

ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ
СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ

ПОСЕБНА ИЗДАЊА
КЊИГА 26

ПЕТАР Ж. ПЕТРОВИЋ

РАШКА
АНТРОПОГЕОГРАФСКА
ПРОУЧАВАЊА

I

БЕОГРАД, 1984.

ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ
СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ

ПОСЕБНА ИЗДАЊА
КЊИГА 26

ПЕТАР Ж. ПЕТРОВИЋ

РАШКА
АНТРОПОГЕОГРАФСКА
ПРОУЧАВАЊА

КЊ. I

БЕОГРАД, 1984.

INSTITUT ETHNOGRAPHIQUE DE L'ACADEMIE SERBE
DES SCIENCES ET DES ARTS

EDITION SPECIALE, VOLUME 26

PETAR Ž. PETROVIC

R A Š K A
ETUDES ANTHROPOGEOGRAPHIQUES

VOLUME I

Redacteur

Dr Petar Vlahović, profesor de l'université

Secrétaire

Marija Đokić

Le texte a été accepté par le Conseil Scientifique de l'Institut Ethnographique de l'Académie Serbe des Sciences et des Arts à la séance du 15. XII 1981.

BELGRADE, 1984

ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ
СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ

ПОСЕБНА ИЗДАЊА
КЊИГА 26

ПЕТАР Ж. ПЕТРОВИЋ

РАШКА
АНТРОПОГЕОГРАФСКА ПРОУЧАВАЊА

КЊ. I

Уредник

Др Петар Влаховић, проф. Универзитета

Секретар
Марија Бокић

Примљено на седници Научног већа Етнографског института САНУ
од 15. XII 1981.

БЕОГРАД, 1984.

Документ о једној археолошкој
издању и њеном издавачу

Издавач издавају
из архива

РЕЗУЛТАТ УЧЕШЋА

Издаје: Етнографски институт САНУ

Лектор: Лепосава Жунич

Превод резимеа на француски језик: Андријана Гојковић

Тираж: 1.000

Издадено
било је у француском језику.

Штампано уз учешће финансијских средстава Републичке заједнице науке
Србије и Регионалне заједнице наука Краљевачког региона

Издања Етнографског института САНУ ослобођена су плаћања пореза на
промет

Штампа: ГИРО „Просвета“, Пожаревац, Д. Марковића 25, тел.: (012) 21-955

САДРЖАЈ

	Страна
Претходна напомена	7
Предговор	9

ОПШТИ ДЕО АНТРОПОГЕОГРАФСКЕ ОСОБИНЕ ОБЛАСТИ

I ОБЛАСТ

1. Положај области, њене границе и везе са суседним областима	11
2. Име области	13
3. Област у прошлости	14

II ПРИРОДНЕ ОСОБИНЕ ОБЛАСТИ

1. Геолошки састав тла	19
2. Клима	20
3. Воде	22
4. Биљни покривач	28

III ПРИВРЕДНЕ ПРИЛИКЕ

1. О старијим привредним приликама	31
2. О рударству	36
3. О саобраћају	46
1. Врсте старијих путева	46
2. Улоге и правци значајнијих путева	47
3. Данашњи путеви	57
4. О данашњим привредним приликама	59
1. О сточарству	59
2. О земљорадњи	64
3. О наводњавању	65

IV НАСЕЉА И КУЋЕ

1. О старијим српским насељима	69
2. Данашња насеља	72
3. Положај насеља	75
4. Типови насеља	78
5. О кући и другим зградама	81
6. О оградама	94

V СТАНОВНИШТВО

I ЕТНИЧКА ПРОШЛОСТ

1. Пресловенско време — — — — —	97
2. Долазак и насељавање племена, оснивање прве српске државе, њен територијални развитак до краја XII века — — — — —	105
3. Етничке прилике од XIII до средине XV века — — — — —	109
4. Етничке прилике под Турцима до пред крај XVII века — — — — —	105
5. Остаци утврђења — — — — —	124
6. Цркве и црквине — — — — —	144

II ДАНАШЊЕ СТАНОВНИШТВО

1. Етнички састав — — — — —	183
2. О старом поромањеном становништву, сада посрблјеном — — — — —	201
3. О досељеном арбанашком становништву — — — — —	204
4. О досељеним Черкезима и Татарама — — — — —	207
5. О Циганима — — — — —	208
6. О прираштају становништва — — — — —	208
7. О етнопсихичким особинама становништва — — — — —	210
Прилози — — — — —	221
Etude anthropo — geographique — — — — —	245

Предходна напомена

Допринос Петра Ж. Петровића (1897 — 1970) чији се рад овде објављује, добро је познат и високо оцењен у етнолошкој науци. Рођен у селу Драгобраћи код Крагујевца, у срцу Шумадије, већ је од детињства осетио садржај и смисао српског сеоског народног живота. Кроз гимназијско образовање у Крагујевцу, а посебно кроз студије етнологије на Филозофском факултету у Београду (које је завршио 1924), упознао је живљење у градској средини, што је са теоријским сазнањима било од пресудног значаја за његову даљу стручну научну делатност у етнологији.

П. Ж. Петровић је припадао оним генерацијама које су се образовале и стицале сазнања под руководством Ј. Цвијића, Ј. Ердељановића, Т. Борбевића, М. Васића, В. Боровића и других посленика који су своју ерудицију, знања и искуство у раду на науци несебично преносили слушаоцима. Тај непосредни додир са творцима српске науке о народу веома подстицајно је деловао и усмерио П. Ж. Петровића у проучавање народног живота и обичаја. Истраживању ове проблематике посветио је цео свој радни век и отворио нове оквире етнолошким проучавањима у најширем смислу речи.

Уз Петровићеву седамдесетогодишњицу живота, објављена је његова библиографија радова (Гласник Етнографског музеја у Београду, књ. 30, Б. 1967, 195 — 200) а поводом смрти (1970) учињен је краћи сумаран осврт (Гласник Етнографског музеја, књ. 33, Б. 1970, 203 — 204) на његов научни опус, који га је заслужено сврстао у истакнуте истраживаче нашег народног културног наслеђа, веома вредне музејске посленике и запажене обрађиваче суптилних етнолошких проблема на ширем научном и теоријском плану.

Подстакнут и помогнут од Јована Цвијића и Јована Ердељановића, П. Ж. Петровић је етнолошка проучавања на терену отпочео 1921. још као студент. Ради прикупљања грађе, снимања на терену и проучавања одређених појава и проблема П. Ж. Петровић је наставио истраживања по Србији, Црној Гори, Македонији, Босни, Херцеговини и Хрватској. Међутим, и поред свега, највише је проучавао Шумадију и области Старе Рашке, из које се овде први пут објављују резултати комплекснијих етнолошко-антропогеографских испитивања. Предмет Петровићевог интересовања у етнолошком проучавању био је веома широк. Као што је то већ запажено и „готово да нема проблема којим се бави етнологија да се у томе није огледао“, иако су му, чини се, најдраже теме биле симболика традиционалне народне уметности и традиционална народна религија. У овај круг Петровићевог интересовања спадају студије и расправе о дуалистичким мотивима у јужнословенској народној орнаментици, затим мотиви аркада и столова на стећцима, мотиви људских очију код Јужних Словена, народни мотиви ускрснућа и други. Допринос П. Ж. Петровића проблематици сличне врсте па и шире, посебно је дошао до израза у „Српском митолошком речнику“ (1970) где је веома уочљив његов видан прилог садржају овог корисног дела из српске етнологије.

Расправе о појединим предеоним целинама, односно њиховом имену, положају, величини и простору, привлачиле су такође Петровићеву пажњу (Шумадија, Стари Влах, Рашка и друге). Уз то први је у нас отпочео бележење народног живота и обичаја сеоског становништва на филмској траци. Оставило је око 1.000 метара филмске траке са оваквим садржајем, односно „драгоценом документарном грађом која се чува у Музеју кинотеке“ у Београду. Снимио је на терену и велики број фотографија које се данас, као илустрација својевременог народног живота, чувају у Етнографском музеју у Београду, у коме је П. Ж. Петровић службовао од 1925. до 1945. године. Монографска проучавања етничко-антропогеографских области, представљају крупан допринос познавању народа и народног живота. Најбимније и најстудиозније монографије ове врсте објавио је из Шумадије (Живот и обичаји народни у Гружи; Шумадијска Колубара), а рад о Рашкој, области коју је истраживао две и по деценије, остао је у рукопису све до сада. У вредност овог Петровићевог дела читалац ће се најбоље сам уверити, када се упозна са садржајем.

Рад П. Ж. Петровића — *Рашка*, од кога се овде објављује само први општи део, био је припремљен и опремљен за штампу већ самим почетком друге половине XX века. Требало је да се појави у првом одељењу Српског етнографског зборника, едиција: Насеља и порекло становништва. Због тога је материја коју је аутор педантно истраживао, прибирао и анализирао, као што се из текста види, у свему обраћена по пропозицијама напред поменуте угледне публикације САНУ. Међутим, стицај околности је учинио, у коме није било разлога стручно научне природе, да овај научно занимљив рукопис својевремено предложен за штампу, већ три деценије остане недоступан научној и широј јавности. Објављивањем ове монографије, Етнографски институт се, макар и са закашњењем, скромно одужује П. Ж. Петровићу за рад у овој установи, од његовог оснивања 1947. па све до свог пензионисања 1959. године. Било је то раздобље Петровићеве активности на утврђивању програма и консолидовању рада ове научно истраживачке организације. Нажалост, посебни део овог рада — опис појединих насеља у области Рашке, мора за сада сачекати објављивање због финансијских разлога.

Уреднику је пријатна дужност да и на овом месту упути изразе захвалности др Милени Петровић и дипл. инж. Славиши Петровићу, верном помагачу своме оцу на теренским проучавањима, што су из заоставштине Институту уступили рукопис за објављивање.

Етнографски институт овај рукопис објављује у оном облику у коме је био припремљен за штампу 1952. године. Дакле, нису у њему вршene никакве измене и допуне. Он ће свакако добро послужити као основа од које се могу пратити промене до којих је у овом крају дошло у условима социјалистичког друштвеног развоја. С друге стране, надамо се, корисно ће послужити у даљим проучавањима старорашког простора, етничке историје, живота и обичаја овдашњег становништва у појединим раздобљима његовог друштвеног развоја.

Др Петар Влаховић, уредник

Предговор

У пролеће 1929. путовао сам по ниској Херцеговини и по Црној Гори ради потреба Етнографског музеја у Београду, а по повратку од Андрчијевице преко Берана (Иванграда), Пештерске висоравни и долинама Рашке и Ибра завршио своје путовање у студеничком Ушћу. Те године био сам први пут у области Рашке. Своја успутна етнолошка проматрања по селима ове области средио сам и запазио да се о прошлости Рашке, о њеном данашњем становништву и о његову животу зна врло мало и доста погрешно. Пошто је то област у којој је постала прва српска државица у IX веку и из које су на све стране струјали најстарији српски етнички и културни утицаји, одлучио сам да испитам њене данашње етничке прилике, а истовремено да трагам за остацима из прошлости њена становништва. На тај опсежан и доста сложен посао подстакло ме је и писање Стојана Новаковића из 1880. године — дакле педесет година пре почетка мого испитивања и проматрања по области Рашке — да ће многа питања из најстарије прошлости Рашке и Срба уопште постати јаснија „чим се боље испита и опиште толико знатна за стари српски живот околина Новог Пазара“.¹

Своју жељу о антропогеографским и етнолошким испитивањима области Рашке открио сам академику Јовану Ердељановићу, тадашњем уреднику Српског етнографског зборника, који се обрадовао задатку који сам изабрао. Уредник ми је тада саопштио да западне пределе шире области Рашке испитују Љуба Павловић, Милисав Лутовац и Митар Влаховић. Та његова изјава охрабрила ме је да ћу истрајати у вишегодишњим испитивањима на терену, која ће, по уредникову предлогу, новчано помоћи Аустралијанска задужбина. Тако сам још исте, 1929. године у лето започео испитивања области Рашке, и то следећим редоследом: Подбуковик — села у сливу Рашке 1929. и 1931, а села у сливу Ибра 1937; Борје — горња села 1929, доња села 1931; Рогозна — источна села 1931. и 1937, западна села 1932; Жупа — доња села 1930, горња села 1936; Сопоћанска села 1931; Себечево и рашку Јошаницу 1932; Подгор 1930, 1931. и 1933; Дежеву 1933. и 1935; рашки Ибар и Бањску (под Рогозном) 1947. и 1948; рашку Трнаву — села у сливу Рашке 1930, а у сливу Трнавске реке 1949. Готово по свим пределима путовао сам, ради проверавања и употпуњавања грађе, у лето 1952.²

¹ Стојан Новаковић, Српске области X и XII века, Гласници Српског ученог друштва XLVIII 145, Београд 1880.

² Испитивања на терену трајала су пре прошлог рата по 15 дана, а после рата по 20 дана. Укупно је проведено на терену око 200 дана, укључујући и посебна испитивања варошице Рашке (објављена у Гласнику Етнографског института Српске академије наука II—III, 1953—1954, с. 213—256) и Новог Пазара, који нису ушли у опсег овог рада.

Испитивања рашких насеља, порекла становништва, његова живота и особина вршио сам углавном у оквиру упутства која је издала Академија за прикупљање, сређивање и објављивање грађе у Српском етнографском зборнику (Упутства Ј. Цвијића, Београд 1906. и Ј. Ердељановића, Београд 1911). Међутим, мене су као етнолога, занимала и етнолошка истраживања и проматрања. О географским и геолошко-петрографским особинама области користио сам за овај рад постојеће податке и приказао их у облику географских и геолошко-петрографских прегледа, уносећи и своја запажања са терена, како би многе антропогеографске и етнолошке појаве у области биле јасније и разумљивије. Тако сам сабрану грађу употребио новом изворном грађом и подацима из литературе, па сам је, приликом обраде, поделио на четири дела: општи део (природне особине области, привреда, саобраћај, насеља и кућа); други део обухвата етничку прошлост,³ данашње порекло становништва и његове психичке особине; посебни део (насеља и становништво по пределима); и део о животу и обичајима народним. Прва три дела обрађена су по угледу на прво одељење Српског етнографског зборника, а четврти сходно захтевима Другог одељења истог зборника. Прва три дела су обрађена, а четврти је у обради. На предлог референата и по препоруци Редакционог одбора, спремљен и прегледан рукопис је скраћен и прилагођен штампању у две књиге Зборника. Фотографски снимци су пишчеви. Означени цртежи су Николе Тишћенка, а неозначени Љиљане Петровић и Славише Петровића. Карте, скице и профиле израдио је Милош Шодолац.

П. Ж. Петровић

³ Манастири Сопоћани, Бањска и Бурђеви ступови изостављени су из овог рада, јер су довољно познати.

О П Ш Т И Д Е О

АНТРОПОГЕОГРАФСКЕ ОСОБИНЕ ОБЛАСТИ

I. ОБЛАСТ

1. Положај области, границе и везе са суседним областима

О положају области Рашке и о њеним границама писало се углавном двојако: или као о области у средишту старе српске државе Рашке, с неједнако одређеним границама или се узимала као етничка област у данашњим њеним етничким приликама. Овако етнички ограниченој области Рашке припадају планински предели који се налазе између планина Јавора и Голије на северу и Мокре на југу, и реке Лима на западу и Ибра на истоку. По народном схватању, међутим, област Рашке је знатно мања. Наиме, она обухвата само насеља у долини Рашке, као и насеља којима је стално гравитационо привредно и културно-просветно средиште у Новом Пазару као главном граду области. Оба начина одређивања положаја и граница данашње области Рашке добро су засновани. Гледиште писаца заснива се на најсроднијим етничким особинама становништва по којима се оно разликује од етничких особина становништва у суседним областима, нарочито на Косову и у Метохији, а народно гледиште се заснива на посматрању природних, односно географских особина, по којима се област дели на мање антропогеографске целине, односно пределе.

Границе етничке области Рашке нико није посебно истраживао и одређивао, али се расправљало и писало о границама њених суседних области: Старог Влаха, североисточне Херцеговине, племена Васојевића, Косова и Метохије и Горњег (средњег) Ибра. Тако су, углавном, означене и границе области Рашке са становништвом најсроднијих етничких особина.¹

Антропогеографски испитана област Рашке је саставни део њене шире или етничке области, у којој су следећи предели: Трнава, Жупа, Јошаница (рашка), Себечево, Слатина, Сопоћанска села, Дежава, Подгор, Борје, Рогозна, Ибар (рашки), у коме су мали предели Подбуковик, Врачи, Поткомље, Јошаница (ибарска), Подрогозна и Бањска под Рогозном. Испитани предели скупно чине посебну антропогеографску целину у језгру средњовековне српске државе Рашке, с посебним антропогеографским особинама и одли-

¹ Шира област Рашке узима се приближно онако како је Ј. Цвијић узео ширу област Шумадије Балканско полуострво I, Београд 1922, 67 — 73.

кама, које су биле предмет мог истраживања, на терену и проучавању уз помоћ извора, литературе, народних усмених предања и видних материјалних трагова на терену.

Према Ј. Цвијићу, западно и северно од планине Рогозне настаје област старе Раšке, која се по географским и етничким особинама разликује од области јужно од ње, а приближно је иста са областима на западу и на северу.² Та област старе Раšке, међутим, не чини једноставну географску, па ни антропогеографску целину. Испитана област има готово исте природне особине с пределом Колашином на Ибрај и суседним пределима у Старом Влаху. У њима преовлађују простране шуме, које се пењу до највиших планинских врхова и спуштају у најниже, влажне и мрачне долине. У њима су куће груписане по малим, често сродничким, издвојеним насељима, које чине познати тип насеља старовлашке врсте. У овим насељима, као и у старовлашким, разноврсније је привређивање становништва: земљорадња, сточарство, воћарство, сеоско занатство итд. Напротив, суседни предели Штавица, Пештер и Сјеничко Поље знатно се разликују по својим природним особинама и једноставнијим занимањима становништва. Сва три наведена предела су на голој висоравни, с пространим суватима, без шуме, али с пуно светlostи. Куће су тамо збијене, окупљене око главног или средишњег сеоског извора, који су ретки у карстним областима, оскудним текућим водама. Неједнак природни састав и пластика земљишта, неједнаке климске прилике и инсолације, обиље или оскудност изворске и текуће воде, затим неједнако распостирање шуме, пасишта и зиратне земље неједнако су утицали на насељавање становништва, што

² Ј. Цвијић, *Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије III*, Београд 1911, с. 1147.

Пешар Ж. Пешроби:

Р И В Л А Х

Стица 2.

је утицало и на његово етничко диференцирање по мањим предеоним целинама. Штавише, земљиште и природни услови неједнако су утицали и на становништво у ужој области Рашке. Међутим, услед повољних саобраћајних веза међу рашким насељима и пределима, осим наведених изузетака, етничке разлике постале су мање изразите и приметне. У етничком прилагођавању и сажимању сада, с незнатним изузетцима, подједнако учествује становништво свих рашких предела. Тако је настала етничка сродност рашког становништва, које чини посебну етничку целину и које је на прелазу између становништва Црногорских брда, с једне стране, и становништва у области Старога Влаха, с друге стране, које има претежно херцеговачке етничке особине.

Источни део области Рашке чини посебну антропogeографску и ужу етничку целину, чија су насеља у долини Ибра. У току испитивања показало се да постоји прелазни појас насеља с мешовитим динарским и косовским становништвом, а који се провлачи између Ибра и његовог западног развођа према Раšкој. У том појасу, рашком Ибра и у Бањској, насеља и становништво су с јачим динарским утицајима и етничким особинама, па сам га прикључио насељима и становништву у долини Раšке. Тако испитана антропogeографска и етничка област Раšке је између области Старога Влаха на северу, копаоничког Ибра на истоку, Косова и рашких предела Колашина на Иbru и Штавиће на југу и Пештарске висоравни са Сјеничким пољем на западу. Испитана област Раšке је између $42^{\circ}52'$ и $43^{\circ}20'$ северне географске ширине и $20^{\circ}13'$ и $20^{\circ}50'$ источне географске дужине.

Река Раšка тече готово средином области, од запада према истоку, па је, према том нагибу углавном, натнута област и оријентисана кретање њена становништва. Најниже село је Супиње, код ушћа Раšке, на апсолутној висини од 420 м, а највише насеље Батке, под Црним врхом на Рогозни, које се налази на апсолутној висини од 1200 м. Долина Раšке, иако прилично стешњена у свом доњем току, отворена је према долини Ибра, куда су водиле, па и сада воде, саобраћајнице које повезују северне и југозападне српске области. Кроз њу су водили стари римски, а затим и стари српски путеви, својим наставцима скадарско-зетским, дубровачко-босанским и Београдским, који су, посредно, преко области Раšке, везивали приморске области и градове са областима и градовима у унутрашњости Балканског полуострва. Знатна разуђеност рашких бочних долина, које се готово звездасто пружају на све стране од средишта области, затим благе косе планинских огранака, биле су значајне за њене саобраћајне везе у свим правцима. Повољне везе области Раšке са областима југозападно од ње биле су нарочито значајне од краја XVII века за етапно досељавање динарског становништва, које се из југозападних крајева кретало према северу и североистоку.

2. Име области

Најстарији запис имена Раšке је у једном закључку Которског већа, јануара 1186³, затим од Анзберта 1198⁴. И преводилац Барског

родослова на латински забележио је, средином XII века, тадашњи народни назив *Rasca*⁵. Туђи млађи називи изведени су од имана *Ras* или *Raca*, који је постао метатезом имена трачко-илирског града *Арзе*, који се налазио у области данашње Рашке. Тако је од назива *Ras* и *Raca* за жупу око истоимене реке постао назив српске државе у средњем веку.

Старије становништво области Рашке одселило се из ње крајем XVII века, а данашње, које се углавном доселило, није затекло старо име области Рашке. Име области Рашка одржало се у црквеној администрацији и предању⁶. Према Ј. Цвијићу, крајем XIX, века становници Рашке „немају никакво локално или обласно име, већ се зову само Србима“⁷. Од ослобођења 1912. године почели су се употребљавати називи, настали према предању, од којих сам имао прилике да непосредно у народу забележим: Дежевац и Дежевка — становници предела Дежеве; Жупљанин и Жупљанка — становници рашке Жупе; Подгорац и Подгорска — становници рашког Подгора; Бањанлија и Бањанка — становници Бањске под Рогозном; Ибрањин и Ибровна — становници рашког Ибра. Назив Пазарац употребљава становништво из ближе околине Новога Пазара и из самога Новог Пазара, али само онда кад се налази изван своје области.

Име области Рашке, којим се у средњем веку називала знатно већа област од данашње, па, штавише и држава, оживљава у самом народу, нарочито под утицајем школованих људи, и знатно је омиљеније од турског назива Санџак (Санџаклија). Питање је времена да ли ће се становништво данашње области Рашке назвати старим називом Рашчанима, по граду *Rascu*, који сада не постоји, или Рашчанима — по реци и области Рашкој. Рашчанима се сада називају само становници варошице Рашке. Јевто Дедијер предвиђао је почетком овог века да би се Рашчанима могло назвати становништво у околини Новога Пазара, управо само оно које је у долини реке Рашке.⁸

3. Област у прошлости

За монографију једне антропогеографске и етничке целине, мање или веће, није потребно истраживати њене граничне линије ако оне нису утицале на такву целину, али је потребно да се знају етничке и антропогеографске особине области, затим међусобне везе и утицаји становништва у области у стварању једне веће обласне целине и, коначно, какав је етнички састав становништва, који је

³ T. Smičiklas *Codex diplomaticus II*, Zagreb 1904, с. 198, (на овај податак упозорио ме је Б. Сп. Радојичић).

⁴ К. Јиречек — Ј. Радонић, *Историја Срба I*, 158, III 3, Београд 1922, 1923.

⁵ Mencinger — Štefanić, *Ljetopis Popa Dukljanina*, Zagreb 1950, с. 55.

⁶ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи II*, бр. записа 2877.

⁷ Основе III, 1157.

⁸ *Нова Србија*, Београд 1913, с. 290.

знатније утицао на постанак садашњег изразитог етничког типа. У том погледу, мене за овај рад није занимала прошлост Рашке као државне целине, него сам њену прошлост истраживао као ужу етничку целину, која је настала под разноврсним етничким и антропогеографским утицајима и после значајних историјских догађаја и промена од њена постанка до данас.

Рашка је несумњиво настала као племенска и обласна, а затим и као државна целина. Она се својом улогом истакла у IX веку у тадашњим догађајима у Византијском Царству, а касније је дуго била на челу средњовековне српске државе. Поступним територијалним ширењем на све стране од племенског језгра, њено становништво је успоставило јаче везе и међусобне етничке утицаје са суседним српским и јужнословенским племенима, као и културне и трговачке везе и утицаје с другим народима.

Из старијих српских извора дознаје се да се у средњем веку разликовала „земља Србија“ или „Рашка“, „доње земље“, „дунавске стране“, „нишавска област“ или „нишавски предели“, „зетске стране“, „јадриморске стране“ итд. у којима су живели Срби. Земље између Саве и Дунава на северу и Македоније на југу називала се најчешће општим именом Србија. Тако се она означавала и на картама за све време док је била под Турцима⁹. Али су се још почетком XIV века, за владе Драгутина и Милутина, именом Србија називале северне српске области, које су биле углавном под управом краља Драгутина, а име Рашка јужне, којима је управљао краљ Милутин.

Према Бањској (Светостефанској) повељи, коју је краљ Милутин дао око 1316. манастиру Св. Стефана у Бањској, жупи Расу припадала су тада, а несумњиво и раније, дежевска и подгорска села. Жупа Рас је тада била у долини Рашке, управо између реке Рашке и развођа на Голији. У истој повељи, међутим, помињу се имена њених посебних предела: Пнућа је садашња Дежева, Јелшаница је Јошаница код Новог Пазара, Људска је садашњи Подгор у долини Људске и жупа Јелци, касније Јелеч, били су на западним ограницима Рогозне.

Почетком друге половине XIV века измениле су се границе жупе Раса. Из потврде повеље цара Уроша членнику Муси, која је писана у Сјеници 15. јуна 1363¹⁰, дознаје се да су тада сва села, која су биле југоисточно од данашњег Новог Пазара и у рашком Ибру, припадала суседној жупи Брвенику, сада југоисточно од области Старог Влаха.

После маричке битке 1371. и смрти цара Уроша, област данашње Рашке била је у власти Николе Алтомановића, Војиновића. Године 1374. кнез Лазар заузео је северне Војиновићеве области, а босански бан Твртко узео је том приликом област горње Дрине и Травунију. Тада су се границе босанске државе први пут помериле на

⁹ В. Берић, *Неколико главних питања из етнографије Старе Србије и Македоније*, Карловци 1922, с. 40.

¹⁰ А. В. Соловјев, *Одабрани споменици српскога права (од XII до краја XV века)*, Београд 1926, с. 156.

¹¹ К. Јиречек, *Трговачки друмови и рудници Србије и Босне у средњем вијеку*, Сарајево 1951, с. 61.

исток до близу Сјенице.¹¹ Отада па све време турске владавине, управо до 1879, област Рашке се убрајала у Босну.

Доласком Турака у ову област, средином XV века, стара српска подела земље на области, пределе и жупе није се много изменила. Турци су углавном задржали затечену поделу заузетих српских области. Они су променили само административне термине. Иначе су областима и пределима оставили стари називе. Област данашње Рашке припадала је „ливи“ Босни, а називала се Пазарском и Новопазарском нахијом. У једном турском пописном списку из 1455. у њу су унете нахије Звечан, Јелач, Врачи и Рас, које су припадале Босанском сандаку.¹² У катастарски попис Босанског сандака унети су 1485. уз друге босанске нахије, и нахије Звечан и Јелач, а у једном нешто млађем попису из 1489. унета је и нахија Димурџи Пазар или Глух(а)вица и „зеамет“ Јелеч.¹³ Путници у XVI и XVII веку бележе у својим путописним дневницима да крај између Новог Пазара и Ибра, до Звечана и Митровице, припада Босни.¹⁴ Изузетно немачки путник Арнолд Харф, који је, у повратку из Јерусалима 1499. године прошао долином Рашке, назива област Рашке Србијом,¹⁵ а то значи да се доласком Турака стари назив Рас за област почeo губити и служавати за ближу околину Новог Пазара.

Јужне области Србије називане су Рашком и у другој половини XVII века. Према Дубровчанину Николи Бошковићу, који је неко време био у Новом Пазару пред велику сеобу становништва 1690, ова јужна српска покрајина се по реци Рашкој звала Рашка.¹⁶ У другој половини XVII века Турци су поделили вилајет Босну на пет сандака, међу којима је био и Новопазарски сандак.¹⁷

Старовлашки кнезови Рашковићи држали су у XVII веку Стари Влах и Рашку у овим границама: на истоку град Звечан, на северу град Маглич, на југу Рожај и на западу Хратово на Лиму. Тада су Рашковићи имали власт „особено в пределе зовомим Стари Влах“, што значи да су уз ту област држали и пределе изван Старог Влаха, аoko 1690. Рашковићи су били господари само Старог Влаха.¹⁸ Утицајем управне власти Рашковића и тадашњег кадилука Стари

¹² Архивски податак у Владином архиву у Цариграду, по необјављеном рукопису Хазима Шабановића.

¹³ X. Шабановић, Управна подјела југословенских земаља под турском владавином до карловачког мира 1690. Годишњак Историјског друштва Босне и Херцеговине IV, Сарајево 1952, с. 181.

¹⁴ Б. Курипештић, Путопис кроз Босну, Србију, Бугарску и Румелију 1530, Сарајево 1950, с. 29; В. Јелавић, Кратки француски путопис кроз Херцеговину и Новопазарски сандак из године 1611. (Леферов). Гласник Земаљског музеја XIX Сарајево 1907, с. 478. Ст. Новаковић, Хаџи Калфа Батиб Челебија, турски географ XVII века о Балканском полуострву, Споменик Српске академије наука XVIII, Београд 1892, с. 79.

¹⁵ Petar Matković, Putovanja po balkanskom poluotoku, Rad Jugoslavenske akademije XLII, Запрећ 1878, с. 182.

¹⁶ Бранimir Трухелка, Старорашка сећања Николе Бошковића, Мисао XXXII, Београд 1930, с. 92.

¹⁷ Борђе Пејановић, Становништво Босне и Херцеговине, Београд 1955, с. 10.

¹⁸ Мита Костић, Устанак Срба и Арбанаса у Старој Србији противу Турака 1737—1739. и сеоба у Угарску, Гласник Скопског научног друштва VII—VIII 1930, с. 205, 207.

рог Влаха настало је касније колебљиво народно схватање о југозападној граници области Стари Влах. Отуда је по народним стиховима „Сјеница у Влаху Староме“, а тако тај крај бележи и Вук.¹⁹ У једном запису споменуо се јула 1705. неки Марко из села Пурћа у кадилуку Старом Влаху,²⁰ а то је село готово на домак Новога Пазара. У једном родослову (Руварчеву), који је писан почетком XVII века, помиње се патријарх Гаврило „родом од Расие... од вesk (села) Штиткова“²¹ које је сада у Старом Влаху. Према стиховима једне народне песме, област Старога Влаха настаје од Новог Пазара: „Оде право низ Косово равно, од Пазара ломним Влахом Старим“²² Такво погрешно схватање о простирању Старога Влаха забележио сам и у самом Новом Пазару, јер старији људи и сада пределе Дежеву и Подгор убрајају у Стари Влах.

Везе и међусобни утицаји Старовлашана и Рашана биле су у XVII веку тешње, па су током времена они постали етнички ближи. По својим етничким особинама они су се почели разликовати од становништва изразитијих црногорских и херцеговачких особина у њиховим матицама, на пример у напуштању племенског живота, мешићу ношењу, градњи дрвених уместо камених кућа друкчијем намештају, пољопривредним спровадама, итд., па су се прилагођавали новим географским приликама и створили посебне етничке средине.

Почетком XVIII века Новопазарска нахија имала је жупе Звечан, Јелеч, Враче, Рас и Синицу (Сјеницу). Њена северна граница водила је од ушћа Рашке на развођа Голије и Јавора; западна је с Јавора прелазила Увац, даље текла развођем Увца и Лима, па се с Пештерске висоравни и предела Штавице спуштала у Ибар повише села Добриње; одатле је јужна граница ишла Ибром до села Придворице, обухватала косовска села Кошутово и Бешчиће; источна граница прелазила је Ситничу повише Митровице, па се ниже ње спуштала на Ибар и, даље, њиме водила до ушћа Рашке. Североисточно и источно од нахије Новога Пазара била је нахија Брвеник, која се почетком XVIII века простирада од ушћа Ситнице до ушћа Студенице. Тада су насеља у данашњем пределу Трнави припадала Брвенику, од којих је забележено само Вртине,²³ сада горњи крај села Пињашдола.

Крајем XVIII или почетком XIX века област Рашке била је подељена на Новопазарски санџакат, са седиштем у Новом Пазару, и на Кратовски санџакат, са седиштем у Кратову код манастира Бање на Лиму.²⁴ Новопазарски санџак је 1912. био подељен између

¹⁹ Вук Ст. Карапић, *Српски рјечник: Сјеница*.

²⁰ Фехим Барјактаровић, *Турске документи манастира Св. Тројице код Плевала*, Споменик Српске академије наука књ. 79, Београд 1936, с. 47.

²¹ Љ. Стојановић *Стари српски христовуљи...*, Споменик III, 1890, с. 108.

²² Вук Ст. Карапић, *Српске народне пјесме II*, Београд 1896, с. 350.

²³ Влад. Скарић, *Попис босанских спахија из 1123 (1711) године*, Гласник Земаљског музеја 42, карта у прилогу, Сарајево 1930.

²⁴ Ст. Новаковић, *Српске области...* Гласник Срп. ученог друштва 48, Београд 1880, с. 133.

Србије и Црне Горе; већи североисточни део припао је Србији, а мањи, југозападни, Црној Гори. Отада не постоји Новопазарски санџак ни као област ни као административна јединица. Он никада није чинио посебну географску, па ни етничку целину, јер су у његов састав улазили североисточни крајеви Херцеговине, југозападни крајеви Старог Влаха и готово сви крајеви данашње области Рашке.

Данашње становништво испитане области Рашке доселило се из разних наших крајева. Оно је у етничком превирању и сажимању и ни до сада није успело да истакне једно заједничко име за своју област и за своје становништво. Нови етнички тип, који је у стварању, биће најсроднији Старовлашанима, јер становништво живи и развија се готово у истим природним, и културно-просветним приликама. Ипак ће Рашани имати углавном црногорске етничке особине, а Старовлашани херцеговачке.

II. ПРИРОДНЕ ОСОБИНЕ ОБЛАСТИ

1. Геолошки састав тла

У области Рашке дододило се у терцијалној прошлости Земљине коре избијање и преливање еруптивних маса преко седиментних стена Динарског система. Због тога је она, по геолошком саставу и склопу тла, не само занимљива него и врло сложена.

Тријаски и кретацијски кречњаци, с наслагама пешчара и конгломерата, превлађују на десној страни реке Људске, од њена извора до ушћа у Рашку, затим са обе стране реке у горњој долини Рашке, па у правцу брда Јавора, код села Жуњевића, даље на Црни врх, који је на развоју Рашке и Ибра, одатле у правцу речице Јагњенице до њена ушћа. Према Цвијићу, рашке површи састављене су поглавито од тријаског кречњака и доломита. У њима су котлине тектонског и ерозионог порекла, у којима су се образовала језера и од њих остало изразит језерски рељеф с терасама и клифовима који су, с површинама, главна морфолошка карактеристика области Рашке. Тријаски кречњак је пепељастобеличаст, једар и чист и за њега су везане карстне појаве у западном делу области, али не оглићен, као што је у Штавици, Пештеру и Сјеничком пољу, него је од тамошњих нижи, влажнији и пошумљен (мерокарст).¹

Источно од приказане геолошке границе превлађују трахити, андезити, палеозојски и кристалasti шкриљци. Млађе стene пројете су еруптивним масама терцијарне старости у долинама Рашке, Људске, Дежевке и Бањске. У источној зони еруптивних стена јављају се рудне жиже разних метала, затим хладни и топли минерални извори.

Доњи тријас пружа се с планине Соколове, као појас прелази Рашку, даље према југоистоку, преко развоја, спушта се у долину Ибра према селу Лепосавићу. Као отргнути појас јавља се у истом правцу пружања, али знатно мањи, јужно од варошице Рашке, а као оаза у долини Људске, југоисточно од села Осаонице.

Доња креда простире се с Косова, прелази на леву страну Ибра, покрива површину доње Бањске све до изнад Бање у Бањској и до падина Црнога врха на развоју. Појединачно се јавља са обе стране косе Кукавице, на источним ограничима Рогозне, затим у непосредној околини Новог Пазара пружајући се на југоисток уз долину Избичке реке и на северозапад уз Дежевку до њена изворишта. Највећа маса кредних седимената налази се с обе стране Дежев-

¹ Ј.. Цвијић, *Геоморфологија I*, Београд 1924, с. 401.

ке као продужење креде у околини Новог Пазара. Овде је креда представљена пешчарима сенонског флиша.²

Кристалasti шкриљци палеозојске старости простиру се долином рашке Јошанице на запад, до границе према пештерској висоравни, обухватајући крај око манастира Сопоћана, зупчасто се завлаче на леву страну Рашке испод Сопоћана, а одатле се на исток пружају десном страном долине Јошанице и допиру готово до Новог Пазара; према северу и северозападу клинасто се завлаче са обе стране Људске, па се затим проширују у знатно већи простор преко Голије и даље на север.

Андезити и трахити распрострањени су са обе стране Ибра код Звечана, по западном делу Рогозне до кристаластих шкриљаца у долини Јошанице, на север до Новопазарске бање, на исток до габра и серпентина, а на југ до развођа Рашке и Ибра. Андезити и дацити учествују у саставу масива Рогозне. То је пространа област вулканских стена. Изолованих партија ових стена има веома распаднутих међу серпентинама. Други појас андезита и трахита је на левој страни Рашке, повише Новог Пазара, допире на северозапад до изнад села Осаонице, на исток до планине Близанца, а купасто се јавља у горњој креди северно од Новог Пазара. Трећи појас ових стена пружа се од варошице Рашке, прелази на леву страну реке Рашке до изнад села Милатковића, покрива планину Буковик до села Кончулића. Према М. Илићу, андезити у околини Новог Пазара су постсенонске старости.

Габро и серпентин су распрострањени са обе стране Ибра од Звечана и варошице Бањске до косе Кукавице, а одатле се клинасто завлаче у северозападном правцу и допиру до реке Рашке ниже бање код Новог Пазара, ту прелазе реку Рашку, провлачећи се између горње креде и доњег тријаса, ка северу у долину Трнавске реке, а затим скрећу на исток и прелазе Ибар код ушћа Рашке.³

2. Клима

Рашка је висока планинска област, отворена према североистоку. Она има приличан број насеља на апсолутној висини већој од 1000 м. Према досадашњим испитивањима Рашка је једна међу најхладнијим и најснажнијим српским областима.⁴ У Вучитруну се реч *рогозна* употребљава за неплодно место, као и за место изложено ветру.⁵ И према народном предању то је област оштре климе и дуготрајне зиме. Према легенди, стари Грци су о Бурђевдану заорали рало у замрзлу ледину на месту Коритама код Дедилова, па се одселили у топлије јужне крајеве.

² Милан Илић, Претходна петрографска проучавања на листу „Нови Пазар”, Годишњак Геолошког института за 1938, Београд 1939.

³ Коста Петковић, Геолошка карта Краљевине Југославије 1:1.000.000, Београд 1931; Вјекослав Микинич, Геолошка карта ФНР Југославије 1:500.000, Београд 1953.

⁴ Ј. Цвијић, Основе III, с. 1147.

⁵ Гл. Елезовић, Речник косовско-метохијског дијалекта II, Београд 1935, с. 181.

У области Рашке изражене су климатске разлике, које настају због неједнаких висинских и соларних места. Насеља у најнижим крајевима су жупна, јер су заклоњена високим планинама од јачих студених ветрова (отуда назив Жупа за низинска села ове области). Топлотне разлике између планинских и жупних насеља појачале су се неједнаким трајањем лета и зиме. У планинским селима магле почињу на месец дана раније него у жупним селима. Тамо се запажа и казује у народу да од св. Илије „сунце полази зимовнику“. И снег почиње да пада раније у планинским селима, а у пролеће позније окопни. Преко лета се снег никде не одржи. Због топлотних разлика усеви и воће у планинским пределима касније дозревају.

Знатније су летње топлотне разлике од зимских. И у области Рашке има топлих дана, али су ноћи и тада редовно хладне.⁶ Приближавањем зиме изјединачавају се топлотне разлике. Зиме су у планинским селима готово свуда подједнако оштре у крајевима који су изложени северним ветровима, а блаже у долинским насељима која су на присојним странама.

Лесењи и зимски ветрови појачавају оштрину зиме. Они дувају са севера и североистока. У народу се називају „северац“, „студени“, „сушац“! У сопоћанским селима понекад зими дувају тако јаки ветрови да се тада из куће не излази, а у бањским селима се цреп на зградама притискује каменим плочама да га не би ветар скинуо с крова. Најдуже дувају хладни ветрови на Рогозни. Зато се тамо куће и друге зграде редовно подижу у „заветринама“ и по долинским увалама. У жупним селима и у долини Људске северни ветрови мање дувају.

Пролећни ветрови имају јачину кретања готово као и зимски, али нису студени. Називају се „јужњак“ и „косовац“. Овим ветровима су изложена села на јужним падинама Рогозне и у Бањској. Они само изузетно доносе кишу.

Летњи ветрови су чешћи у жупним селима. Они тамо ублажавају јаче врућине. Летњих вечери пада с високих планинских површи ветар „нотњик“. Он се креће низ долине и повећава вечерњу свежину у жупним насељима; користи се у августу за вејање стрних жита.

Западни ветрови дувају крајем пролећа, у лето и у јесен, ређе и зими. Они доносе кишу, а у јесен и зими снег. Називају се „западњак“ и „кривац“, а у долини Људске чује се и назив „бановац“ (по селу Бановици).

Источни ветар „устока“ јавља се ретко, само у лето. Он тада „доноси сушу“, јер сузбија западни ветар који доноси кишу.

Средње месечне температуре ваздуха за период од 1925. до 1940. године:

Месеци	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
Нови Пазар	1.0	0.1	4.7	9.6	14.3	17.7	20.4	18.4	15.8	11.1	7.4	0.9
Косовска Митровица	0.7	0.5	5.2	10.0	15.0	18.8	21.4	20.1	16.7	11.8	7.1	0.8

⁶ Само једне јулске ноћи заноћио сам под ведрим небом и никад више.

Средње годишње температуре за Нови Пазар су 9.9, за Косовску Митровицу 10.6 а амплитуда за Нови Пазар 21.6, за Косовску Митровицу 22.1. Према подацима о средњој месечној температури ваздуха, М. Милосављевић је извео следећи закључак: у области Новог Пазара и Косовске Митровице температурни ток одговара надморској висини и рељефу земљишта оба места. Јануарске температуре, и поред надморске висине од приближно 500 m, нису сувише ниске (1.2⁰ Нови Пазар), али су јулске температуре ниже (нарочито у Новом Пазару) него у осталим областима. Средње годишње температуре, као и годишње амплитуде, прилагођавају се условима надморске висине и рељефа земљишта.

Висина падавина (у милиметрима) за период од 1925. до 1940. године:

Месеци	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
Нови Пазар	32.9	23.3	31.2	32.6	60.9	74.0	51.7	55.7	42.3	65.9	46.9	42.4
Косовска Митровица	29.3	30.4	30.2	40.7	66.7	54.1	38.8	43.1	33.4	76.6	43.8	63.5

Годишње — за Нови Пазар 558.8, за Косовску Митровицу 549.8. Према Милосављевићу, у Новом Пазару максимум кишне падне у јуну (74.0 mm) а минимум у фебруару (22.3 mm). Висина падавина у Новом Пазару, како по времену максимума и минимума падавина тако и по годишњој суми, слаже се с вредностима падавина у области Нишаве и Јужне Мораве.

Област Рашке одликује се већим количинама кишне. Летње врућине нису несносне, а јутра и вечери су свежи, што илуструје следећи пример: Сансијево посланство стигло је 18. августа 1611. у долину Људске и ту заноћило. Ноћ је била прилично хладна, а дан је био врло топао. Кад су пратиоци посланства изјутра устали, били су сви мокри од росе, која је пала преко ноћи.⁷

3. Воде

1. *О изворима.* — Најмногобројнији извори су на теренима кредних творевина, али су најјачи у карским крајевима: врела Рашке, Људске, Осаонице, врело под брдом Јавором и врело Пла-каонице. Најмање има извора у крајевима андезитних и трахитних наслага и они су врло слаби и повремени. Међу њима има топлих и хладних минералних извора.

Познато је да су хидрографске прилике значајне за насељавање. У селима ниске Бањске извори су ретки и слаби; тамо су села подигнута само око јачих извора („кладенаца“). Има крајева с врло слабом водом, у којима нема насеља (Зимовник, Буковик и др.). Али постоје крајеви у којима је знатна влажност. Они имају доста извора и речица који никада не пресушују: долина Људске, горња долина Рашке, крајеви по западном делу Рогозне и око Црног врха. Тамо се ретко може наћи кућа која нема своју чесму. Карских

⁷ В. Јелавић, *Кратки француски путопис...*, Гласник земаљског музеја XIX, Сарајево 1907, с. 478.

врела има у карсном појасу и она никада не пресушују нити им се вода леди. Јача врела ове врсте дају главну воду рекама Рашиој, Људској, Чакору (притоци Осојке), Смолућкој реци, Ковачкој реци и рашкој Јошаници. Сва већа врела имају падове које народ користи за покретање млиnsких витлова. Тек после прошлог рата пре-дузети су радови на уређењу врела Рашке за добијање електричне енергије у индустриске сврхе. Посетио сам врела која би се могла користити за добијање мање или веће количине електричне енергије. У подгорским селима су: у Горњем Тељкову, у Дубаришту код Радаљице, у Доцу код Праштевине, у Горњој Јанчи, Драгаљевини, Бановици, Веверу, под Градином у Осаоници, Главино врело код Шара (ту је подигнуто седам воденица); у пределу Рогозни: Велико врело и Мало врело у Крчмарима, врело ниже Дедилова, у планини код Драгочева, у Зминцу, Изворима, Барама (на Рогозни), Кознику, под Јавором код Жуњевића и у Плакаоници. Сва врела су природног постанка, а оно у Плакаоници отворено је копањем рударског окна.

Две ређе и необичне појаве, везане за карсну хидрографију, јесу извор Бубан у селу Бабрежу и изнад Бара у јошаничком селу Гошеву. Вода у Бубану с пролећа, после отапања снега, необично јако „узаври“ и непрестано тече до kraja прве половине лета, затим нагло усахне. Од отопина снега ниво подземне воде нарасте и

Sk. 3

Ск. 3. Врсте извора: бр. 1 у Подкомљу, 2 у Свиланову, 3 у Рајчиновићу, 4 у Волујаку, 5 у Бановићу, 6 кораб у врачевском Доцу, — СП 1947.¹

кроз изворе; са престанком снега у лето, ниво подземне воде се спусти и врело пресуши. Бара у Доњем Гошеву готово пресуши кад

падну јачи летњи пљускови, па се тек после неколико дана појави вода и испуни Бару. То настаје због тога што отвори и пукотине у кречњачком терену брзо одвуку воду, а што она кроз неколико дана опет покуља, то је зато што се вода издигне изнад подземног надоласка воде која се од тих пљускова подземно постепено спуштала са околних планина.

Има крајева и насеља који су врло оскудни изворском и текућом водом. У таквим насељима становништво прави уставе за задржавање изворске воде и кишнице и копа бунаре. Кад настану летње суше, онда се вода доноси у бурадима и машинама са удаљених извора и река за пиће и за домаће потребе, јер тада пресуше и „щурци“ (слаби извори). Крајеви са слабом изворском водом су: неколико села у Подбуковику, непосредна околина Новог Пазара, нарочито крај између Шутеновачког брда, Чардачине и Боровика, насеља између Бурђевих ступова и Башковика, већи део бањских села, неколико села у источном подножју Рогозне.

Изворска вода користи се за пиће, домаће потребе, наводњавање, а врела за покретање витлова воденица, ваљалица, раније и табакхана, а природни топли извори и за купање болесника. Место на коме извире вода назива се „извор“ (у Бањској „кладенац“). Они су појединачна или заједничка својина једног сеоског краја или рода. Копани и озидани „бунари“ су ретки, редовно у приватној својини; ограђени су дрвеном оградом („сантрач“), у Бањској и монолитним каменом, ретко наткривени.

2. Топли извори и бање. — **Бања** („илиџа“) код Новог Пазара. У страни долине Избичке реке, на месту које је удаљено око 2 km источно од Новог Пазара, избија на седам места топла сумпоровита вода, која је са извора сведена у басене два стара озидана купатила. Сада се користи вода у једном оправљеном купатилу, чији извори у једном минути дају 18 литара воде, чија је температура 47°C. Вода и мирише на сумпор-водоник, лечи реуматизам, ишијас и неуралгију.⁸

Бањска купатила су постојала још у време Римљана. Према предању, она су оправљана у времену Немањића и у турско доба. Према Ферду Шишићу писани спомен ове бање сачувао се у латинском преводу старог рукописа барског родословца, који је писан средином XII века. У преводу је уместо назива Бања употребљен полатињен назив Caldanae.⁹ Турски путописац Евлија Челебија, који је посетио Нови Пазар 1661. године казује: „на пола часа даљине од града (Новог Пазара) налази се једна илиџа, коју је подигао Хаф'з Ахмед-паша.¹⁰ Поправљено купатило је оно које се и сада употребљава, а друго је у рушевинама, веће и пространије од првога. Оба купатила имају облик купола, која је зидана опекама и те-

⁸ Леко — Љубербаков — Јоксимовић, *Лековите воде и климатска места*, Београд 1922, с. 200.

⁹ Ф. Шишић, *Летопис Пота Дукљанина*, Београд — Загреб 1928, (Посебна издања Српске академије наука, књ. 67), с. 321.

¹⁰ Дим. С. Чохацић, *Путовање Евлије Челебије*, Споменик Српске академије наука XLII, Београд 1905, с. 25.

саним камењем на неколико сводова.¹¹ Према Т. Ипену, садашње купатило има улазни простор и вестибил, а рестаурирано је у новије време (крајем XIII века). Базен је озидан каменом, дубине 1,2 до 1,3 м. Друго старо купатило је у рушевинама, око 200 м повише оправљеног. И ово купатило је имало три одељења, од којих је средње држало куполу, а задње је подељено у многе лучне нишне. Дужина рушевина износи око 40 м, а ширина 12 м.¹² Муслимани су, према саопштењима мештана, рушили горње купатило (Стару илицу) и од његова камена и опека подигли основну школу код Житног Трга у Новом Пазару и градски „хамам“ (купатило), који је срушен још за време Турака. У порушеном купатилу, од кога су се досада одржали само бочни зидови с луцима, било је два базена за купање: један за мушкице а други за жене. У оправљеном купатилу постоји осмоугаони базен, у коме се у одређено време купају, на смену, мушкице и жене. У купатилу постоји шест малих одељења с 12 кревета за посетиоце. Купатило служи и грађанима Новог Пазара. Оно је постало свечано купатило мухамеданаца оба пола приликом женидбених обичаја и обреда. Посећују га и ноћу.¹³

Бања („илица“) у Бањској. — Топла и сумпоровита вода овог купатила користила се у најстаријој прошлости у овом крају. Налази се у непосредној близини развалина пркве св. Стефана. Овај извор је „гвожђевит“ и у једном минути даје око 50 литара воде, температуре 45° С. Други извор је сумпоровит, удаљен око 300 м од првог, с топлом водом од 43° С. Оба извора убрајају се у индиферентне хипертерме, са особинама слабо алкалних киселих вода.¹⁴ Вештачки канал главног извора стрмо пада с манастирске падине према купатилу које је у насељу. Његова вода користи се у старом купатилу, а вода новог купатила долази са извора који је удаљен око 60 м од зидина манастирске ограде. Фртунићев извор топле воде је ниже новог купатила, удаљен око 50 м према северозападу. Други топли извори су слаби и незнатни. Оба купатила, старо и ново, озидани су тесаним каменом. Топле воде лече реуматизам и неуралгију.

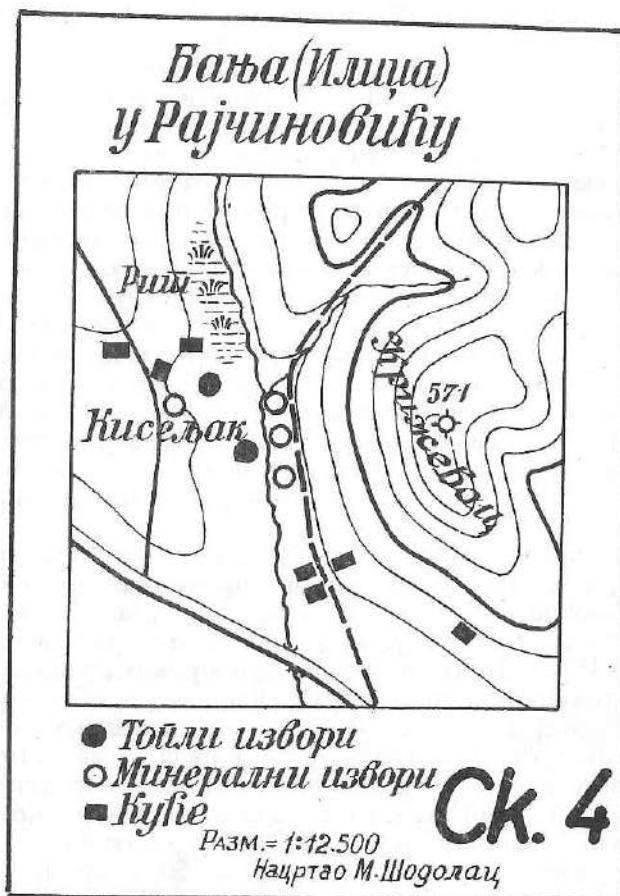
Бања („илица“) у подгорском селу Рајчиновићу. — На 5 km западно од Новог Пазара, недалеко од ушћа Јајдске, у селу Рајчиновићу постоје два топла сумпоровита извора, хладан с водом слано-киселог укуса, а из пукотина засечених шкриљаца на неколико места у речном кориту избија чиста и питка кисела вода. Главни извори су на десној страни речице Илице. Непосредно повише њих је рит, који добија топлу и хладну воду из издани, покривен муљем и трулим барским билькама. Сви извори избијају на додиру палеозојских шкриљаца и сенонских пешчара.

¹¹ Саопштач Лефеврова путописа В. Јелавић напомиње да је то можда бања у данашњој Бањској, пошто му није било познато да постоји бања код Новог Пазара, Гласник Земаљског музеја у Сарајеву XIX 7, с. 481.

¹² Theodor Irren, *Novibazar und Kossovo (das alte Rasien)*, Wien 1892.

¹³ Риста Т. Николић, *Новопазарска Бања*, Цариградски гласник I, бр. 15, Цариград 1895, с. 8.

¹⁴ Леко — Шчербаков — Јоксимовић, *Лековите воде* с. 200.

Ск. 4. Положај бање у Рајчиновићу, по писцу МШ 1952.

Вода у највећем топлом извору, пуном блата, јесте сумпоровита, температуре приближно 50° С. Топлу воду и блато користе болесници од реуматизма, а зими на оба извора жене перу рубље. Болесници се лече на изворима на веома примитиван начин. Извори су пре кашила топлог блата него купатила. Не постоје никакви видни остатци од њихове раније употребе. Тек 1950. године предузео се уређење свих извора, топлих и минералних. На једном топлом извору подигнуто је дрвено купатило, а око њега су стазе, травњаци и дрвеће. То су први почеци уређивања и савременог коришћења топле и киселе воде на овом месту. Тада је обновљен и извор Кисељак.

Брућа вода је извор топле сумпоровите воде у бањском селу Јошевику. Извор је на десној страни сеоске реке, повише села. То је незнатна терма, која даје око четврт литра воде у секунди.

3. Хладни минерални извори. — Киселе воде у народу се називају „кижевак“, „кисељак“ и „кисела вода“. Све су оне хладне,

а неке од њих таложе црвенкасти и тамноцрвени („бакарни“) талог. Извора с киселом водом има у подбуковичким селима Орахову, Лукову и Гњилици, врачевском Доњем Требићу, себечевском насељу Багри и подгорском селу Рајчиновићу. Киселу воду народ мало употребљава. Њоме се лече овце од метиља.

Кисељак на месту Илици у Рајчиновићу налази се повише топлих сумпоровитих извора. Према народном казивању, а и по једном допису с краја прошлог века, дознаје се да је вода у овом извору била кисела, па је касније превладала вода сланог укуса. Према допису, „ову воду сматрају чудотворном, она „ври“ у чаши; употребљава се и за мешење погача.¹⁵ Извор је био озидан тесаним каменом и опекама. Он је био запуштен, пун муља и жаба које су долазиле из суседног топлог рита. Године 1950. је очишћен и президан.

Ниже села Буковца, до самог корита Бањске реке, постоје два извора киселе воде, која је киселија и пријатнија од воде у Рајчиновићу. Она избија из пукотина шкриљаца. Вода у горњем извору тече на сваких 10 до 15 минута, па усахне, а вода у доњем тече без прекида; она је сведена у дрвени жлеб. Трећи извор, сланог укуса, налази се у страни бруда, повише оба извора.

Слану воду народ не користи. Њу пије стока, а лети се око ње окүпљају грлице и голубови. Привидно сланих извора има на овим местима: Сланица је поток у Кравићу, извор истог имена у Николићу (код Лече), у Вражотрицима, чесма у Бонлијама, уместо у Избишама. Сланице је назив за њиве у Борови на Ибру, у којима се после кишне јављају издани слане воде. Бунари под Одиним брдом у Сендолу имају слан укус. Слатина је село и река, Слана прла су ниже Лесковика, код Црквина. У Корутанама, поред пута Нови Пазар — Сјеница, под складом има доста рупа у облику плитких поткапина. Овце и козе радо једу „слану земљу“ под складом. Слана вода је у Белом потоку у Носољину, а друга, истог назива, налази се повише села Врановине. Слана бара је место у Тврдошеву, Чепельју, Слатини (у крају Лелотићу), Јанчи, Пнућу, Вареву, Бонлијама и Ковачеву. Сланиште је извор у врачевској Каменици, Подкомљу, Живодерама и у Горњем Крињину.

Бакарњаче, бакаруше. — Постоји знатан број извора чија вода има мирис оксидисаног бакра. Због јаког мириса често се не може пити, али је довољно да постоји десетак минута па да се тај непријатан мирис изгуби. После тога се може пити и пријатна је као свака планинска вода. Бакаруша је извор ниже Липовице у Орахову, Балетићу, Ситничу, Врбовцу (крају Војнића) и у Горњој Трнави у Подгору. Бакарњачама се називају извори и чесме у дежевској Брезовици, Барама на Рогозни (назива се и Врело), у Вршинама и Јоховцу у Беланској, Чепельју и у Кривачама на Рогозни. Такав мирис има и вода Жутог потока у Шливњу.

Хладни сумпоровити извори имају мирис на „барут“, односно сумпор. У њој се народ купа противу шуге: Смрдан у Бањском Су-

¹⁵ Р. Т. Николић, *Новопазарска Бања*, Цариградски гласник I, бр. 15, с. 8.

вом Долу, Илиџа у подгорском Гошеву, Дрековска вода у селу Златном Камену.

4. *О језерима.* — На високим површинама има малих језера, која су постала задржавањем воде у загађеним карсним увалама, а нека добијају и изворску воду. Сва су језера планинска на висинама од преко 1000 м. Она никада не пресушију, а то је знак да добијају изворску воду: Језеро под Црним врхом на Рогозни, Језериште на заравни брда Јавора код Жуњевића, Језеро под Виником и друго Језеро повише Страдова. Највеће је ово последње. Вода из Језеришта на Јавору избија у врелу под Јавором, па се слива у Јошаницу.

5. *О пећинама.* — Суве и влажне пећине су остаци рада и дејства подземних вода. Има их само у карбоном терену. Суве пећине су умртвљене, а влажне су активне, али до сада и једне и друге неиспитане. Неке пећине имају изглед пећинских поткапина, јер су плитке и делимично порушене. Такве су: Новакова пећина код Пазаришта, пећина ниže Јушића у Грачанима, пећина под градом у селу Јавору и пећина на месту Лијепој равни у Доњим Штитарима. Влажних пећина има у Тенјкову, три у Бановици, од којих је највећа Јусова пећина, затим Вучићева пећина у Драгаљевини и пећина код села Златног Камена.

6. *О рекама.* — Област Раšке обилује рекама и речицама, које извиру и теку кроз област, осим Ибра, која је на јужној и источној граници области. У народу се свака текућа вода назива реком, а поток је речица која периодично тече. У народу само веће реке имају своје опште називе, а већина мањих река имају по неколико назива, најчешће по селима кроз која протичу. Готово све веће реке теку непрестано током године. Али међу њима има и река чија се вода навраћа за наводњавање усева и ливада, па им услед тога лети корита остану без воде. Све реке имају од изворишта до ушћа приличан пад и брзог су тока. Већина река тече уским долинама, често тесним. Потоци и речице на карсним теренима лети пресушију или се знатно смањи количина воде, а од првих јесењих киша па до отапања снега у пролеће бујни су, често и „виловити“.

4. Биљни покривач¹⁶

Биљни покривач знатно зависи од састава тла, влажности и пластике земљишта. Као последица неједнаког састава тла, неуједначености климатских прилика, влажности и рељефа расте разнородно биље. Биљни покривач, међутим, зависи и од човека. У појединим крајевима шума није нестала услед промене природних услова, него због активности човека, који је шуме уништавао да би добио потребну граву и дрво за огрев, ради рударских потреба, производње дрвеног угља („ћумура“), за печење креча и катрана, али највише да би уништио мање корисну шуму, које је било у изобиљу, да би та места претворио у њиве, које су му биле потребније и издаш-

¹⁶ Међу неиспитаним шумама у Србији, Македонији и Црној Гори на картама Недељка Кошанића налазе се и шуме у области Раšке: Четинари Јужне Србије, Гласник Српског научног друштва I, Скопље 1925, с. 1.

није. Тада је дошао процес уништавања шума, који је трајао до наших дана, када се сасвим оправдано приступило њеној заштити.

Планинска језера, многе баре у увалама, изданске воде, рогоз и друге барске биљке, многа влажна места по Рогозни и изван ње сведоци су знатно веће влажности ове области у прошлости, па, због тога несумњиво и њене веће пошумљености него данас. Према писаним подацима шуме су дosta рано, још за Немањића, сечене за разне потребе и уништаване су у корену (отуда називи Голија, Рудине и др.). Немања је одобрио Дубровчанима да у његовој области могу сећи дрва без икакве накнаде.¹⁷ Лефевр, пратилац Сандијевог посланства у Цариград 1611. године, казује да је долина Људске на више места обрасла шумама, да је она у околини Новог Пазара знатно посечена, али је израсла млађа храстовина и да је планина између Новог Пазара и Ибра била обрасла густом шумом.¹⁸ Према Николи Бошковићу, брдо под Бурђевим ступовима, сада под травом и њивама, било је крајем XVII века под шумом,¹⁹ а према М. Кабоги, долина Људске почетком XVIII века била је под шумом у дужини „четири часа хода“.²⁰ О шумовитости долине Бањске под Рогозном почетком друге половине XIX века казује А. Хиљфердинг „да су се шуме тако склопиле, па да на том простору људско око ништа друго не види до шуму“. На многим местима шуме су букове, међу којима има дosta ораха, а врхови брда су под зеленом травом.²¹

Према висинском распореду, биљни покривач поделио сам на три појаса: ниски, средњи и високи. Ниски појас је с вегетацијом лаког дрвећа у луговима поред већих река (врба, ракита, топола, јасика, јова и др.); средњи је на побрђима са ситногорицом (глог, дрен, пасдрен, леска, руј, жешља, чешљика, црни трн, обзова, клека црвена и плава и др.); у високом појасу расте високо дрвеће (храст, буква, брест, јавор, кун и др.). Посебан појас чине четинари, којих има у сва три висинска појаса. У ниском појасу не постоји оштра граница распрострањења дрвета, јер их има која се долинама пењу из ниског појаса према високом, а нека се из високог појаса спуштају низ долине у ниски појас. Четинари се спуштају од највишег појаса под суватима на Голији до корита Ибра. Смрче, јеле и бора има на Голији, у долини Триавске реке код варошице Рашке пре-лазе развође према Рашкој, затим, знатно проређени сечом, пењу се уз долинске стране десних притока Рашке према Рогозни до ниже села Лопужња, а од насеља Неготинца према југу их нема. У пределу Врачима било је дosta четинарске шуме, а сада у њему постоји још покоји заостали бор. Западна граница овог четинарског

¹⁷ К. Јиречек, — Ј. Радонић, *Историја Срба III*, Београд 1923, с. 178.

¹⁸ В. Јеленић, *Кратки француски путопис*, Гласник Земаљског музеја у Сарајеву XIX, с. 478.

¹⁹ Бр. Трухелка, *Старорашка сећања Н. Бошковића*, Мисао XXXII, с. 94.

²⁰ Љујо Војновић, *Записници Марина Маројиће Кабоге године 1706. до 1707.* Споменик Српске академије наука XXXIV, Београд 1898, с. 219.

²¹ А. Гилфердинг, *Босна...* (превод), Летопис Матице српске књ. 102, Будим 1861, с. 102.

појаса је долина Тушимље, у којој има остатака борова. У селу Џоковићу има заосталих старих борова. Осојна страна планине Граба, код села Јабланице, обрасла је четинарском, а присојна је под храстовом шумом. У даљој прошлости четинара је било по целиј области Рашке, па су током времена уништени. Остаци борове шуме очували су се у називима Боровик код подгорског села Видова, а Боровњак је део планине Турјака на развођу Јошанице и Сечевачке.

Одређеније природне границе рас прострањења чине букове и храстове шуме. Тако су све бочне долине Рашке са изразитим влажним странама у осојима обрасле само буковом шумом, док су њихове супротне стране у присојима суве и под храстовом шумом.

Посебне базе чине сувати, које нису настале као последица природних погодаба, већ су остатци људске, односно рударске делатности из прошлости. Сувати су Рудине на Рогозни, у крају негдашињег интензивног рударства, највише површи Голије у непосредној околини рударског краја у Ковачеву, у Дежеви, Зимовник под источним ограницима Голије и ниски крајеви Бањске. Назив „рудине“ забележен је 1316. године у Бањској повељи: „А рогозно в'се с роудинами“.²² Године 1807. наредио је Малик-паша да се све шуме са обе стране пута Пријепоље — Нови Пазар посеку, у којима су се крили насиљници, који су нападали путнике и караване.²³

Највеће листопадне шуме су на Рогозни (Пругавица, Столови, Лескова Глава, Пркач, Медар, Звечарка и Црни врх). По странама њених планина имао сам прилике да видим многа дрвета срушена олујама, чија су стабла сасвим иструнула. До тих места нема ни коњских стаза. Шуме ближе кориту Ибра су са прилично проређеним дрвећем. Посечена стабла спуштају се сплавовима низ Ибар за Митровицу. По Лежеви и ближој околини Новог Пазара дрво се секло за „печење ћумура“, који се продавао и издашно трошио у Новом Пазару. У горњој долини Рашке дрво се секло за печење креча, а у горњој долини Јошанице за печење препуља и земљаних лонаца. У пределу Трнави борова шума секла се највише за „печење катрана“ и за луч. За Турака катран се пекао и у пределу Борју.

У почетку овог века настало је уништавање шуме сечом дрвета, нарочито четинарског, за стругаре подигнуте по Голији и у варошици Рашкој. За ову последњу сечени су четинари и по пределима Борју и Врачима.

²² Љ. Ковачевић, *Извештај о проналаску Светогстефанске хрисовуље*, Споменик Српске академије наука IV, Београд 1890, с. 2.

²³ Ст. Новаковић, *Ка години 1807. српске историје*, из бележака X. Пуквиља . . , Годишњица Николе Чупића II, Београд 1878, с. 227.

III. ПРИВРЕДНЕ ПРИЛИКЕ

1. О старијим привредним приликама

Најстарији писани подаци о привредним приликама потичу од византијских писаца. Према Њима, Рашка је, у поређењу с византијским покрајинама из XII века, била патријархална, „дивља и бедна“ (В. Тирски, М. Пахимер, Д. Кидон). Али, уколико су византијски писци неповољно писали о Рашкој као непријатељској земљи, Француз Адам Гијом, барски архиепископ, претерано је хвалио привредне прилике у Рашкој у првој половини XIV века. Према њему, она је била богата житом, стоком, вином, уљем и месом; имала је пуно извора и река, красиле су је густе шуме, ливаде, лугови и плавнине, које су биле пуне дивљачи сваке врсте. У њој је било пет рудника злата, а толико и рудника сребра, у којима су рудари непрестано радили.¹

Противречни подаци старих писаца нису сасвим нетачни. И сада у области Рашке, као и у областима које су биле у њеном саставу у XIII и XIV веку има крајева који су у привредном погледу врло пасивни и с примитивном привредом, а има их и необично активних. Крајеви од преко 1000 m апсолутне висине су пасивни, а они речним и жупним долинама и по ниским површинама не одступају у привредној производњи за многим шумадијским крајевима, а неке и превазилазе. Наводњавањем и обилним торењем њива постиже се вишеструки род усева, што се не постиже у плодном Поморављу. Из Бањске повеље дознаје се да је у почетку XIV века било земље с њивама неједнаких особина: „А сирота... да си држи селиште и врт и најболју главноу нивоу си“. Земља се орала ралом („ралије“) и плугом („плут“); „да меропси редом црковними волми орију“ (ору), а поорана земља се влачила. До зерла жита „насрпице всак да живи три дни“, па се жито врло („врхоу“) и чистило („требление“). У истој повељи помиње се црква св. Димитрија ниже Звечана „с млином, с нивом и с вртом“, а негде код села Себимиља тада је постојао топоним Млиниште,² које је тако названо по неком напуштеном старом млину, подигнутом много пре него што је повеља писана. У повељи се даље наређује да „млинарие кои свое млине имају, да секу ж'рв'не и направљају млине црковне“. Кад радник иде сам на црквени посао, онда да носи своје „брашно“. Када краљ или архиепископ посети манастир, онда да се цркви даје хлеб, зоб, сено, а људима месо.³ Средином XIV века забележено је у повељи

¹ К. Јиречек Ј. Радонић *Историја Срба III*, с. 170.

² Ђ. Ковачевић, *Извештај*, Споменик Српске академије наука IV, с. 3, 4, 6, 7.

³ Исто, IV, с. 6, 7.

цара Душана манастиру св. Арханђела код Призрена, мимо осталог, и млин у Пнућу⁴ (данашњој Дежеви), а по Бањској повељи „и на накосиоцу всак да излезе кто може косоу држати... такожде и на сплаштание... и на з'девение; х'мелја меропих на годиште да даје“; на дан св. Стефана да донесе „слад и оточи и всак да донесе три кбле пшенице“; лан да се не узима, а од свакога, сем попа, да се сваке године узима пет „трнка“ (кошница).⁵ У време Немањића постојала је општа и посебна непокретна имовина обележена „отесима“, па се по таквом једном отесу прозвало место, а затим и насеље Отес ниже града Јелеча под Рогозионом. Према истој повељи, црквене земље нису имале отесе.⁶

О доброј плодности земљишта у околини Новог Пазара казују и млађи писци. Тако је Лефевр забележио 1611. године да је земљиште у долини Људске плодно и подесно за обрађивање. Каже да је у непосредној околини Новог Пазара земља плодна, али да није обрађена. На њој би се могло производити, каже Лефевр, знатно више жита, само да је становништво марљивије. Оно се задовољава да произведе онолико жита колико је њему потребно.⁷ О плодности околине Новог Пазара казује и турски путописац Е. Челебија, по коме је та околина у првој половини XVII века била врло плодна.⁸

Пошто је Рашика претежно планинска област, с просечном апсолутном висином од око 600 м, изнад које слабо успевају жита, онда је, нема сумње, и у њеној прошлости земљорадња била слабије заступљена од сточарства. Народно предање о залеђеној земљи о Бурђевдану приказује слабу земљорадничку делатност, док предање о сливању млека земљаним „чуницима“ (цевима) с бачија на планинским висинама у ниска насеља говори о интензивном старом сточарењу у области Рашике.

У време српских жупана Рашика је, по својим природним особинама, морала бити првенствено сточарска област. Тада је интензивног сточарења било на пространим пашњацима пештерске висоравни и по Голији. Назив суседне области Стари Влах, који је први пут забележен 1443. године⁹ упућује на поромањене сточаре влахе, који су сточарили у области данашњег Старог Влаха, а затим и у суседној области Рашкој знатно пре од најстаријег записаног помена на назива.

У области Рашике било је бачија, станова, ограђа, струганица, мандри, катуна, колиба и трла. И сада постоји знатан број топонима који су настали према старој сточарској привреди у Рашкој: Становишта, Граде, Салков стан, Бачиште, Стара бачија, Мандра, Колибишта, Колибине, Колибари, Татар-колибе, Демове колибе, Ограђе, Перина трла, Торине, Бараћска торина, Максимова торина,

⁴ Ст. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912, с. 696.

⁵ Ј. Ковачевић, *Извештај*, Споменик IV, с. 6, 7.

⁶ Исто, IV, с. 7.

⁷ В. Ј. Јелавић, *Кратки француски путопис*, с. 478.

⁸ Д. С. Чохацић, *Путовање Евлије Челебије*, с. 24.

⁹ К. Јиречек — Ј. Радонић, *Историја Срба III*, с. 41.

Солила, Мала и Велика струганица. Сви подаци имају готово исто значење и они су сведоци сточарења и сточарских утицаја с разних наших страна. У неким селима постоје по два различита назива, вероватно сукцесивна или донета с две стране. Назив „ограђе“ забележен је око 1316. у Бањској повељи, према којој на црквеној земљи није могла да пасе ничија стока како у пољу тако „ни оу гради“, тј. ограђи.¹⁰

Сточарство и земљорадња били су врло примитивни у Рашкој и нису били у стању да подмире народне и државне потребе својим вишковима. Стога су још најстарији рашки владари тежили да про-дру у суседне плодне области и да их заузму. Тек кад се државно средиште померило на југ, крајем XIII века, на плодно Косово, у Метохију и у оба Полога, онда се рашко становништво почело интензивније бавити земљорадњом.

За време Турака привредне површине биле су подељене на царску мирију („мерају“, државну земљу), кметску мирију (жупску), вакуфску (задужбинску) земљу и на „милк“ (личну, приватну земљу).¹¹ До 1830. године милк су имали само спахије, а отада аге и бегови и понека друга личност. Царске мирије биле су велики поседи по планинама (шуме и пасишта), кметске су биле мањи поседи једнога краја, односно кметије коју је чинило неколико мањих насеља. Вакуфске земље су поклони побожних људи својим или туђим задужбинама (џамијама, текијама). Спахије су своје поседе претварале у „читлуке“, на које су насељавали „кметове“ (чифчије) ради обрађивања зиратне земље. Чифчије су током времена, после повећања броја чланова својих породица међусобно делиле читлук на „особине“, тј. посебне делове једне читлучке целине.¹² Због тога је свако наше мало насеље за време Турака било посебан читлук аге или бега, али су ти читлуци били посебног типа и они су се разликовали по облику и по уређењу од македонских читлукова.

Спахилуци, касније агилуци и беглуци, јесу зиратне земље наслеђене од предака, које су добили од државе за неке заслуге у ратним походима. Међутим, према предањима људи су могли да постану власници земље и на други начин. Пајовићи у подгорском селу Батинићу казују да су њихови преци од старине имали своју земљу у селу Драмићу под Голијом.

Током времена потомци спахија наслеђивали су и делили спахилуке, па су многи своје делове отуђивали, а женска деца су своје наслеђене делове носила, приликом удаје, мужевима. Откупом земље могли су да постану власници сви они који су били у стању да

¹⁰ Ј. Ковачевић *Извештај*, с. 6.

¹¹ О земљишној својини и о читлучком систему с краја прошлог века у средњем Полимљу и Потарју писао је доста исцрпно. П. Mrкоњић (Т. Петровић) у Српском етнографском зборнику IV, с. 307—311. Писац је био добар познавалац тадашњих аграрних питања и односа под турском влашћу, јер се родио и одрастао у крају о коме је писао, а моја испитивања потврђују и употребљавају његове податке.

¹² Сада се „особином“ назива земља коју донесе жена мужу, али муж ту земљу не може да отуђи без женине пристанка. Под Турсцима су хришћанке имале особине само у покретној имовини, највише у новцу и стоци, а код муслимана постојала је женина „особина земље“.

је купе. Она се могла добити и као награда. Према породичном предању, преци рода Доловца, у селу Паралову, пошли су као православни из штавичког села Долова, примили мухамеданство и зато добили земљу у посед у Паралову. Вукајловићи у селу Бањској Речи и Миливојевићи у насељу Јанков Поток, под Рогозном, имали су своју „тапијалну земљу“, тј. ону коју су њихови преци купили и на њу добили писмену потврду („тапију“). Према томе било је и хришћана који су имали своју земљу, али их је било врло мало.¹³ Трифун Митановић, трговац у Новом Пазару, купио је од аге земљу у дежевском Судском Селу, па је ради ње погинуо, заједно са сином јединцем, 1908. године. Казује се да су и муслимани у селима Берберишту, Вучкој Локви, Врби, Рватској и Каљину имали своје земље. Пошто је некима била недовољна, они су обраћивали и агине земље, а они који су их имали доста, давали су их хришћанима да је обрађују по погодби. Тако је ага Цемо, из Берберишта, био ага православним Чоловићима у Каљину. Цемо је земљу у Каљину добио у наслеђе по мајчинству. У селу Глушцима било је „њивара“ из Џоковића, који су на агиној земљи „радили летину напола“. Једно место у Кончулићу назива се Наполица. Мухамедани у пределима Јошанице, Себечеву, Слатини и Сопоћанским селима били су „ерлије“, тј. људи који су имали своје земље од старине и независни од ага и бегова. И старији хришћански родови у пределу Себечеву имали су своје земље до пред крај прошлог века, па су имали и своје воденице на Смолућској реци. Дуго и упорно они су се борили да одрже наслеђену непокретну имовину, али су им је муслимани присвајали нешто милом а нешто силом.¹⁴

Аге и бегови могли су да откупе или да добију у мираз земљу другог аге или бега и да тако повећају своје поседе. Род Старовласи, у подгорском селу Бучју, казује да је до 1912. променио три аге на истој земљи. Џелил-ага Нокић, из Новог Пазара, добио је у мираз читлуке Баре, Манаце, Мрмоње и Лешак од Арслан-бега Карабеговића, који је живео у Цариграду; село Кошковац добио је у мираз Мујага Кошковац, итд. За Али-агу Билерцића се прича да је имао петнаест читлuka.¹⁵

Аге и бегови тежили су да на својим земљишним поседима имају сталну радну снагу, од које је зависио већи или мањи приход. Осим тога они су тражили радне људе, пре свега земљораднике, јер су од њих имали веће користи него од сточара. Инокосне породице нерадо су узимали, јер нису у стању ни за себе довољно да приходе. И чифчије су тежиле да имају што бољу земљу за обраћивање, па су

¹³ Према Ј. Цвијићу, у почетку овог века само 20 до 25 српских породица на Косову имале су своју земљу, *Основе III*, с. 1164.

¹⁴ У Босни је 1910. године било 69% Срба кметова, 26% Хрвата кметова и 5% кметова мухамеданаца, В. Богишић, *Емиграција мусимана Босне и Херцеговине 1878 — 1918*. *Хисторијски зборник III*, Загреб 1950, с. 176.

¹⁵ Према предању, Црни Врх, заселак подгорског Пурња, кулио је Бати-бег из Новог Пазара, за позлаћен нож. За насеље Сасе, у пределу Брвеници, казује се да га је неки ага продао Србима хришћанима за ѝонја и седло, а то је било непосредно пре повлачења нове српско-турске државне границе 1834. године управо кад је дознао да ће Сасе изгубити јер је припало Србији.

мењали аге чим би им се указала боља прилика. Али су многе чифчије биле принуђене да траже агу у приликама када им стари ага откаже уговор.

Писане турске уредбе о међусобним односима и обавезама поседника земље и чифчија поседници су недовољно поштовали. Међусобни уговор био је редовно усмен и без сведока. Обе стране обавезивале су се само датом речју. Усмене уговоре често су мењале обе стране: чифчија (кмет) се жалио на слабу земљу, а ага на слабу радну снагу. Аге су, без изузетка, подједнако „глобиле Влахе (Србе), Турке (мухamedанце) и Арнауте“. Ага је могао да отера чифчију са своје земље само ујесен, управо да подигне летину. Тек од младотурског покрета 1908. године аге нису могле да уклоне чифчије са својих поседа пре него што добију одобрење од власти.

Пресељавање чифчија са земље једног на земљу другог аге није било лако. У таквим приликама они су напуштали своје суседе, рођаке, гробове умрлих, рушили своју кућу и отишише, да би их поново подигли на новом месту. И сада се у народу говори о тешком душевном стању домаће чељади у тим приликама. Претка рода Шегића у селу Трију прогађале су аге, па је за живота „ложио седамнаест отијева“, док се није скрасио у том селу. Предак Вукашиновића, из Батинића, био је на агијској земљи у Гошеву, затим у Штитарима, Кознику, Попама, Пустовлаху и задржао се 1877. године у Батинићу. Родоначелник рода Алексића умро је 1908. године у Страдову. За собом је оставио нејаку децу. Његов ага, Даут Диздаревић, није могао да има користи од деце, па их је „дигао“ са свога беглуга и насељио другог чифчију. Деца су се преселила у Гошево и, под тешким приликама, уз помоћ рођака и суседа, закућила, итд.

У свом интересу, власници поседа помагали су своје чифчије у разним невољама: у храни после сушних година, у стоци, а понекад их штитили од напада и насиља „арамија“ (насилника), ма са које стране они долазили. Та њихова заштита живота и имовине имала је одраза у народном животу, па је тако настало укорењено веровање да је „грехота агу убити“. Штавише, има и похвалних казивања о неким агама који нису вређали народну веру, обичаје, празнике и цркве, нити су захтевали женскиње од својих чифчија, али их је било обесних, који су хришћанско становништво сматрали поробљеним „фукаром“, „рајом“ (сиротињом) и „ћафијима“ (безверницима).

О народним обавезним дажбинама има писаних података. У канун-нами босанског санџака из 1516. године употребљена је српска реч „пољачина“, о којој се у члану 11. издаје ово наређење: ... „а што се на неким мјестима узимало с куће на кућу по четири акче на име пољачине, нека се не узима. Јер, стари је закон да се с куће на кућу узимају двије акче: једну узима санџак-бег, а једну тимаријот. Нека се преко тога ништа више не узима“.¹⁶ Према једној тежачкој уредби, писаној на турском језику и у преводу на српски, штампаној у Цариграду 1859. године, у члану 5. говори се о међусобним

¹⁶ Х. Шабановић, *Турски дипломатски извори за историју наших народа*, Прилози за оријенталну филологију и историју I, Сарајево 1950, с. 165.

обавезама чифчија и ага у тадашњем Новопазарском санџаку. Пре ма том члану, чифчије дају читлук-сахибијама четвртину од прихода као што се и раније давало. За друге послове чифчије се нису могле користити: До тада је било зграда кметовских и агинских, а отада ће бити само агинских, за чије оправке ће се они старати, а затечене кметовске — оправљаће сами кметови.¹⁷ Ј. Поповић казује да су чифчије у околини Новога Пазара давале пред крај прошлога века својим агама од жита једну трећину, а неки једну четвртину, државни десетак од укупног жита и по пет гроша на брава за годину. Најимућнији људи су тада имали обавезних издатака држави годишње од сто до двеста дуката.¹⁸ Према М. Арсенијевићу, сваки чифчија сложи спонове у крстине на њиви, па позове свог агу да у његову присуству најпре издвоји „десетак за цара“, затим издвоји потребан број спонова за семе, па остатак подели чифчија са агом.¹⁹ Данашња народна казивања о дажбинама под Турцима углавном потврђују ове податке.²⁰

После ослобођења 1912. године укинути су агалуци и беглуци. Тада су царске мирије припадле држави, кметске земље подељене су на општине и села, а земље ага и бегова предате су у својину бившим чифчијама онако како су се затекле у обрађивању 1912. године. У току окупације Србије 1915. до 1918. аге и бегови су успели да понова наметну чифчијски режим, а 1941. покушали су то исто, али без успеха, јер се народ био одупрео њиховим захтевима.

2. О рударству

Према Ј. Цвијићу, области Морава и Рашка имају једну заједничку особину: у тим областима земљорадња и сточарство нису једина средства за опстанак становништва; у њима су најбогатији рудници на Балканском полуострву,²¹ у којима је добним делом запољено сеоско становништво.

У околини Новог Пазара руде су вадили још стари Римљани.²² У долини Рашке они су имали рударска насеља, од којих је познато Арза, (које је претходило Расу), затим statio Asinoe (негде ниже Бурђевић ступова), Сарча (на месту села Супња, код ушћа Рашке) и Charmenis (који је, вероватно, било код села Придворице на Ибру).

Не зна се поуздано да ли су Срби приликом насељавања рударских крајева у области Рашке преузели вађење руда непосредно од Византинца, али је познато да су доста рано користили стара напуштена рударска окна. Према Студеничкој повељи, неке земље дароване су манастиру Студеници, па се у њој опомиње и српски то-

¹⁷ С. Т. Новаковић, *Два српска правна споменика новијега доба*, Споменик Српске академије наука XXXI Београд 1898, с. 167.

¹⁸ *Новопазарски санџак*, Слава 6, Ниш 1896, с. 26.

¹⁹ С пута, Трговински гласник бр. 101, Београд 1898.

²⁰ Упоредите податке о народним дажбинама по Канун-камаји Босанске ливе од 1530, у преводу бр. Бурђева, Гласник Земаљског музеја III, Сарајево 1948, с. 180 — 200.

²¹ Ј. Цвијић, *Балканско полуострво I*, Београд 1922, с. 86.

²² Н. Вулић, *Наше земље у старо доба*, Братство XV, Београд 1922, с. 37.

поним Копаоник,²³ у коме су се копале руде и који је, по тој рударској делатности, добио назив. Међу непоузданим подацима Студеничке повеље, који су настали по њеним млађим преписима, овај о називу Копаоника може се сматрати поузданим. Он показује да су се Срби бавили рударством знатно пре подизања манастира Студенице, око 1185, јер од постанка назива Копаоник па до његове употребе морало је да пролеће доста времена. Рударство је већ за краља Уроша I (1243—1276) било у снажном развоју, а његови производи довели су тадашњу Србију у тешње привредне и трговачке везе с градовима у Јадранском приморју и у Италији. Тада су се у рударским крајевима Србије подизали на приступачним местима тргови с колонијама дубровачких, млетачких, италијанских и угарских трговача. Рудари су били Саси, Которани, Дубровчани и домаћи „људи краљеви“.²⁴

Средњовековно рударство у области Рашке наставило се и после долaska Турака. Турци су имали писане рударске законе, који су примењивани и у нашим земљама.²⁵ У једној канун-нами из 1516. године, под тачком 3, забележено је: „Нови Пазар је... постао крунска (?царска) домена (хас)... па су његови шеријатски порези и обичајни наметији заједно са Жежном (садашњом Пожежином, — П.) и мајданима у њеној околини конфисковани за царску благајну.“²⁶ Изобиље гвоздене руде у области Рашке утицало је на то да се у Новом Пазару развије домаћа металургија. Према Е. Челебији, у Новом Пазару израђивали су се 1661. године катанци, пијуци, пушке, пиштољи и друго оружје тог времена,²⁷ а према Монте-Албану — у њему су око 1625. године израђивани буздовани, лакоте и друго. Он истиче да је у Новом Пазару тада била развијена прерада гвожђа толико колико никде у свету.²⁸

Постоји приличан број топонима који су постали у вези са старијим рударством у области Рашке: Планом се назива део потеса у Гркаји, Велика плана је планина код Грачана, Мала плана је планина сопоћанског Дољана, Плано брдо је у рударском крају Дежеве, споменуто у Бањској повељи око 1316. године. Ковачева је село у Дежави, Ковачи у горњем Себечеву, Ковачевац је место у јошаничком Гопшеву, а тако се назива и десна притока Знушке реке, Ковачица је место у Горњем Тенјкову, Ковачки поток је у ибарском селу Крушеву, Царина је место у потесу Ковачева, а Рупски поток у Жуњевићу назван је по „рупницима“ (рударима). Плакаоница је насеље под Рогозном, названо по месту на коме су се „плакале“ (испирале) руде. Варош је сеоска утрина код подгорског насеља Прног врха, коса и крај насеља Јасеновика у Подгору, назив постао вероватно од „варак“, „варарак“ старих српских записа, како су се нази-

²³ Ст. Новаковић, *Законски споменици* с. 568.

²⁴ К. Јиречек — Ј. Радонић *Историја Срба* III, с. 206.

²⁵ Фехим Спахо, *Турски рударски закон*, Гласник Земаљског музеја XXV, Сарајево 1913, с. 133.

²⁶ Х. Шабановић, *Турски дипломатски извори*, с. 164.

²⁷ Д. С. Чохацић, *Путовање Евлије Челебије*, с. 24.

²⁸ Leopold Ranke, *Die serbische Revolution*, Hamburg 1829. s. 245.

вали власници или удеоничари рударских окана.²⁹ Руђе је насеље код старог рударског насеља Глухавице. Једно место у Кузмичеву, под Голијом, назива се Бакарно гувно. У једној канун-нами из 1516. године поменуто је место „Жежно с мајданима“ у његовој околини који су конфисковани за царску благајну.³⁰ Место Жежно биће данашње село Пожежина, чије се име помиње у Бањској повељи, па су га Турци скраћено називали Жежно. Оно је у крају старих рударских окана на левој страни доње долине Раšке. Писани подatak из почетка XVI века показује да се месту Пожежени и пре XIV века жегла (топила) извађена руда, па се по рударским жежницима (пећима, назива који се и сада употребљава) назвало Пожежина. То место је временом постало рударско насеље или насеље за промет руда, па је имало и градско утврђење, које је поменуто у Бањској повељи. Коловоз је назив за неколико места у нашим рударским крајевима, постао по рударском колу (витлу) за испирање руда. Тако се сада назива брдо између села Ковача и Радуховца, брдо истог имена у Лопужњу, место у Лечи под Рогозном и место код насеља Бркуша у Горњој Дежави, у коме има старих рударских окана.

Југоисточне површи на лакту Рогозне, тамо где планина савија из правца запад — исток према северу, голе су, без шуме. Те површи су сада с планинском травом која се, у најтоплије летње дане, спржи и „поруди“, добије тамномркку боју. Она се, по својој изузетној особини у том крају, називају „рудине“, па је по њима постао топоним Рудине. На том месту биле су рудине и почетком XIV века, како се дознаје из Бањске повеље.³¹ Пошто се рудине између најинтензивнијих рударских окана на Рогозни, између Плакаонице и Рјетића, то су оне, нема сумње, некада биле под густом шумом, која се и до сада одржала на суседној коси Кукавици, по Непуку, као и на брдима Лесковој глави, Преслу и Пркачу, па су је стари рудари посекли за своје рударске потребе још пре XIII века. Исти случај уништавања шуме додгио се у Полошком пољу, које је код старог рударског места у дежевском селу Ковачеву.

Остаци старијег рударства у Раšкој су многобројна заостала рударска шлакњишта, окна и ходници („штолне“), који се добро познају у многим насељима по Рогозни, Горњој Дежеви, Подгору и по раšком Ибру. Запазио сам да се многа стара рударска окна у народу називају „мочилима“, па су по њима постали топоними Мочила, којих има у селима Џврњу, Џеровику, Пустој Тушимљи и у Џрвенима. На тим местима рударска окна засута су земљом. Врхови окана сада су левкасти, у облику вртача, који се после кише напуни водом. Жене користе воду у њима за „мочење“ (потапање) конопље и лана, па су због тога и названа мочилима. За њих није редак народни назив „бунарина“, али су они дубљи, имају облик бунара, а понеки и изворску воду. Потпуно незасути рударски ходници, који имају кос положај, називају се „подруминама“, јер имају облик

²⁹ В. Скарић, *Стари турски рукопис о рударским пословима и терминологији*, Споменик Српске академије наука, књ. 79, Београд 1936, с. 19.

³⁰ Х. Шабановић, *Турски дипломатски извори*, с. 164.

³¹ Љ. Ковачевић, *Извештај*, с.2.

поткопа у облику засвођених подрума, или се називају „јазбинама“, јер се у њих завлаче лисице и јазавци. Интензивно рударство било је усредсређено на следећим местима.

Рогозна. Према предању је „глава копаоничких рудника под Рогозном“. Тиме се хоће рећи да је рудна област Рогозне у прошлости била богатија рудним наслагама и жицама од копаоничких рудника.

На планини Рогозни била су два рударска средишта: једно око данашњих села Плакаонице, Зминца и запустелог Црница, на контакту дација, палеозојских шкриљаца и серпентина, а друго је било на месту Карвасалији код Рајетића, на контакту андезита и кредних кречњака. Постојање ова два рударска средишта потврђује се писаним подацима и рударским остацима на тим местима, који су се одржали до данас.

У једном писму папе Бенедикта IX, које је писано 1303. године барском архиепископу Марину, забележена је парохија de Rogozna са црквом св. Трифуна у месту Трговишту.³² У писму папе Климентија крају Душану 1346. године поменута је, међу католичким црквама које су припадале котарској дијецези, и црква св. Трифуна у брвеничком Трговишту. То ће бити иста црква која је споменута у папском писму 1303. године. Област Брвеника, како се дознаје из каснијих писаних података, обухватила је у XIV веку, а вероватно и раније, и села у рашком Ибру, као и села на источним падинама Рогозне с католичком црквом у Трговишту. Парохија је била рудари католика, који су били запослени у рударским окнима на Рогозни. Она се прозвала Рогозном да би се ближе означило место међу суседним католичким парохијама у Трепчи и Грачаници. Из првог папског писма дознаје се да се католичка парохија називала општијим именом Рогозна, према планини истог имена, по којој су на све стране била рударска окна, а по другом, да је седиште те парохије било на месту Трговишту, за које се до сада није знало на коме је месту било. Покушаћу да одредим место тог старог Трговишта под Рогозном.

Једно од највећих старих рударских места на Рогозни, са остацима рударских окана и ходника, шлакње и ископане руде било је код данашњег села Плакаонице. Испод брда Змињака у Плакаоници има старих напуштених рударских окана и ходника, од којих је највеће оно из кога истиче речица Плакаоница. Према остацима извађене руде може се закључити да се у њему вадило олово и цинк с мешавином пирита, сребра и злата. Пречишћена руда носила се одатле и продавала на приступачнијем месту за трговину, које се сада назива Пазариште. То место забележено је у Девичком ка тастиху 1769. године „Грка“ а под Трговиште³³. У називу Трговиште XVIII века открива се старо рударско и трговачко насеље истог имена, које се, како сам приказао, помиње крајем прве половине XIV века.

³² К. Јиречек — Ј. Радонић, *Историја Срба III*, с. 108, 111.

³³ Гл. Елезовић, *Речник косовско-метохијског дијалекта I*, Београд 1932, с. 111.

На данашњем месту Пазаришту, које је повише гркајског засеока Гребне, а непосредно код места Црквина и старог напуштеног гробља у непосредној близини једна ледина између реке и сеоског пута назива се у народу Шлакња. Та ледина је прилично изровљена на местима на којима су била стваре рударске зграде. Долина је ту проширена, па је то проширење могло бити искоришћено за рударско насеље с радионицама и трговачким радњама. Оно се пре долaska Турака називало Трговиште, па се тај назив, заједно с преведеним турским називом Пазариште, употребљавао и за време Турака. Да је на том месту било старо Трговиште у XIV веку има потврде и у Бањској повељи, по којој је „други студент(а)ц под трг“³⁴ био на манастирским међама између села Вуче и Јошанице, с једне стране, и села Гњеждана и Дубоке, с друге стране. Наведена села су у околини места Старог Трга, или Трговишта, односно данашњег Пазаришта код Гребне, па је њихова међа заиста могла бити на „студен(а)ц под трг“. Стари рударски пут од Трговишта није водио тесном долином плаховите Гркајске реке, него су се неколико рударских путева од Плакаонице, Дубоке, Црнице и Гњеждана, у којима и сада има највише остатака напуштених стarih рударских окана, стицали нижи саставница Дубочке реке и речице Плакаонице, повише Трговишта, у заједнички пут, који је пролазио кроз Трговиште, водио поред реке до садашњег насеља Гребне, одатле се поо на нишко развође косе, која се благо спушта према Придворици на Ибра. Ту је пут прелазио Ибар и улазио у старо рударско насеље Сочаницу, у коме је био главни рударски трг за околину са обе стране Ибра. На месту данашњег Пазаришта било је несумњиво старо рударско насеље Трговиште, које је поменуто у папском писму 1303. Данашњи турски назив Пазариште показује да се руда у том крају Рогозне експлоатисала и за време Турака.

У Плакаоници и њеној ближој околини сада има остатака стarih, готово засутих, рударских окана и ходника на местима Металици и Беперку у Плакаоници, на месту Дубљу у Дубокој, које је код старог и садашњег гробља и црквина, у Зминцу и Црнику, у Кривачама поред пута Нови Пазар Бањска, а недалеко од извора Бакарњаче има осам „закопа“ од стarih рударских зграда. И сада из једног окна људи ваде оловну руду, па је топе за своје потребе. Око бруда Лескове главе, повише села Ораховице, има доста стarih рударских окана и ходника. Има их и на потесу села Рудина на Чивутској рупи и по Шумнатој Чуки. У месту Осоју у Црвенима, а под косом Кукавицом, има доста стarih окана по „чукарама“; једно место назива се Рупе, са остацима рударских ходника, којих има и на Мочилима. По коси Кукавици налази се приличан број скоро засутих окана, затим на месту Рупчинама у суседном селу Јошаници. Између обе црквина у селу Вучој Локви вадила, се гвоздена руда. Окане има на месту Рупчинама у Придворици, на Жутој Прли повише Катуништа у Горњем Крњину. На Катуништу се раскопавају темељи од зиданих или подзиданих зграда, по свој прилици рударских.

³⁴ Љ. Ковачевић, *Извештај* с. 2.

Друго рударско средиште на Рогозни морало је бити негде на приступачном месту и међу рударским окнима. Не зна се поуздано како се звало то насеље нити се зна на коме је месту било. Међутим, неколико писаних података и рударских остатака указују на то место.

Године 1530. прошао је путописац Б. Курипешић преко Рогозне, идући из Новог Пазара за Бањску и, даље, за Митровицу. Он је ишао старим путем, који се с превоја на данашњем месту Карвасалији, код Рајетића, спуштао у горњи део долине Бањске реке и вођио даље за Бањску. У том делу долине се, по Курипешићу, испирало злато и сребро.³⁵ Према Т. Иллену планина Рогозна се турски звала Гимиш-даг (Сребрна планина).³⁶ О испирању злата које се вадило из рудника по Рогозни очували су се трагови у називима Златни поток, (лева притока Бањске реке), брда и насеља Златни Камен, оба у долини Лечке реке, и села Златара на Рогозни.

На основу оскудних писаних података не може се поближе одредити место овог другог рударског и трговачког насеља на Рогозни. Један податак, међутим, доста убедљиво показује да је то место било на Карвасалији код Рајетића. На том месту и сада има засутих старијих рударских окана. У народном називу Карвасалија очувао се траг караван-сараја, по коме је то место добило назив. Познато је да караван-сараји нису подизани на незнатним успутним местима као што су подизани ханови, него само у већим и за трговину значајним местима. Такав један каравански сериј био је подигнут поред старог дубровачког пута, а у средишту рударских окана на планини Рогозни. То је најпоузданiji доказ да је данашње место Карвасалија било, с трговачког гледишта, најживље, а по положају најповољније за подизање сараја на путу преко Рогозне. Турци су задржали рударску и трговачку улогу места Карвасалије из нашеј средње века онако као што су задржали исте улоге Трговишта, односно Пазаришта на источним огранцима Рогозне, затим старог Трговишта, сада Пазаришта ниже Сопоћана и Глухавице у пределу Себечеву.³⁷

Услед свог висинског положаја, који износи више од 1000 m апсолутне висине, насеље на месту Карвасалији није се могло развити у веће, па га зато путници и не спомињу. Оно је животарило за све време док су рудници по Рогозни били активни, а када се рударство у том крају угасило, оно је запустело. Није познато када се то дододило, али по свој прилици после значајне 1690. године. Остаци камена од порушеног насеља употребљени су за зидање успутних стражарница и за насыпање новог пута, који је грађен у почетку друге половине XIX века недалеко од Карвасалије. Сада нема

³⁵ P. Matković, *Putovanja*, Rad Jugoslavenske akademije 56, с. 1881, 111.

³⁶ (T. Irren), *Novibazar und Kosovo*, s. 132.

³⁷ В. Симић пише по некој белешци, без означеног извора, да је на планини Рогозни постојала у средњем веку варош „Рогозно“ близу хана, не каже се кога. Саси и Дубровчани имали су у тој вароши колоније, Историјски развој нашег рударства, Београд 1951, с. 223. Симићев податак потврђује моја истраживања на терену о старом рударском насељу на Рогозни, али ја нисам успео да њем у траг тој белешци.

видних остатака од рударског насеља на Карвасалији, осим неколико рударских окана у околини и закопа на којима су биле рударске зграде.

У ближој околини Карвасалије има остатака старог рударства на следећим местима: у селу Каашљу шлакње, ходника и окана, а неколико ходника видео сам код црквинае, старе Бурђеве цркве; у селу Зминцу има остатака од топљене „ренте“ (оловне руде), која се вадила у Црнцу. Под Кршом у селу Златном Камену има старих „рупчина“, у пећини под Градином у селу Јавору вадила се, казује се, златна руда. Старих рударских „рупа“ има на месту Рупчинама под Чукаром у Смилову лазу, затим на месту Дивљој ливади под Мушковим врхом; у Кознику има зидина и остатака од рударских „вигњева“ (ковачница). У кориту Црновршке реке, код Шливања, има шлакње.

У пределу Бањској постоје стара рударска окна у селу Бањској Речи, а у потесима села Бандола и Матице су стара засута окна.

Околина Глухавице и Црквина. — Положај старог рударског насеља Глухавице дуго је био непознат. Открио га је, на основу дубровачких листина К. Јиречек, али је тек И. Рувариц показао да је Глухавица била негде у околини Новог Пазара.³⁸

У Бањској повељи забележено је око 1316. године „и Глоуха В(а)с коло все и с роудари, и дохотке да дају цркви како соу давали краљевства ми“.³⁹ Податак очигледно показује, да су рудници у Глухавици радили и пре подизања манастира св. Стефана у Бањској и владавине краља Милутина (1282—1321). У Дечанској повељи забележено је око 1330. године „да се за манастир Дечане узима „на всако годиште оу 1'лоухој В' си по 50 над гвоздија“ (челика).⁴⁰ Оба податка из повеља показују да је у Глухавици био значајан средњовековни рудник гвожђа, који су Турци, после доласка у област Рашке, искоришћавали. У њој је већ 1396. године био турски кадија (судија) и тада је имала царинарницу. Тада су у Глухавици били турски људи. Године 1451. и 1458. спомињу се глухавачки Турци, који су долазили у Дубровник ради трговачких послова.⁴¹ Године 1456. и 1475. поменути су у Глухавици дубровачки трговци.⁴² У једном турском катастарском попису Босанског санџака из 1489. године уписана је „нахија Димурци Пазар, друго име Глухавище и зеамет Јелећ“.⁴³ Глуха Вас забележена је крајем XV века у Сотоћанском поменику као Глухавица.⁴⁴ Приликом проласка кроз Нови Пазар Млечанин Па-

³⁸ Глуха Вас, Летопис Матице српске 3—5, Нови Сад 1905, с. 229.

³⁹ Ј. Ковачевић, *Извештај* с. 9.

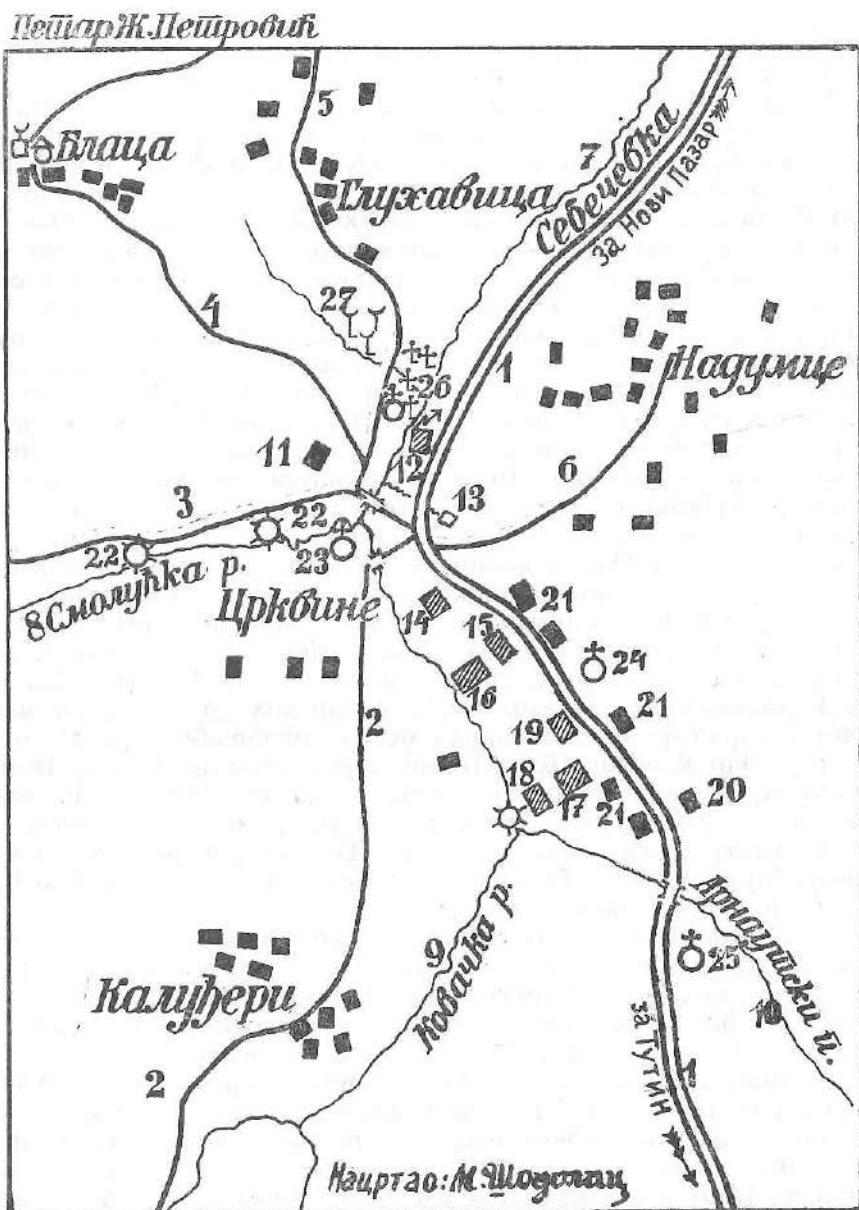
⁴⁰ М. С. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, Гласник Српског ученог друштва, друго одељење XII, Београд 1880, с. 61, 132.

⁴¹ Б. Даничић, *Рјечник из књижевних старина српских I*, Београд 1863, с. 210.

⁴² Б. Храбак, *Прошлост Пљевља*, Историјски записи XI, у 53 напомени под слогом, 22, Цетиње 1955, с. 17.

⁴³ Х. Шабановић, *Управна подјела југословенских земаља*, Годишњак Историјског друштва Босне и Херцеговине IV, Сарајево 1952, с. 181.

⁴⁴ Ј. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, Споменик Српске академије наука III, 1890, с. 183.

Ск. 5. Друмско насеље Црквина 1952, по писцу МШ: 1. аутобуски пут Нови Пазар—Тугин, 2. стари, сада напуштени пут од Црквина за Тугин, 3. сеоски пут за село Смолуће, 4. сеоски пут за с. Блаће, 5. сеоски пут за Глухавицу, 6. сеоски пут за Надумице и Покрвеник, 7. Себечевка, 8. Смолућска Река, 9. Ковачка Река, 10. Арнаутски Поток, 11. основна школа, 12. електрична централа, 13. чесма, 14. народни дом, 15. задружна продавница, 16. народни ресторран, 17. народни одбор, 18. народна воћара (магаза), 19. народна продавница, 20. ковачница, 21. приватне куће, 22. воденице, 23. црквина (највећа), 24. друга црквина (у Јунузовој башти), 25. црквина с трговима живописа, 26. старо хришћанско гробљиште са остацима црквина, 27. мухамеданско гробље села Глухавице

вле Кантарино казује (1580) да се гвожђе вади у Глухавици,⁴⁵ а то је стара Глуха Вас, данашње Црквина код села Глухавице.

Рударско насеље Глуха Вас било је на месту данашњег друмског насеља Црквина, које је готово на средини пута између Новога Пазара и Тутине, а име му се одржало у имену суседног села Глухавице. Оно је било у средишту рударског краја, у коме су се одржала многа стара и напуштена рударска окна и велике гомиле рударске шлакње. Према предању, Црквина су биле некада велика и богата „касаба“ (варош).⁴⁶ У њој и непосредно поред ње има остатака од четири цркве, по којима је данашње насеље добило име Црквина. Поред остатака од црквина, у садашњем друмском насељу раскопавају се темељи од некаквих солидно зиданих зграда од тесаног камена у малтеру. Старих рударских вигњева било је на два места: један је био у Лукама, а други код куће Мустафе Реченића. Засутих рударских окана има ниже брда Орница и на месту Лисиче је рупе. У бликој околини Црквина има старих рударских окана и ходника у Руђама, од којих 15 само у карсној ували. Гвоздена руда вадила се на месту Дудулицама. По предању, у Руђама се вадила и златна руда. Она је испирана и кована на месту Ковачима, у коме је на реци био намештен нарочити „жоловоз“. И сада се у Ковачима, поред речног корита, на три места налазе повелике гомиле шлакње, које су урасле у коров и шибље (фот. 2). У суседном селу Радуховцу има старих рударских окана на месту Каном (Калном) Буча. У Блацима има на два места рударских „рупа“, а на месту Бласкораћу постоје зидине које су остаци рударских зграда; по називу ту је био Бласков (Блазијусов) кораћ (чекић). У селу Намти, на местима Велници и Бигану (назив по вигњу) има рудних жица олова. Опсегу глухавичких рудника припадају окна у сопоћанских села. На месту Столарима, под брдом Голаћом, вадила се, према предању, бакарна руда. Ту има темеља старих ковачница, у којима су искиване бакарне полузе.

Околина Ковачева у Дежеви. — У селу Ковачеву, у старим коритима Малог потока и Дмитрове реке, код места Џарине, постоје велике наслаге старе рударске шлакње, у којима се налазе комади ливеног гвожђа. Ту су биле старе рударске ковачнице, по којима је село добило име. Ниже села Калудре, код саставака Калудре и Плискавца, пружа се ниска коса Брдо у правцу север — југ. Под развођем косе налази се око четрдесет старих рударских окана, која сада, пошто су засути земљом, имају изглед шлитких вртача. У окнима се вадила гвоздена руда и односила у корито Дежевке, код села Брановине, ради испирања. На том месту доскора су биле велике гомиле рударске шлакње. Она се извлачила и њоме насилао пут од Бранова према Новом Пазару.

На месту Рујчинама, у Брезовици, одржала су се стара окна. Ниже Остре главице, у Синожеџима, има окана. Ниже брда Куле, у

⁴⁵ P. Matković, *Putovanja — Rad Jugoslavenske akademije* CXXIV, s. 66.

⁴⁶ У једној легенди казује се о великом богатству сточара у овом крају. Они су млеко сипали на врху брда Лесковика, одакле се чунковима сливало у касабу, данашње Црквина.

Паресијама, налази се пет засутих „бунарина“, за које се казује да су још Немањићи у њима вадили гвоздену руду. У селу Плешану има стarih окана на два места: у Радалову долу и на Рупчинама. На месту Ковачици, у Тенјкову, виде се остати рударских рупа.

Околина Пожегине. — Поред обале Ибарске реке, повише стarih купатила у Бањи, има разбацане гвоздене руде. Према саопштењима мештана, руда се доносила на то место из села Пасјег потока, Брестова и Лопужња. У њивама Биораца, у селу Постењу, изорава се рударска шлакња. Према предању у месту Бабином долу, код Триваца, било је старо насеље, које се називало Рудари. На том месту и сада се познају темељи од рударских зиданих зграда, вигњева и гомиле шлакње. Место Мочила у Пустој Тушимљи добило је назив по засутим старим рударским окнима. Крајем прошлог века видео је М. Арсенијевић у страни брда, поред стarih пута и речице Тушимље изданске гвоздене руде, која се није вадила.⁴⁷ По коси Голицама и по зимовнику морало је бити стarih рударских окана, која су сада сасвим засута.

Подбуковик и Врачи. — У селу Биочину има стarih „рупа“ на местима Рашићу и Малом буковику. Око напуштених окана и сада се налази растурен пирит. У суседним селима има стarih напуштених окана, и то: у Плавкову по брду Великом виду, у Јабланици по брду Танурићу, у Лукову на Брежђу и код извора Крижевака, у Орахову ниже брда Липовице. На том месту стари рударски радови обухватали су површину од 1 km². На тој површини налази се око 200 напуштених стarih окана, поређаних у два упоредна низа. Из окана је вађен галенит, чији се комади и сада налазе растурени око стarih окана. Ту су били вигњеви, од којих су заостали шлакња, комади топљеног гвожђа и олова. Напуштених стarih окана има и у Белим прлинама код Орахова и између Орахова и Цветковића. По три напуштена окна налазе се у долини Сајману и на месту Метловику, четири у Манку, пет ниже Губавца у Супњу и један у Туснићу, који се и сада експлоатише. У врачевском селу Требићу има на три места остатака стarih окана: у Горњем Требићу, које је непосредно до потока, код Говеђег брега и у Воденичком потоку, код којег има шлакње.

Активна рударска окна отворена су у времену између два светска рата на овим местима: ниже Паљевина у селу Бркушама, ниже брда Кременштака код бањског села Локве, ниже брда Бандедере у Носолину и у рудинама Зимовника. Од 1942. до 1944. године вадио се азбест у долини Јагњенице повише села Чабре, затим на месту Дугој долини, поред Белог пута у Козареву и у Бандолу у Бањској. Пред други светски рат почело је вађење хрома у брду Крстну код села Драганића.

Од рудног блага највише се ценило злато и сребро, који су се добијали из окана по Рогозни. Б. Куришевић изриком казује да су 1530. године рудари у горњем делу долине Бањске реке, под Рогозном, копали сребро и испирали злато.⁴⁸ Српски монаси Дамњан

⁴⁷ С пута, Трговински гласник бр. 100, Београд 1898.

⁴⁸ Р. Матковић, Putovanja, Rad Jugoslavenske akademije 56, s. 171.

и Павле писали су 1597. године папи Клименту VIII да се иза Сјенице налазе Рас и Нови Пазар, код којих има „многи маидани где се сребро вади“.⁴⁹ И по патријарху Василију Бркићу у области Рашке било је 1771. године, осим друге руде, злата и сребра.⁵⁰ Неколико топонима указују на места на којима су стари рудари налазили жиже злата или продавали испрано злато. Према породичном предању, род Ватаовићи у селу Калњину презива се по прецима који су „ватали“ (истраживали) златне и сребрне рудне жиже по Рогозни. Према Т. Ипену, пред крај XIX века живо се тратало за златним и сребрним жицама по Рогозни, па су том приликом вађене разноврсне руде у старим рударским окнима. Ипен примећује да то нису била стручна истраживања. Оба племенита метала, злато и сребро, вадила су се у прошлости уз друге руде. Испирање злата као да се није исплаћивало, па зато, према К. Јиречеку, посао златарских радника у средњем веку није био издашан код Новог Пазара и Призрена.⁵¹

3. О саобраћају

1. Врсте старих путева. — У Бањској повељи означене су око 1316. године границе неким селима на Рогозни и у долинама Дежевке и Људске која су тада припадала манастиру Бањској. Означене границе сеоских потеса понекде су ишли „како поут греде“ или „на цестоу, по цесте, на велију цесту, на распутие, на поут преки, млински поут, возник, на дразе“. Прелази преко река били су „на броду“ (газу) и преко „болвана“.⁵² Подаци из повеље указују на то да је у нашој области почетком XIV века било три врсте путева, јер у исто време и у истим местима не би једна пута имала три различита назива: пут, цеста и драга, међу којима је још тада било возника, тј. путева за кола. Осим главних путева било је и преких, тј. краћих, и распутица, а то су стазе између главнијих путева. Помиње се и Сагиав'ч поут, који је подигао или се њиме користио неки Сабиавча или Сабиавчић, а који је водио ниже брда Главоча у Дежеви. Сви ти путеви повезивали су сеоска насеља и већа рударска и трговачка места, као и област Рашку, са суседним и удаљеним областима и градовима.

Стари путеви водили су кроз Рашку углавном долинама и развођима. Путеви у долинама били су често засипани и рушени бујицама бочних планинских речица. Они су се теке одржавали у исправном стању од путева који су водили развођима. Ови други били су напорнији, али с мање напора у њихову одржавању. Ти путеви прилагођавани су караванском саобраћају, а мање и колском. То су биле, у ствари, коњске стазе, усечене по странама брда и коса, а на равним местима често су се губиле у трави. На глав-

⁴⁹ К. Хорват, *Нови хисторијски споменици...*, Гласник Земаљског музеја у Сарајеву XXI, 1909, с. 58.

⁵⁰ И. Руварац, *Опис турских области и у њима хришћанских народа, а нарочито народа српскога*, састављен год. 1771. српским патријархом Василијом Бркићем, Споменик Српске академије наука X, 1891, с. 57.

⁵¹ К. Јиречек — Ј. Радонић, *Историја Срба II*, с. 41.

⁵² Ђ. Ковачевић, *Извештај*, с. 2—5.

ним местима и тамо где су текле мање воде, стазе су биле поплочане („калдрмисане“) речним облуцима. Та места се и сада називају Каменитим путом, као што су у Врболовима, једно ниже Градине у Џоковићу, једно код Бараковца, итд. На стрмим и стеновитим странама брда стазе су се усечале у стене. Тако је усечен један део стазе код Бање, ниже Новог Пазара, на старом дубровачком путу. На том месту стаза је толико уска да њоме може проћи само један натоварен коњ. Према путописцу Рамбертију, дубровачки пут на Копаонику био је местимично широк једну и по стопу, којим се „пролази са страхом и погиблju пропasti, а овакових путања на овом путу има доста“. На многим местима стари путеви су били веома стрменити, па се на њима, казује Рамберти, „више ишло пешке него ли на коњу“.⁵³ И према Павлу Контарину, дубровачки пут био је 1580. године „каменит, грозан и вртоломан“.⁵⁴ И сада се у народу казује о знатној разлици данашњих и старих „турских“ путева. Према једном млађем путописцу, пут који је везивао варошицу Рашку и Нови Пазар 1897. године „пре се може назвати сеоском путањом... Заиста чудновато изгледа пред очима путнику да кроз овако дивне пределе, са подесним положајем поред реке Рашке, није се хтело с врло мало труда и трошка направити добар пут, који би одржавао трговачки саобраћај између Рашке и Новог Пазара, који је иначе доста жив између ова два (тада) погранична места. По садашњој путањи може се само на коњу ићи, а колима је немогућно“.⁵⁵ Попто је стање путева било врло рђаво у недавној прошлости, може се замислити какви су били путеви у унутрашњем саобраћају међу сеоским насељима у даљој прошлости.

Према турском путописцу Е. Челебији, почетком друге половине XVII века неки Хаџи Ибрахим-ефендија обнављао је путеве по Босни и Херцеговини и саградио на многим местима потребне мостове и ханове.⁵⁶ Турци су тада обнављали и изграђивали само главније путеве који су тада имали стратегијски значај. Пошто су такви путеви пролазили и кроз Рашку и повезивали Босну и Херцеговину са Цариградом, то су, нема сумње, и путеви у њој обнављани, јер се она тада убрајала у Босну.

2. Улоге и правци значајнијих путева. — Према улози у прошлости, било је две врсте путева: једни су имали привредни значај, а други — војно стратегијски. Сви већи путеви имали су, како раније тако и сада, обе улоге. Кроз област Рашку водила су углавном два таква значајна пута: један долином Ибра, готово меридијанског правца, а други је био попречан, правца запад — исток. То су били познати *београдски пут*, који је из Београда долазио у Нови Пазар, а одатле се даље настављао зетским и скадарским путем; други *дубровачко-босански* водио је из Дубровника и Сарајева преко Новог Пазара за Ниш и, даље, за Цариград. О значају тих путе-

⁵³ Р. Матковић, *Putovanja*, Rad Jugoslavenske akademije 56, s. 204, 214.

⁵⁴ Исто, књ. 124, 102.

⁵⁵ Мил. Арсенијевић, *С пута Трговински гласник* за 1898, бр. 100.

⁵⁶ Д. С. Чохацић, *Путопис Евлије Челебије*, с. 24.

ва кроз област Рашку у XVIII веку пева се у овим народним стиховима:

„А Станиша Обер-Млатишума,
он отиде шер Новом Пазару,
те растави Босну од Стамбала“.⁵⁷

О стратегијском значају пута који је водио преко Рогозне И. Ф. Јукић казује 1852. године да се с малом силом (војном) може препречити пролаз великој војсци на тесном и стрменитом путу, а другог нема.⁵⁸

Трговачки каравани били су главно саобраћајно средство на путевима области Рашке у средњем веку и за време Турака. Они су и сада у народној употреби. На коњима се преносе домаћи производи на најближа тржишта, а отуда се доноси индустријска и друга роба за домаће потребе. Крајем XIX века био је у пуном јеку каравански пренос трговачке робе. Босанским путем тада се, према Митровици, извозио сир у чабровима, коже, вұна, катран и дрвена грађа, а увозила се разноврсна колонијална и индустријска роба. Од преноса трговачке робе имало је приходе и становништво из Новог Пазара и оно које је било у насељима поред босанског пута.⁵⁹

Област Рашке, као средиште старе рашке државе, с престоницом Расом жупана и старијих Немањића, морала је имати жив саобраћај са областима које су тада биле у саставу рашке државе. Од главног града Раса водили су путеви готово на све стране: на север долином Ибра за Поморавље, на исток за Ниш, на југ за Косово, Метохију и Македонију, на запад за Зету, Херцеговину, Босну и за градове у Јадранском приморју. Према Цвијићу, Рашка је у средњем веку, а нарочито за време Турака, имала значај пролазне области између Босне и Херцеговине, с једне стране, и Косова, Метохије и скопске области, с друге стране, а затим између Црне Горе и предела у северној Србији. Тај значај она је имала по својим природним особинама, рељефу и положају.⁶⁰ Посебно значајни били су попречни путеви кроз област Рашке, који су последњих векова имали улогу миграционих путева из Зете, прногорских Брда и Херцеговине за пределе у северној Србији. Ја ћу приказати остатке, трагове и правце старијих и значајнијих путева који су пролазили овом облашћу.

Наставак зетског пута. — Један од најстаријих и значајнијих стarih путева био је онај који је повезивао Рашку и Зету (Дукљу). То је био „зетски пут“, који је полазио из приморских градова у правцу Хвосна, садашње Метохије. Овај пут, као наставак зетског пута, прелазио је Ибар негде код села Рибарића, водио на развође Ибра и Рашке, прелазио преко преседлине код Козјег врха, пролазио поред

⁵⁷ Вук Ст. Карадић, *Српске народне пјесме I* Београд 1891, с. 62.

⁵⁸ Ivan F. Jukić, *Putovanje iz Sarajeva u Carigrad*, Bosanski prijatelj III, Zagreb 1861, s. 82.

⁵⁹ Ј. Цвијић, *Основе III*, с. 1157.

⁶⁰ Ј. Цвијић, *Антропогеографски проблеми Балканског полуострва*, — Српски етнографски зборник IV, 1902, 190 у предговору.

насеља Цврња и спуштао се према граду Расу долином Јопанице. Други његов крак водио је од града Раса уз долину Рашке, пролазио кроз оба Трговишта (Пазаришта, једно код ушћа Људске а друго код ушћа Себечевке) и поред манастира Сопоћана, па је код превоја на Делимежама избијао на висораван Коштан-поље. Од Делимежа пут је водио у правцу стarih тргова у Будимљи и Брскову, а одатле преко Оногашта (Никшића) спуштао се у Зету и приморске градове Бар, Будву и Котор. Да је Рашка имала значајне трговачке везе с Брском види се и по једном ставу Бањске повеље, по коме се од Брскове узимало за манастир Бањску сваке године по 200 перпера.⁶¹

Видних остатака од настанка зетског пута сада нема. А. Хильфердинг видео је 1857. на месту Пазаришту, код ушћа Себечевке, остатке поплочаног тог старог пута. За одређивање правца зетског пута користио сам се и старим начелом о употреби што краћих растојања између трговачких средишта. Према том начелу, најкраћи и најудобнији правац пута морао је водити од Петрове цркве, односно старог града Раса, за Брсково, поред реке Рашке и Сопоћана. Овим старим путем је и данас најкраћа саобраћајна веза од Новог Пазара за Иванград на Лиму.

Наставак скадарског пута. — Познато је да се још и сада у народу најрадије употребљавају места стarih насеља за насељавање, да су старе градине (утврђења) и у прошлом веку поправљене и употребљаване за заштиту путника и да се и сада углавном саобраћа линијама стarih путева. Према томе, правац старог скадарског пута у наставку кроз област Рашке проналази помоћу остатака средњовековних насеља, градина, рударских места и окана, која су морала бити повезана главним путевима. Према тим остатцима и данашњем народном саобраћају, који се знатније не разликује од средњовековног, могу се одредити два крака скадарског пута кроз ову област. Један, по свој прилици старији, водио је од Петрове цркве и Раса показаним зетским путем до данашњег места Пазаришта, код ушћа Себечевке. Одатле се наставак тог крака одвајао и водио долином Себечевке за рударско насеље Глуху Вас код садашњег села Глухавице, па преко превоја на Мађерима силазио према селу Рибарићу на Ибру, и водио у правцу Хвосна и даље долином Дрима за Скадар. Други краћи и непосреднији крак скадарског пута водио је од Петрове цркве преко данашњих села Осоја, Цветња, Бабрежа, Лече, Јелачића, Отеса ниже града Јелеча и, преко развоја код Драгочева, силазио на Ибар код Рибарића, а одатле даље водио за Хвосно. И сада се тим путем саобраћа од Новог Пазара за Пећ. Он је истовремено наставак старог београдског пута. У Бањској повељи помиње се код села Драгочева место Средња преседла. По тој преседли, која је постала топоним, дознаје се да је ту било још два преседла, са обе стране Средње преседле по једна. То су места преко којих се саобраћало пре и почетком XIV века. Тада се живо саобраћало на делу пута између Призрена и Раса, а затим и Трговишта на Рашкој, па се зато тај део скадарског пута назива и *призренским путом*.

⁶¹ Љ. Ковачевић, *Извештај* с. 9.

Крајем XIV и у првој половини XV века био је жив саобраћај на делу призренског пута који је водио с Косова и из области Рашке низ долину Ибра до ушћа копаоничке Јошанице, затим њеном долином у правцу села Плоче и, даље, преко превоја за Крушевач и Поморавље. О том путу нема писаних података, нити је он посебно истраживан. Тим путем пренето је тело кнеза Лазара крајем 1390. године с Косова у Брвеник, Крушевач и даље за ресавски манастир Раваницу.⁶² Вук Каракић је на исправљеној Вајнагартеновој карти, коју је објавио крајем прве четвртине XIX века, означио пут од Ибра преко Плоче до Крушевца као колски и неупотребљив.

Наставак „богорадског пута“. — Међу нашим старијим путевима, који су водили кроз област Рашку, био је и познати стари београдски пут. Он је из Београда водио преко Рудника, из долине Груже улазио у долину Ибра и негде код данашњег Ушћа рачвао се тако што је леви крак водио уз Ибар, а десни преко предела Студенице и Брвеника за град Рас. Турски путописац Е. Челебија назива београдским путем онај који је у XVII веку водио долином Ибра.⁶³ Према Р. Илићу, десни крак београдског пута пролазио је кроз данашње село Трнаву, а одатле улазио у долину Рашке.⁶⁴ То је био други крак, који је полазио од левог главног, који је водио у правцу данашње варошице Рашке и даље, уз долину Трнавске реке, пролазио најближе развође и улазио у долину Дежевке. Овај стари пут служио је за погранични саобраћај после оснивања варошице Рашке 1834. године и њу повезивао са Ивањицом и Чачком. Крак старог београдског пута одвајао се од Ушћа, водио поред манастира Студенице, одатле у рударско насеље Рудно, затим на висораван Бисер-воду, Врањи крш, Горње куте, Бркуше и Калудру, ту се састајао с краком који је долазио из Трнаве, супштао се развођем између Дежевке и Тушимље, пролазио поред старе цркве Св. Димитрија, задужбине краља Милутина, сада црквине у Горњој Бекови, пролазио ниже градине на Главочу за Судско Село и насеље Дежеву, затим преко Ботуровине, Врболаза, ниже Бурђевих ступова силазио граду Расу, касније Новом Пазару. Ту је београдски пут губио своје име, а његов наставак, који је водио према југу за Хвосно и Призрен назван је *призренски пут*.

Да бих одредио правац старог београдског пута кроз област Рашку користио сам народна предања, разматрао остатке старог пута и мостова, значајнија места из прошлости (градине, манастире, црквине, рударска места и тржишта) и његову употребу у караванском саобраћају до наших дана. Од места Кута у Горњој Дежеви, које је било на улазу београдског пута у област Рашку, па до његова излаза код села Драгачева и Цврња има остатака градина у Калудри,

⁶² Б. Сп. Радојићић, *Избор патријарха Данила III и канонизација кнеза Лазара*, Гласник Скопског научног друштва XXI, 1940, с. 80; И. Руварцу није био познат овај стари пут, па је, услед тога, град Брвеник тражио у долини Лаба, — Гласник Српског ученог друштва 47, с. 178 — 180. Видети и А. В. Соловјева: *Једна српска жупа за време царства*, Гласник Скопског научног друштва III, 1928, с. 25 — 40.

⁶³ Д. С. Чохацић, *Путопис Евлије Челебије*, с. 25.

⁶⁴ Р. М. Илић, *Ибар*, Српски етнографски зборник VI, 1905, с. 538.

црквина у Горњој Бекови, градина на Главочу, Судско Село из времена Немањића, назив места Улице код Судског Села, камени мост преко Дежевке, који је порушен и камен пренет у Нови Пазар у прошлом веку, Симеунова (Немањина) чесма и „Немањићки двори“ (летњиковци) у селу Дежеви, остати зидина порушене цркве и њени капители нађени недалеко од данашње школе у селу Дежеви, стари затрпани бунар недалеко од црквина у Дежеви, затим назив Камени пут за део старог пута у селу Врболазима ниже Бурђевих ступова.

У другој половини прошлога века саобраћало се путем који је водио од манастира Студенице преко Бинићког поља, Бисер-воде, Кута, Грмичка, па онда долином Дежевке за Нови Пазар. То је био обичан крчаник. Ст. Грујић саопштава о њему: „Док није пут ибарски био готов (1882), дотле се овуда ишто за Рашку (варошицу), јер другог пута није било“.⁶⁵ Овај део београдског пута изграђиван је за време Турака да би повезао рударска места у дежевским селима Ковачеву и Будићу, у којима и сада има остатака рударских окана.

Други крак београдског пута одвајао се од цркве Св. Димитрија у Горњој Бекови, водио је преко насеља Пусте Тушимље за Селиште у данашњем селу Скукову, а затим преко места Каменог пута и Соколовице спуштао се за Пнућу и за Петрову црkvу. Један крак београдског пута, мање значајан, водио је левом страном Ибра. Он је ниже Супња улазио у област Рашку, пролазио поред Градине и старе цркве Никољаче код Кончулића, водио преко источних падина планине Буковика да би избегао тешко проходни теснац поред Ибра, спуштао се према ушћу Врачевске реке; ту се рачвао, тако да је један крак водио уз Ибар, а други поред места на коме је био хан у селу Каљину, па даље за рударско место Трговиште (Пазариште) и Плакаоницу и ту избијао на јужни крак старог дубровачког пута. Други крак водио је уз Ибар, пролазио поред места на коме је био хан у селу Поповцу, затим на месту Чивут(х)ан у Придворици, поред хана у Вучој, па се ниже села Јошевика, у Бањској, састављао с дубровачким путем, који је водио из Новог Пазара преко Рогозне, пролазио ниже Звечана до Митровице. Према Н. Вирејевићу, у селу Вучој познају се остати старог пута, који је био широк и насут каменом, а на месту Анини, на левој обали Вучанске реке, била је подигнута нека повелика зграда (хан?) димензије 100 m са 40 m, с дебелим зидовима од клесана камена великих димензија.⁶⁶ А. Н. Поповић забележио је у почетку овога века народни назив „краљски пут“.⁶⁷

Стари београдски пут кроз ову област замењен је успостављањем железничког саобраћаја долином Ибра 1930. Он сада има само локални значај.

Стари пут *Сопоћани — Рас — Студеница — Градац — Међу* старије наше путеве убраја се и пут који је водио од Сопоћана за Рас, Студеницу и даље преко Драгачева за Градац, данашњи Чачак.

⁶⁵ Ст. Грујић, *Рашка*, Београд 1886, с. 34.

⁶⁶ Комплекс Галича, Музеји 3 — 4, Београд 1949, с. 72.

⁶⁷ *Горњи Ибар средњега века*, Годишњица Николе Чупића XXV, 1906, с. 189.

Он се и сада у народу назива *краљев пут*. Правац тога пута, Нови Пазар — Студеница — Чачак, означен је на Епшевицовој карти из прве четвртине XVIII века.⁶⁸

Други краћи *краљев пут* водио је од Сопоћана преко Трговишта (Пазаришта код ушћа Људске), а затим преко развођа Људске и Дежевке. Према народном саопштењу, помиње га и Ј. Цвијић.⁶⁹ Део овог пута код насеља Прпора, под Голицама, помиње се у Бањској повељи око 1316. („Краљевским“ се назвао у прошлом веку и пут који је везивао Баковицу с Призреном.⁷⁰ Могућна је веза нашег „краљевог“ и метохијског „краљевског“ пута, али се за сада ништа поуздано не може рећи о њиховим везама. Такође се не може рећи по ком краљу је тај пут назван, али највероватније по краљу Урошу I, ктитору манастира Сопоћана, или је назив млађи, постао као успомена на старе српске краљеве, којима се приписују готово сви материјални остаци из даље народне прошлости у области Рашке). Од данашњег места Пазаришта, код ушћа Људске, краљев пут је водио преко Родића и Пустовлаха, у којима су се сачували његови делови, затим северним подножјем Виника, пролазио ниже Полица на садашњу Пашину чесму, па кроз Тенјково, Тврђево и преко Одвраћенице и Одседалице на Голији прелазио развође и улазио у долину Моравице. Источни крак овог пута одвајао се повише Одвраћенице, пролазио поред Кузмичева и низ долину Дмитрове (Шароњске) реке пресецао рударско насеље Ковачево и избијао на београдски пут код данашње старе цркве у селу Дмитровој Реци. Јужно од Пазаришта краљев пут водио је линијама старијих путева долином Себечевке за рударско насеље Глухавицу. Тај део старог пута најмање се одржао, јер је био у теснацу Себечевке и њиме се није саобраћало све до 1932. године, кад је изграђен данашњи аутобуски пут Нови Пазар — Тутин.

Дубровачки пут. — Познато је, да је долинама Људске и Рашке пролазио врло значајан дубровачки пут. О њему се доста писало на основу путописне грађе од XV до XIX века. Покушаћу да на основу путописних извештаја и својих непосредних проматрања на терену утврдим правце којима су пролазили главни пут и његови споредни делови кроз ову област и да исправим грешке старијих истраживача тога пута.

У једној трговачкој повластици из 1308. године забележено је Длго Поље, у коме је краљ Милутин примио дубровачке посланике.⁷¹ То место било је на висоравни код данашње Дуге Польане, на источном ободу Сјеничког поља (Сушице). Дубровачки посланици стигли су у Длго Поље дубровачким путем, који се од тог места настављао даље на исток долинама Људске и Рашке, прелазио развође Рашке и Ибра, затим, пошто пређе Ибар, пео се на Копаоник и даље водио долином Топлице за Ниш. На делу пута између Дуге

⁶⁸ Душан Пантелић, *Попис пограничних нахија Србије после пожаревачког мира*, Споменик Српске академије наука 96, 1948, карта у прилогу.

⁶⁹ Ј. Цвијић, *Основе III* с. 1155.

⁷⁰ Милош Велимировић, *Васојевићи, Полимље и Малесија*, Годишњица Николе Чупића XVII, 1898, с. 164.

⁷¹ Ст. Новаковић, *Законски споменици*, с. 160.

Пољане и Новог Пазара помињу старији путописци Трговиште, у коме су Дубровчани имали своју колонију, трговачке радње и посланице. То Трговиште било је на месту данашњег Пазаришта код ушћа Људске. И сада се (1930) у кориту Рашке виде остаци зидина од порушеног старог моста.

Око 1450. године основао је турски војсковођа Иса-бег Исаковић данашњи Нови Пазар као стратешко место на главном путу који је долазио из Цариграда и водио према Босни. И у овом новооснованом граду било је дубровачких трговаца, од његовог оснивања па до краја XVII века. Сва помињана три места (Дуго Поље, Трговиште и Нови Пазар) бележе путописци у својим дневницима, која ћу овде изложити хронолошким редоследом.

Године 1530. прошло је Ламбертово посланство, које је долазило из Сарајева, а у ову област ушло из Јастронића (вероватно Житнића у Сјеничком пољу). То путовање описао је Бенедикт Куршевић. У његову дневнику помињу се места кроз која је прошло посланство. Из Јестронића посланство се спустило у долину Људске, преко брда Једре и стигло у Нови Пазар, одакле је преко Рогозне отишло у Митровицу.⁷² Према подацима путописца из Ногаролова посланства, које је пропутовало долином Рашке 1531. године, посланство је из села Брњице сишло у долину Рашке и стигло у Нови Пазар, па је одатле у правцу истока дошло до Ибра. Тим другим правцем пута између Новог Пазара и Ибра прошао је Шепер 1533. године враћајући се из Цариграда. Пошто је прешао Ибар, он је стигао у усамљено село Требиће, прешао реку Бањску (Избичку) и стигао у Нови Пазар.⁷³ Од Шепера се дознаје да је и Ногаролово посланство путовало 1531. године из Новог Пазара преко Бање, Требића и долином Врачевске реке (вероватније него Требићке реке) спустило се на Ибар. Да је преко наведених места водио краћи крак дубровачког пута од онога који се одвајао према југоистоку за Митровицу, потврђује се подацима из Рамбертова путописна дневника 1533. године и К. Зена из 1550. године Рамберти спомиње село Ибар на месту на коме се прелазила река Ибар.⁷⁴ К. Зено је, пошто је напустио Сјеничко поље, заноћио негде поред реке Рашке, вероватније поред Људске, изјутра прешао преко дрвеног моста и доспео у Нови Пазар. Тада мост морао је бити преко Рашке на месту данашњег Пазаришта, код ушћа Људске, јер је стари пут одатле водио до Новог Пазара десном страном реке, а не данашњим знатно млађим на њеној левој страни. Тада правац пута потврђује се још и тиме што је градско утврђење у Новом Пазару подигнуто на десној страни Рашке, што показује да је оснивање Новог Пазара било на тој страни реке, управо између Рашке и Јошанице, око данашње Алтун-alem цамије, па се касније поместило и јаче развило на левој страни Рашке. Из Новог Пазара Зено је путовао преко брда, прешао Ибар и стигао у градић Остраће, на десној страни Ибра.⁷⁵

⁷² P. Matković. *Putovanja*, Rad Jugoslavenske akademije 56, с. 171.

⁷³ Исто, књ. 62, 1882, с. 59.

⁷⁴ Исто, књ. 56, с. 214.

⁷⁵ Исто, књ. 62, с. 98.

Према селу Остраћи види се да је Зено из Новог Пазара путовао истим путем, идући према Ибру, којим је прошло посланство Ногарола, затим Шепер и Рамберти.⁷⁶ Истим путем пропутовао је 1580. године Павле Контарино. Према његову дневнику, он је ишао из села Дубница, које је јужно од Сјенице, пољем и брдом, прегазио Рашку код караван-сераја, који је морао бити код данашњег Пазаришта, па равницом, дугом пет до шест миља, поред Рашке, стигао у Нови Пазар. Одатле је пошао према истоку и прешао Ибар код места Жигольја.⁷⁷ Име овог места очувано је у имену краја села Камена на десној страни Ибра.

О једном краку дубровачког пута на улазу у ову област из Сјеничког поља сазнаје се из података Лефевра, путописца из Сансијева посланства, који је пропутовао кроз област Рашке 1611. године. Посланство се са Сјеничког поља спустило низ долину Људске код места Рогатца, у коме је био усамљен караван-серај на малој ливади, кроз коју је протицала Људска. Одатле је прошло северно од данашњег села Жабрена, па преко Бановице сишло долином сеоске речице у Рогатац, дакле, краком дубровачког пута, који је водио јужно од оног којим су пролазила рација посланства. Из Рогатца посланство је наставило пут, прошло поред „новопазарског“ караван-сераја, очигледно на данашњем месту Пазаришту код ушћа Људске, затим поред малог села Луке (данашњег Лукоцрева на десној страни Рашке), и стигло у Нови Пазар. Одатле је посланство ишло пољем између Новог Пазара и Бање, прешло реку (Избичку), па путем пуним дрвећа и пукотина (шкрапа) стигло и преноћило у селу Барици (Барама) на развођу Рашке и Ибра, одакле се сутрадан спустило на Ибар.⁷⁸ Истим путем прошло је и посланство француског посланика Хеа 1626. године.⁷⁹

У другој половини XVII века изменио се правац путовања од Новог Пазара за Цариград. Стари пут је био краћи, али напоран на прелазу преко копаоничког масива. Правац путовања могао је бити промењен и због појаве хајдучких чета у копаоничком подгорју, а пред крај тог века — и услед аустро-турских ратова. Нови правац пута од Новог Пазара кретао се према југоистоку преко Рогозне, Митровице и, даље, преко Косова. Тада пут био је унеколико заobilазан, али погоднији од пута старијег правца. Овим новим правцем пропутовало је 1667. године једно дубровачко посланство

⁷⁶ Правац путовања посланства Влатка Косаче, које се у XVI веку вратило из Цариграда за Дубровник, не поклала се с дубровачким правцем пута, јер је посланство, из неких разлога, променило правац, па је, штавише, ишло и заobilaznim путевима. А. Урошевић, *Путовање Влатка Косаче...*, Гласник Географског друштва у Београду XXII, 1936, с. 88.

⁷⁷ Р. Матковић, *Putovanja*, — Rad Jugoslavenske akademije 124, с. 65.

⁷⁸ Вјек. Јелавић, *Кратак француски путопис*, 478. — Правац овог дела пута одређивао је А. Н. Поповић унеколико друкчије. По њему је тада старог пута водио из Новог Пазара за насеље Неготинац, прелазио развође идући за села Јошаницу, Лепосавиће и даље (Горњи Ибар средњег века, 177). То није био крак дубровачког пута, јер га путописци не помињу. Он је имао локалну улогу.

⁷⁹ Јован Томић, *Опис двају путовања преко Балканског полуострва француског посланика Де Хеа у 1631. и 1626. године* од непознатог писца, Споменик Српске академије наука XXXVII, 1900, с. 94.

за Цариград, у коме је учествовао и познати дубровачки песник Јакета Палмотић. Песник је ово путовање опевао стиховима, али с верним подацима и доживљајима на том путовању. Посланство је из Штавља, код Сјенице, стигло у Рогатац, ту су му изишти усупрет дубровачки трговци из Новог Пазара. После посете Новом Пазару оно је кренуло преко Рогозне, Бање у Бањској и прешло Ибар код ушћа Ситнице.⁸⁰ Готово у истом времену и истим путем пропутовао је непознати Рус, идући из Скопља за Сарајево, који у својим бељшкама помиње Бањску, Нови Пазар и Рогатац.⁸¹ Посланство М. Кабоге прошло је 1706. године готово истим путем којим су прошли Палмотић и непознати Рус.⁸² Тада није водио садашњим путем од Новог Пазара до Бањске. Део пута од Новог Пазара до Карвасалије, на Рогозни, био је по линији старог пута, па се од Карвасалије настављао низ долину Бањске реке, ниже села Кашља. Тим старим путем прошао је и путописац Курипешић 1530. године а после М. Кабоге — Ф. Пуквиљ (1807), Ф. Јукић (1852) и А. Хиљфердинг (1857). Део пута од Карвасалије до Бањске био је изложен честим рушењима и наносима многих бочних потока, па су га Турци крајем шездесетих година прошлога века преправљали и изградили нов крак, који сада води источније од старог пута. Тих година пропутовао је преко Рогозне Мартин Бурђевић и у својим мемоарима бележи: „на Рогозни планини су баш тада турски војници градили цесту. У једном хану преноћих, где су војници ноћивали.“⁸³ Нови пут био је поштеђен од рушења снагом плаховитих речица али се он спуштао испод Бањске врло стрмо и напорно за саобраћај у оба правца. Поред новог дела пута подигнути су ханови, који су постојали све до 1941. године, када су порушени и спаљени. Тим делом новог пута пропутовале су 1863. године енглеске путнице Макензијева и Ибријева и оне о њему кажу да није ваљано урађен, да је стрменит и да је широк колико да се двоја кола мимоиђу.⁸⁴ Деведесетих година прошлога века упознао је особине овог пута Т. Илен. Он каже да је Рогозна зими покривена огромним снегом, па је зато преко ње у то годишње доба саобраћај отежан. Велике хладноће и снежне вејавице биле су често кобне на путу преко Рогозне. Иако је тада био од економског и војничког значаја, Турци нису били у стању да сагrade добар пут. И према Ј. Цвијићу пут преко Рогозне био је пред крај прошлог века један од најгорих на Полуострву и није ништа друго до каравански пут. Ипак је на њему био жив каравански саобраћај и почетком овог века.⁸⁵ После српско-турских ратова 1878. године и успостављања нових државних граница према Босни и Херцеговини, он је постао једини веза тадашњег Новопазарског санджака с Косовом и Повардарјем. Трговачки значај изгу

⁸⁰ *Dubrovnik ponovljen*, Dubrovnik 1878, s. 175—178.

⁸¹ С. Новаковић, *Путничке белешке о Балканском полуострву XVII—XVIII века*, Годишњица Николе Чупића XVII, 1897, с. 108.

⁸² Л. Војновић, *Записници Мартина М. Кабоге*, с. 219.

⁸³ Martin Gjurgjević, *Memoari sa Balkana*, Sarajevo 1910, s. 37.

⁸⁴ Г. Мјур Макензијева и А. П. Ирибјева, *Путовање по словенским земљама Турске у Европи*, Београд 1863, с. 222.

⁸⁵ Ј. Цвијић, *Основе III*, с. 1148.

био је онда, кад је пред крај прошлог века изграђена железничка пруга Сарајево — Вишеград — Ужице, а готово сасвим умртвљен, постао од локалног значаја, после подизања железничке пруге доловином Ибра 1930. године.

Према наведеним подацима путописца види се да је главни правац дубровачког пута везивао само већа трговачка места на њему. Путници који нису путовали ради трговине (посланства и др.) често нису свраћали у већа места. Ногаролово посланство није ишло истим путем којим је годину дана пре њега прошло посланство с Курилешићем. Трговачка места била су за време Турака у саобраћајним везама с неколико коњских стаза које су водиле у истом правцу, а међу њима бирала се она која је у време путовања била најповољнија. Те стазе не само да су биле често рушене или затридаване снежним вејавицама и бујицама планинских речица него су биле поседнуте одметницима, који су нападали путнике и караване ради пљачке новца и трговачке робе. Услед тога путници и трговачки каравани били су принуђени да често мењају стазе.

Дубровачки пут губио је своју трговачку улогу у току XVIII века, да би је сасвим изгубио током друге половине XIX века. Његова стратегијска улога одржала се, знатно ослабљена, до 1912. године. Тада је и ту улогу сасвим изгубио.

Босански пут. — Стари дубровачки пут састављао се с босанским путем на два места између Новог Пазара и Сјенице, а од почетка XVIII века њихова раскрсница померила се ка Сјеници. Опадањем дубровачке трговине са залеђом опадао је и значај дубровачког пута. Његову улогу преузимао је босански пут, нарочито после српског устанка 1804. године јер је трговина из Солуна и Скопља према северу морала да заобиђе побуњену Србију и да скрене преко Новог Пазара за Сарајево. О том скретању трговине у правцу Босне казују француски конзуљ у Травнику П. Давид у једном извештају из 1809. године и пуковник Маријаж.⁸⁶

П. Матковић погрешно је закључио да се удружен босанско-дубровачки пут делио на двоје у Дугој Пољани, одакле је десни крак водио за Солун, а леви за Ниш.⁸⁷ Из његова излагања види се да се тај пут рачвао код Бабиног моста на Косову, а касније у Новом Пазару, а од друге половине XVII века опет код Бабиног моста.

На заузимање француске владе, после енглеске блокаде њене трговине 1812. године, Турци су оправљали босански пут и поред њега подигли многе караван-сераје и мензулане.⁸⁸ Аустријанци су га изграђивали пред крај прошлог века ради продирања и трговачких веза с Блиским истоком. Његова трговачка улога знатно је опала подизањем железничке везе Сарајево — Вишеград — Чачак — Крушевач, после првог светског рата, па се тако заобишла наша област. Он сада има локални значај и прилагођен је аутобуском саобраћају.

⁸⁶ Мих. Гавrilović, *Исписи из парискых архива*, Београд 1904, с. 383.

⁸⁷ Р. Matković: *Rutovanja*, Rad Jugoslavenske akademije 124, с. 73.

⁸⁸ М. Гавrilović, *Исписи из парискых архива*, с. 183.

Један старији пут трговачког значаја водио је из Новог Пазара за Бању и, даље, долином Избичке реке, прелазио поред Брестова, водио преко Черенче у врху села Пасјег Потока, на коме има његових видних остатака (по предању ту је била путна „кула“), пролазио ниže Градине код Меденовица, одатле се спуштао развођем у Плакаоницу и ишао даље у правцу села Придворице. Тада се пут, према предању, називао Совров пут, по свој прилици по неком грађевинском предузимачу Соври, који га је оправљао. Између Придворице и Сочанице познавали су се остаци старог порушеног моста,⁸⁹ преко кога је овај пут избијао код градског утврђења Галича на стари пут који је водио долином Ибра. Према народним саопштењима, која су забележили М. Б. Милићевић и С. Тројановић, овим путем се саобраћало у прошлом веку између Новог Пазара и Ниша све до ратова 1876. године.⁹⁰ Сада је то пут локалног значаја.

Још 1869. године Аустријанци су покренули питање железничког саобраћаја, којим би се успоставила веза између Сарајева и Косовске Митровице. О том питању дискутовало се и 1908. године. Тада су разматране углавном две железничке трасе: прва — Сарајево, планина Вјтез, долине Праче, Дрине, Лима до јужно од Бијелог Поља, затим Турјак, Рожаје, долина горњег Ибра до Митровице; друга, иста траса — од Сарајева до долине Милешевке, затим тунелом дугим три километра испод Јадовника, затим за Сјеницу, у долину Људске за Нови Пазар, па преко Вучје Локве за Сочаницу и, даље, до Митровице. Једна варијанта млађег датума је траса француског друштва, која би повезивала Митровицу и Нови Пазар преко варошице Рашке.⁹¹ Ратови 1912. године прекинули су те планове.

3. *Данашињи путеви.* — Готово сви старији путеви користе се и данас у народном саобраћају, углавном караванском, а главнији су изграђени за колски и аутобуски саобраћај.

На Вуковој карти с краја прве четвртине прошлог века означен је неупотребљив колски пут од Новог Пазара поред реке Рашке, прелазио Ибар и даље водио за Крушевицу. Други, али употребљив колски пут је означен од Новог Пазара уз реку Рашку и Људску до Чебинице и даље за Сјеницу. У долини Људске одвајао се крак за старовлашко село Дајиће и, даље, за Ивањицу и Чачак. Трећи употребљив колски пут водио је из Новог Пазара преко Рогозне за Бањску и Митровицу, а четврти, неупотребљив, како је то Вук означио, нео се из долине Људске на Голију, па одатле долином Студенице силазио за манастир Студеницу (то је стари „краљев пут“). Вук је означио коњски пут од Новог Пазара за Враче, Рудницу и Казновиће. Сви ти путеви били су почетком XIX века углавном на линијама стarih путева.

Један од напуштених старијих путева, који је водио од варошице Рашке, преко развоћа на Голији, за Чачак и Ивањицу, обнов-

⁸⁹ Горњи Ибар средњег века, Годишњица Николе Чупића XXV 1906, с. 189.

⁹⁰ М. Б. Милићевић, Краљевина Србија, Београд 1884, с. 381; С. Тројановић, Наше кирилице, Српски етнографски зборник XIII, 1909, с. 33.

⁹¹ Georg Stern: *Das alte Rascien...* Wien 1916 s. 36.

љен је 1834. године. Он је био поред тадашње српско-турске државне границе. Мих. Н. Илић означио га је на својој карти путева у југозападној Србији из 1875. године. Полазио је од Варева, код варошице Рашке, водио долином Трнавске реке, избијао код Плешина на Голији, одатле на Грмичак и, даље, за старовлашка села. На Голији се одвајао крак за Дајиће и за Чачак, а други је настављао за Ивањицу.⁹²

После успостављања државне српско-турске границе 1834. године Турци су изградили пут Нови Пазар — Борје — Супње код варошице Рашке. Он је код Борја прелазио преко дрвеног моста на реци Рашкој, одатле водио десном страном реке до Супња. Код Старог Бумрука прелазио је камени мост и улазио у погранично место Парлатор (варошицу Рашку). И овај пут је означен на карти М. Н. Илића. Њиме је 1897. године пропутовао М. Арсенијевић. Срби су тада изградили погранични пут од варошице Рашке до повише Милатковића, а одатле се пела погранична пешачка стаза уз косу Голице и даље за Шереметовицу на Голији.

Године 1913. и 1914. изграђени су колски путеви од варошице Рашке за Нови Пазар и Сопоћане, затим од села Пожеге, код ушћа Људске, до Пострмца и преко Дуге Пољане за Сјеницу. Тада су поправљани путеви од Новог Пазара преко Рогозне за Бањску и Митровицу и пут од Митровице левом страном Ибра за Чабру и даље за колашинска села, затим пут из Новог Пазара уз Дежевку до Врановине, пут од варошице Рашке уз долину Трнавске реке до села Тринаве.

После ратова од 1918. године изграђивани су и прилагођавани старији колски путеви за аутобуски саобраћај на линијама од варошице Рашке за Нови Пазар и Сјеницу, затим од Новог Пазара за Бањску и Митровицу. Године 1930. пуштен је у саобраћај железнички пут Краљево — Рашка — Митровица. Исте године напуштен је пут од Новог Пазара преко Рогозне за Бањску (сада служи локалном саобраћају), али је појачан аутобуски од Рашке за Нови Пазар и Сјеницу. Тада је изграђен нови пут од ушћа Људске уз долине Рашке и Себечевке за Црквине, Тутин и Иванград. Он је сада најкраћа саобраћајна веза између северне Србије и Црне Горе. Од 1950. године почела је изградња железничке пруге од Рашке за Нови Пазар, која је одложена.

Сви данашњи главнији путеви повезују област са суседним областима. Код варошице Рашке повезана је железницом са областима северне Србије, а од Рашке и Митровице са Косовом, Црном Гором и Македонијом. Аутобуским саобраћајем повезана је са железницом у Прибоју, куда се путује у правцима за области западног Старог Влаха, Босне и Херцеговине и за приморске градове. За насеља у Старом Влаху најкраћа је аутобуска веза из Новог Пазара за Сјеницу и Нову Варош. И сада је жив каравански саобраћај у насељима источног дела области с насељима у крушевачкој Жупи. У том правцу путује се низ долину Ибра, затим уз долину копао-

⁹² М. Н. Илић, *Путови по југозападној Србији*, Отаџбина II, Београд 1875, с. 481.

ничке Јошанице даље за жупска села. Живљи каравански саобраћај савља се између ове области и Топлице по линiji старог дубровачког пута.

Унутрашњи саобраћај у области није свуда истог значаја. Сви главнији путеви који служе саобраћајним везама са суседним областима служе и унутрашњем колском саобраћају. Ти путеви су много бројнији у речним долинама и по развођима коса и планина. Пут на развођу Голије повезује северна насеља. Такву улогу има и пут од Бајевице за Лукаре, Горанцу, Крушево, Чашић-Долац, Голо Брдо и Прквине. Од јошаничког насеља Мура, па повише Охоча, води колски пут развођем планинског венца и повезује суседна села. Путеви међу ниским насељима су по странама коса и брда. Међутим, многе куће у насељима у западном делу области, понегде и по Рогозни, немају никаквих путева, штавише ни стаза. Од кућа се полази на разне стране у долине или се пење на развођа, да се изиђе на стазу, па се њоме путује до ниских насеља.

Путовање долинама у попречном смеру могућно је често само пешаку. Дубоке и стрме долине онемогућавају јаче саобраћајне везе међу насељима. Те везе су могућне заobilaznim путевима. Тако се из Драганића за Пињашдо, Носолин, Милатковиће и Тушимљу може путовати само испод најнижих или поврх највиших делова долина, јер су оне на тим местима плитке. Такве саобраћајне везе су и међу насељима на десној страни реке Раšке, од Сушића до Бање код Новог Пазара. Пут од Вучинића, у Подгору, води ниже тектонског раседа и њиме се путује за села Живалиће, Горњу Праштевину, Бујце, Драгаљевину и даље. То је једина саобраћајна веза међу насељима која леже између дубоких и уских долина, а које су непроходне како за коње тако и за кола. Такве саобраћајне везе имају готово сва насеља по Рогозни и она која су под јужним развођем Голије.

Становништво већег дела области упућено је на тржиште у Новом Пазару, оно из насеља у највишем делу долине Људске задовољава своје свакодневне потребе у Дугој Пољани, али је и њему главно тржиште за продају и за куповину у Новом Пазару. Главно тржиште становништва у насељима Штавице, Пештера и Сјеничког поља је у Новом Пазару. Становништво бањских и ибарских села, која су јужно од Врачевске реке, одлази на тржиште у Митровицу, сада и у Велики Звечан, а тржишту у варошици Раšкој припадају многа насеља у копаоничком Ибрају, сва насеља у Брвеници, ибарска насеља северно од Врачевске реке и Трнаве. Саобраћај за Митровицу појачан је 1875. године, када је Митровица добила железничку везу са Скопљем, а с варошицом Раšком 1930. године, када је варошица повезана железницом за Краљево.

4. О данашњим привредним приликама

Према Ј. Цвијићу, област северно од Рогозне је слабо привредно развијена, а врсте привредне делатности знатно се разликују од оних на Косову и Метохији. На високом земљишту, без пространих котлина, ратарски производи дају ниске приносе, па је зато

главно занимање становништва, током свих периода, било сточарство. То је област пространих пашњака претежно за гајење оваца, мање и за крупну стоку. Становништво живи поглавито од стоке и од сточарских производа: коже, вуне, сира и од продаје дрвене и камене грађе. Земљорадња је, услед читлучког система (до 1912), врло примитивна. Земљораднички приходи допуњују се приходима од продате стоке и сточних производа.⁹³

Према положају, привредне површине области могу се поделити на три привредна појаса: најнижи, или долински; средњи, или брдски; највиши, или планински. У најнижем појасу има највише њива са кукурузима, башта с воћем и поврћем и сенокосних ливада, у средњем превлађују њиве с белим житима и кукурузом јаричком, у највишем су пасишта и шуме, међу којима има малих њива под хељдом, ражи, овсем и кромпиром, а изузетно понегде има и вртова с поврћем, али само око торова и око кућа.

1. О сточарству. — Према Т. Станковићу, сточарство је у другој половини прошлога века било развијеније од земљорадње у окolini Новог Пазара, као и по целом тадашњем Новопазарском сандуку.⁹⁴ Сеоски потес је тада био под ливадама и испашама. Такво стање у области Рацке потврђује се и народним саопштењима. У прошлом веку били су повољнији услови за сточарство него за земљорадњу, али су земљораднички производи били на већој цени. Пасишта су била довољно пространа и већи део године под влагом. Њиве су неплодне, многе на апсолутној висини од приближно 1000 m, по стрмим нагибима брда, обрађивање врло примитивно, простим справама, а, осим тога, чифчијски режим јаче је погађао земљораднике везане за земљу него покретне сточаре. Стока и сточни производи имали су добру цену на тржиштима у Новом Пазару, Скопљу, Солуну и Цариграду. Од сточарских вишкова набављала се потребна количина жита на тржиштима по Косову.

Оснивањем нових држава у прошлом веку на Балканском полуострву и повлачењем њихових граница настале су друкчије привредне прилике и нова тржишта: сточарска кретања скраћена су повлачењем граница, а извоз стоке и сточарских производа на југ знатно је опао. Такве прилике настале су и у Рацкој. Тада су се почели смањивати приходи од сточарства, па се зато смањивала и моћ набављања земљорадничких производа неопходних сточарима. У таквим приликама становништво је било принуђено да користи све повољне површине за преоравање ради производње жита, које је недостајало сточарима. Уз то су аге и бегови помагали своје чифчије и уступали све више земље за обрађивање жита, јер је на тржишту била већа потражња земљорадничких производа, а мање сточарских. Нови Пазар је био надалеко познат са својим Житним тргом усеред града. Ту су сточари из ближе и даље околине куповали жито целе године.

Пасишта за све врсте стоке су по државним или општинским планинама („мерама“, „мерајама“), сеоским утринама, пропланцима,

⁹³ Ј. Цвијић, *Основе III*, с. 1147.

⁹⁴ Путне белешке по Старој Србији 1871 — 1898, Београд 1910, с. 179.

рудинама и по влажним долинама, а сенокосне ливаде помешане су с њивама по нижим странама брда и у долинама. На пасишта се стока изгони после отапања снега и тамо остаје до позне јесени. По ливадама стока се чува после другог кошења, и то само онда кад лети сунце спржи траву по рудинама. Због знатне висине у већем делу области јављају се, крајем лета, росе на планинским пасиштима, када она поново озелене готово као у пролеће. Тада се стока поново гони с ливада на планинска пасишта. Највећа пасишта су: Зимовник у пределу Трнави, површи на Голији, коса Голице, Рудине и Карвасалија на Рогозни и Катуниште у рашком Ибрау. Овце пасу ситну „дивљу“ траву на планинским висинама, а крупна стока пасе питомију и сочнију траву у долинама; козе најрадије брсте грабово лишће.

У крајевима који су оскудни водом испаше су слабе. Тамо сунце спржи још почетком лета траву по рудинама, па се стока тада гони долинама на удаљена пасишта на којима се трава, услед веће влаге, одржи током целог лета. Због тога у насељима са слабом водом сточарење није интензивно као у насељима на високим планинама. У ниским сточарско-земљорадничким насељима подизани су сеоски плотови између сеоских испаша и приватних њива и ливада. Делове таквог плота видео сам 1929. године у Сунђу и Кућанима код варошице Рашке.

За време Турака за испашу по државним планинама убирао се нарочити државни приход од стоке, који се називао „агнам“. Плаћало се годишње по три гроша од брава. Тада приход купиле су „агнамције“ из Новог Пазара. Од 1920. до 1940. године општине су наплаћивале попашу на општинским пасиштима. У Вртинама је општинска попаша износила на овцу 5, на козу 7 и на крупну стоку по 10 динара годишње.

Сенокосне ливаде су најбоље у Дежеви, а посебно се цене оне у „луговима“ поред већих река. У луговима се оне наводњавају помоћу „брзда“, па се с њих косе две траве годишње, а са оних које се још и гноје коси се и „отава“. Знатан број људи из планинских насеља има сенокосне ливаде поред већих река. Они сада успевају да зими одрже стоку по торовима, док су је до 1912. гонили на зимовање у ниске крајеве.

Кошење ливада почиње од Видовдана, па углавном траје до Петровдана, што зависи од раних и позних пролећних киша и влажности ливада током лета. Сена се дену недалеко од торова. Она су ограђена „котарима“. По Ибрау и по Рогозни виђају се мала сена уденута на дрвећу. Између грана крошњастог дрвета постави се „строшка“ (мотка с бочним пароштима), па се на грању и око строшке здene сено. Тако зденето сено назива се „сијено на рокље“, тј. на рачвама од грања дрвета и парожака строшке. Таква сена не штете се влагом, нити стока може да их дохвати.

О старим сточарима Ашанима, или Црновунцима сада постоји само предање да су своја стада, долазећи у почетку сваког лета од беранског Хаса, Бихора и Рожаја преко Пештера, издизали на пасишта по Голији, а под јесен се спуштали у долину Ибра и одлазили на зимовање негде на југ. Од тих Ашана остали су, стално се насе-

лили и посрбили, родови Цинцивићи у дежевском селу Тодорици, Забуновићи у Запужу и повелики род Кулизе у неколико подгорских, дежевских и подбуковичких села. Стално покретних сточара било је свакако и по Рогозини, на пасиштима по Рудинама и Летовцу, али се о њима данас не зна, јер су раније нестале. Највише је било тих сточара по Копаонику. Старији људи из рашкот Ибра упамтили су из свог детињства многе ватре које су ноћу ложене по Копаонику, а њихови очеви казивали су им да су то људи „без куће и кућишта“ и да од имовине имају само стада.

О зимовању стоке српских сточара, вероватно Пештерца и Старовлашана, у околини варошице Рашке сведоче називи Зимовник, крај непрегледних рудина између предела Трнаве и Бревенице, и Катуниште, сеоска утрина код Горњег Крњина у долини Ибра. Пештерци су понекад догонили своја стада на зимовање у доњу долину Рашке, и то само кад остану без сточне хране. Тако су они презимили са стоком 1928/1929. године у селима Батњику, Милатковићу и Панојевићу. Они су за време Турака често давали овце на зимовање „под ћесим“, тј. на зимовање по уговору с људима из Трнаве, Борја и Подбуковика. Повериоци хране овце преко зиме, а у пролеће одлуче (одводе) половину или трећину јагњади, што зависи од уговора, као награду. На тај начин људи из наведених предела имали су више користи од Пештерца: њихове овце ториле су им њиве, добијали су јагњад коју су укрштали са својом стоком и тако добијали изврсну пасмину оваци.

Од стоке се гаје највише овце, затим козе, говеда, мање свиње и покоји магарац у пределу Бањској. Анонимни француски писац кажује 1308. године да су коњи у рашкој држави мали, али јаки и добри за трчање.⁹⁵ Магарци се држе само у ниским насељима Бањске, а биволице имају мухамеданци у Новом Пазару и ближој околини (после другог светског рата нестало их је). За време Турака свиње нису држали јер их је забрањивало мухамеданство. Сада се држе само у ниским селима, у којима се добија вишак кукуруза.

Стока се чува код куће или у планини код станова (бачија). Код куће је држе инокосни људи, а код станова задружне куће. „Станом“, „бачијом“ и „ограђом“ назива се место у планини на коме су подигнуте сточарске зграде. Преко лета је у стану члан задруге са ужом породицом, који се, према договору, смењује сваке године или је тамо по више година (фот. 28).

Од ослобођења 1912. године знатан број мухамеданских породица одселило се за Турску. Њихову земљу откупили су углавном сточари из високих насеља: Кучевићи из Плешина купили су земљу у Врановини и Милатковићу, Вуловићи из Тунова у Полокцу, Мутавицићи из Носолина у Полошком Пољу, Петровићи из Себимиља у Милатковићу, Вукадиновићи из Требића у Рватима, итд. Откупљене њиве и ливаде обрађују власници, иако су оне удаљене неколико часова од својих матица. На тај начин планинци постају земљорадници и сточари готово подједнако. У одељку о насељима приказао сам

⁹⁵ Влад. Ђоровић, *Један нов извор за српску историју XIV века, Прилози за књижевност... IV*, Београд 1924, с. 70.

да су се у ранијим вековима насеља сточара померала у долине, идући за стоком према највишим планинским пасиштима и врховима; сада се њихова насеља поступно спуштају с планина у долине и њихово становништво преузима земљорадничко занимање.

Иако је сточарство у Рашкој у сталном опадању у корист земљорадње, оно, ипак, у поређењу с другим земљорадничким областима, неће сасвим нестати. У брдским и планинским пределима стока је неопходна не само ради млечних производа, коже, лоја, вуне, кострети и др. него и као теглећа снага, па и за торење њива. Без торења и шталског ћубрива њиве доносе само десети део рода. Проћи ће много година док се у планинским крајевима сточна снага замени моторном или којом другом, а сточно ћубриво вештачким, и то само у крајевима у којима се такав начин обрађивања њива покаже рационалнијим од садашњег, па да у тим крајевима земљорадња сасвим потисне сточарство. Али, ако се има на уму да су млечни и други сточни производи неопходни за живот људи, онда ће се сточарство, савременије од досадашњег, унапредити и у областима слабије земљорадничке производње. Успостављањем јачих и бољих саобраћајних веза између сточарских и земљорадничких крајева, нарочито с већим градским и индустријским насељима, сточарство у области Рашкој постаће напредније, јер има повољније услове од земљорадње и оно ће и даље остати главно занимање већег дела становништва ове области.

Земљорадници држе стоку код својих кућа или у торовима недалеко од кућа и то само онолико колико је она неопходна за домаће потребе. Сточари држе стоку стално или само лети код станова, који су недалеко од главног пасишта у планини. Тако су „ограђе“ (станови) у јошаничком Крушеву повише села на Ибровачи и Грохоту под планином Турјаком; горња јошаничка села имају станове на Коминама и по Спасовику, а у Знуши су под брдом Јавором. У Кузмичеву постоји пет бачија све под Одвраћеницом на Голији, окошкни станови су по Стравовском брду, Себимиљци их имају у Црној реци на северним падинама Голије, Драмићани по Црном врху на Голији, Драганиће на Машином брду, Свиланово на Кокорачи, Двориште на Метаљици, Марионици итд. Бачије на Голији удаљене су од кућа четири до пет часова хода. Услед удаљености, стока зимује код бачија, иначе се станови зими напуштају и са стоком слизи у села.⁹⁶

Из дана у дан смањују се површине под шумама и пањијацима, нестају велика стада оваца, јер се становништво све више почиње бавити земљорадњом и радовима по индустријским предузећима, па се с променом занимања мења и ранији начин живота: земљорадници мање маштају, мање се забављају, јер за забављање имају мање

⁹⁶ Станове на Голији имају ови родови: Чуповићи из Трнаве на Црној реци; Станичићи, из истог села, на Седлу, Честим времима и на Бацином гробу; Ракитићи, из Драганића, у Макви; Себимиљци: Јанковићи у Црној реци и на Дебелом брду; Васовићи у Црној реци; Видићи на Црном врху; Пашаљићи у Луњишту и Смрчеваку; Иваловићи и Луковићи у Црној реци и Васовићи на Крњачи. На своја пасишта власници су још за Турака имали „тапије“, тј. писмене потврде о својини.

времена од сточара; женскиња земљорадника мање плете, преде, везе и преде, па су зато њихове рукотворине с мање украса и орнамената.

2. О земљорадњи. — У планинским крајевима њиве су неплодне не само услед танког слоја плоднога хумуса, него и услед знатне апсолутне висине, (око 1000 m). Усеви на њивама, због кратког лета, често не дозревају и народ остаје без хлеба, своје главне хране. Многобројне њиве су толико неплодне да после сваке сушне и после сваке јаче кишне године не донесу посејано семе. Једно место у Тушимљи назива се Јалове њиве, јер доносе врло мало рода. У Бркушама, под Голијом, једно место назива се Губисеме, а тим називом се хоће рећи да њиве на том месту не донесу рода колико се посејало семена. Њиве слабе родности називају се Вреће, Гаће (у Рајетићу), јер уроде толико жита колико може да стане у врећу или у гаће. Једно место с плодним њивама у Троштици назива се Стовореће, јер се на том месту добије стотину врећа жита. Према томе, и по народним запажањима све њиве нису једнаке родности. Њиве чија је апсолутна висина већа од 600 m знатно су слабије од оних у ниским долинама, на неогеним слојевима и по алувијалним равнима. И сада, као и у прошлым вековима, у ниским насељима се производи вишак жита, а у високим недостају. У Војковићу се казује да од стотину домаћина у селима по Рогозни једва би се избројао десетак који не купује жито за хлеб. Тај недостатак принудио је људе у Амзићу, Жуњевићу, Трњу и другим селима да појачају израду земљаних лонаца и да их продају по селима у низији радије разменом за жито него за новац. Да би се ублажила неплодност њива, народ их подзиђује на стрмим странама, торе их затварањем стоке у покретне торове, лети наводњавају и угараје (преоравају) у јесен.

Иако народ избегава стрме стране за њиве, ипак је понекад принуђен, нарочито у селима у којима се повећао број становника да крчи и разорава ледине и пропланке на стрмим странама и да их претвара у њиве. Највише таквих њива има у долинама Бањске. Оне доносе род само када су умерене године, тј. кад нису сушне ни сувише кишне. Од десет година једва се догоде две повољне да донесу род. Сушних година сунце опрљи усеве на њима, а када су кишне, бујиће однесу усеве с њива у потоце. У другом случају копају се одводници око њива и обзиђују сухомеђинама или се подижу плотови, да одврате бујице од њива. Таквих подзиданих њива и с плотовима има у бањским селима Рујишту, Козареву, Вилишту и Локви, у подбуковичкој Каменици и у подгорским селима Милићу и Црчеву. У бањском Лозишту, на месту Смрдану, ниже Градине, били су засади с виновом лозом, које су бујице однеле у Ибар. Сада је ту толи камен.

Да би се постигла плодност њива, земљорадници држе стоку у покретним торовима на местима која се подјесен разоравају за њиве. Торење њива примењује се у целој области. Пошто су покретни торови најчешће у близини кућа, и њиве „поткућнице“ (ниже кућа) најбоље су наторене и најплодније. У народу се казује, да је „поткућница кући глава“, јер се од ње испчекује род.

Пошто се њива испости, она се не оре две до три године да би се одморила, јер је „на боловању“. За то време по њој никне коров и шипраг. Пред поновно разоравање искрчи се шипраг, коров се покоси, па се, пошто се добро осуше, све то спали и пепео заоре. Нове „крчевине“ подижу се на местима искрчене шуме. Виђао сам читава порушена и спаљена стабла дрвећа на крчевинама. Крчевине су плодније од старих њива. Неке крчевине називају се Паљевине (у Страждову, Горњем Тенјкову, Рајчиновићу, Будићу, Бркушама, Лечи, Врбасићу, Чашић-Допу, итд.).

„Вртови“ („бахче“, „бакче“), мале њиве засађене поврћем и воћем у ниским насељима, готово редовно ограђене да стока не штети усеве. Вртови су у близини воде, реке и извора, у увалама, код кућа и торова. Они се добро торе и наводњавају. Неки вртови се називају према именима власника или презименима родова, а када се промене власници, онда, по навици, остану стари називи. И сточари у планинама имају мале ограђене вртове, у којима гаје кромпир, раж и хељду. Топоними Вртине су остаци напуштених старих вртова у селима Џеровику и Златару, а тако се назива и горњи крај Пињашдола. Мале њиве се називају: Њиветак у Дедилову, Јабланици и Манасама; Њивице у Липовици; Њивче у Дренови и Џеровику; Њивчица у Јабланици, итд.

3. *О наводњавању.* — Сушне и градобитне године су страх и трепет за становништво у пасивним крајевима. Због тога је разумљиво што се у области Рашке, као ретко где у Србији, народ у страхау од суше или од прекомерне кишне доследно придржава многих веровања и обреда који се обављају у тежкињи да се одржи летина (празновање заветних дана у пролеће и лето, одржавање молитава код извора, језера, црквина, стarih гробала и на гувнима). Народ је прибегао и практичној помоћи противу суше. Тада се њиве и ливаде наводњавају водама са извора, река и речица. Сетва пролећних усева почиње у другој половини априла, а прве магле на висинама почињу у септембру. У току кратког лета, (око 130 дана), усеви треба да израсту и да сазре. Наводњавањем се успева да се повећа плодност њива и број родних година и да се добије бољи квалитет рода. Њиве и ливаде које се могу наводњавати имају већу цену. Уочава се да су куће, па и читава насеља, гушћа у крајевима у којима је омогућено наводњавање (Драганиће, Бело Поље и др.).

О наводњавању у нашим земљама постоји мало писаних података. Григорије Цамблак говори у биографији краља Дечанског о положају манастира Дечана, па каже да је источно од манастира велико поље које се наводњава водом с реке.⁷⁷ Најстарији писани помен о наводњавању у овој области је од Е. Челебије из 1661. године. По њему, околина Новог Пазара је врло плодна, јер је „испресечана са седам река“.⁷⁸ Челебија је хтео да каже да се њиве у околини Новог Пазара наводњавају са седам река, а да је тако мислио види се по томе што земља не би имала никакве користи ако је са

⁷⁷ Живот краља Стефана Дечанског, у преводу Л. Мироковића, Београд 1936, с. 22.

⁷⁸ Д. Чохацић, Путопис Евлије Челебије, с. 24.

мо „просецају седам река.“ Челебијино казивање потврђује саопштење В. Бркића 1771. године по коме су предали „књажества Расијског“ (Рашког) натопљени водама.⁹⁹ Бркић очигледно није мислио само на то да област Рашке има доста река него да се њима наводњава земља, а користи од наводњавања је добро познавао, јер је живео у крајевима у којим су њиве наводњаване. О старијем наводњавању у нашој области сведоче и старији народни називи за наводњавање „вода“ и „вадити“ и топоними који су постали од тих израза. Сада се готово свуда употребљава млађи назив за одвраћену воду „бразда“, али се понегде, највише у бањским селима, употребљава и старији назив „вада“. Да се тај назив употребљавао свуда у области сведоче следећи топоними: Вада у Рујишту; Поваднице или Подваднице у Витакову, Јелачићу, Трњу, Крчмарима, Биочину, Завадима, Чашић-Доцу и Јабланици; Заваде је село у Зрачима, (тако је названо по месту „за вадама“). На старије наводњавање у Дежеви указује назив Одвраћеница на Голији, на коме се одвратила вода од свог природног тока у тежњи да се њоме наводњавају њиве, ливаде, вртови и воћњаци.¹⁰⁰

Готово у свим крајевима у којима има извора и речица на висинама „навраћа се“ с њих вода помоћу „бразда“ за наводњавање. Зато су често корита планинских речица лети без воде, а по ливадама ниже њих се гази по бујној трави и води. У лето 1933. године ниједна речица у Јелачићу није имала воде, јер је била разведена браздама по њивама и ливадама. У Мухову се лети тешко може ићи преко њива и ливада јер су натопљене водом. Лечка река тече у горњем току непрекидно, лети и зими, а у средњем току, ниже Лече, у њеном кориту лети нема воде да се стока напоји, јер је одвраћена за наводњавање.

Изворске воде су за наводњавање мање корисне од речне. Оне су краће, имају мање количине воде, хладне су и немају плодоносни муљ као што го имају речне воде. Веома је корисно наводњавање башта с поврћем топлом водом са извора (терма) који извиру у страни бруда непосредно под зидинама манастира Бањске. Усеви у бањским баштама стижу пре свих у околини Бањске. Постоји неколико извора с којих се разводи вода за наводњавање: с Врела испод Чукара повише села Раста, са Извора ниже Становишта наводњавају се њиве и ливаде Пендића и Неранџића у Тврђаву, са чесме Корита у Јошу, Студеница под Голијом у Кузмичеву и др.

Пошто све реке у Рашкој имају брзе токове, односно падове, оне су погодне за развођење воде по њивама и ливадама. С већих река вода се разводи помоћу прокопа, који се грана у бразде и тако се разводи вода по усевима и ливадској трави. У речном кориту се побије коле у два реда, исплете прућем, заспе грањем, песком и муљом и тако се добије „забој“ којим се одвраћа вода у прокоп. Други начин наводњавања је помоћу „кола“ („долапа“), које покреће

⁹⁹ И. Руварат, *Опис турских области*, с. 57.

¹⁰⁰ По Ст. Димитријевићу, наводњавање њива видели су наши средњовековни калуђери у Египту (Братство XXVIII, 1934, с. 110). Али се мени чини вероватније да су они видели месопотамски и египатски начин наводњавања пре у Грчкој и у Малој Азији.

сама вода. Таквих кола има само на Рашкој и Ибру. Кола подижу воду из речног корита помоћу црпаца (дрвених или лимених кофа), који су причвршћени на ивици кола, дижу воду на извесну висину из речног корита и, помоћу дрвених „кораба“, разливају је по баштама, усевима и ливадама. Употребом кола развило се повтарство у селима ниже Митровице и код Великог Звечана.¹⁰¹ Вода с планинских језера никде се не користи за наводњавање по свој прилици због веровања да у њима живе ванприродна бића.

У подгорским и дежевским селима под Голијом на води у браздама лети се поји стока. Она се тада узима за пиће и друге домаће потребе. Наводњавање се обавља најрадије по подне, пошто „преправали сунце“, а и ноћу. У то време се наводњава ради слабијег испаравања разливене воде, јер пара негативно делује на биљке. Међутим, у Мухову и Радаљици, у крају у коме је и дању прилично влажно, дању се наводњава а ноћу међу воденице.¹⁰² У Глушкима на Рашкој „наврће се вода из бразда да плави вртове с мумурузом“. Власници бразде су сви они људи преко чијих њива је прокопана бразда. Они су дужни да у својим њивама одржавају бразду. Према наслеђеном обичају, један власник бразде „плави вртове и ливаде три дана“, затим настави да плави други и тако редом до последњег. Којим ће се редом наводњавати зависи од споразума власника, а то се одређује према потреби. Тако се на смену наводњава у свим подгорским селима у којима једна бразда има више власника. У свим тим селима „пољаци“ (чувари поља) обилазе бразде дању и ноћу и надгледају правилну употребу воде. Нов власник њиве наслеђује удео употребе воде с бразде од старог власника. Ако деобом њива постане власништво више власника, они деле удео старог власника.

¹⁰¹ Колико ми је познато, кола за наводњавање, које покреће сама реч на вода, има на Варџару, Брегалници, Буњи у Херцеговини и на Дриму. Једно такво коло видео је 1553. године путописац Ханс Дерншвам на Нишави (Братство ХХI, 1927, с. 63).

¹⁰² Тамо сам забележио народно казивање да хладна вода јаче покреће воденичке витлове од топле.

IV. НАСЕЉА И КУБЕ

1. О старијим српским насељима

У нашим старим изворима често се помињу пуста села и селишта. Б. Даничић показао је примерима из наших старијих извора да су нека наша средњовековна селишта била насељена.¹ И тада су се, као и сада, запустела или порушена села насељавала досељеницима. Познато је да је краљ Душан запустела селишта насељавао око 1332. године људима из туђих земаља.² Пустих и насељених селишта било је и у области Рашкој а и сада готово у свим њеним насељима има доста материјалних остатака од порушених стarih насеља, гробља, цркава, гувна и назива насеља која сада не постоје. О материјалним остацима било је говора у посебном делу овог рада. У овом одељку приказаћу само значајније закључке о њима.

Већи број запустелих насеља настао је после значајнијих историјских догађаја, а мање услед других узрока, као што су: клизања земљишта, издизања ближе пасиштима, спуштања њивама, помештања услед поплава, итд. Многа садашња селишта, кућишта, пазаришта, градишта, рудишта, гробљишта и црквине показују, да је област Рашка у прошлости преживљавала бурне догађаје.

Средњовековна села у области Рашке била су, колико се сазнаје из доста оскудних података, мала, често су чинила посед једног или два феудалаца или рода, вероватно оних који су та насеља основали. Према А. В. Соловјеву, почетком друге половине XIV века било је три врсте села у овој области; дворска, властелинска и жупска. Становништво дворских села било је у служби двора. Тако је село Орахово било станичко, Јабланица и Прпор куварско-пекарска, врачарски Долац постельштако и Луково — златарско.³ Таквих села било је несумњиво више (нпр. село Ловац у Бањској), али о њима нема података. Властелинска села била су: Луково (део дворског Лукова или друго Луково Куманицово) и Глушци, које је било подељено на два властелина. Жупска села била су Мрмоње, Носољин с Белом Польаном (Бијелим Польем) и Кравиће, са засеоком Загоранима. То су, према Соловјеву, била слободна села. Становници дворских и властелинских села су, уз дужности које су обављали својим господарима, привређивали и за своје потребе.

Осим приказаних врста села према функцији, било је и манастирских села још у првој четвртини XIII века. Тако је село Витаково на Рогозни, по Жичкој повељи, припадало манастиру Жичи, а много села по Рогозни, рашкој Жупи и по Дежеви и припадала су

¹ Рјечник из книжевних старина српских III, Београд 1854, с. 102.

² Ст. Новаковић, Законски споменици, с. 402 — 404.

³ А. В. Соловјев, Једна српска жупа за време царства, с. 29.

око 1316. године манастиру Св. Стефана у Бањској, чије је становништво било обавезно да обавља разне послове и за манастир.

Наведени подаци показују да је било феудалних (дворских, властелинских и манастирских) и слободних села. По свој прилици, било је више слободних села. Феудални систем био је на снази и за време Турака, само су тада мусимани били феудалци, изузетно и хришћани, који су у своја власништва приграбили многа манастирска и слободна села. Турски феудални систем трајао је до ослобођења 1912. године, када је укинут. Отада су насеља у њој почела да се подижу и развијају без утицаја феудалаца.

За стара сеоска насеља постоје следећи народни називи: „селиште“, „старо село“, „пусто село“, „кућишта“, „старе куће“, „дуварине“, а за већа „трговиште“, „пазариште“, „шехер“ и „палацка“. Места на којима се обављала стална или повремена трговина називали су стари Срби „трг“ и „трговиште“, а за време Турака то место прозвано „пазар“. Једно запустело Пазариште, а то је старо Трговиште, налазило се код ушћа Себечевке, друго код ушћа Људске и треће повише ибарског села Гркаје под Рогозном. Неколико данашњих топонима указују на места на којима је у прошлости обављана повремена трговина. То су: Пазарско Брдо у Дежеви, Пазарски До у трновском селу Трнави, а остатака од старих рударских и трговачких насеља има у називима Велика Плана и Мала Плана, оба код Сопоћана. Назив Планско Брдо забележено је у Бањској повељи на међама села Дежеве и Бекове. У нашим изворима доста рано се помињу сеоска насеља. Тако је у Жичкој повељи, која је писана између 1222. и 1228. године поменуто неколико насеља на Рогозни, од којих се очувало само име данашњег села Витакова.⁴

Сада се често не може само по називима насеља поуздано одредити старост, односно време њиховог постојања ако се за то не располаже и другим подацима. Осим насеља о којима има писаних података, материјалних остатака и поузданих народних предања за приличан број насеља може се релативно приближно одредити старост. Тешкоће настају и услед тога што се у многим старијим насељима становништво често смењивало, па се о њима може говорити само у раздобљима којима су притпадала. Међутим, писани спомени и археолошки остати, нарочито упоредна истраживања, упућују на њихову приближну, више поуздану него вероватну старост.

Најстарија српска насеља у Рашкој су она у којима су очувани остаци веома старих гробала са грубим каменим плочама на гробовима, надгробне хумке („гомиле“) и остатци оруђа и посуђа. Таквих остатака сада има мало и они не могу пружити ни приближну слику о старијој насељености области. Многи материјални остати уништавани су током века или леже у земљи неоткривени. Сви ти остатци од насеља и њихова становништва су из времена пре примања хришћанства и раног хришћанства, управо од VIII до XII века. Међу старијим насељима свакако ће бити неколико, која су споменута у Жичкој повељи почетком XIII века и у Бањској с почетка XIV века. У Бањској повељи поменута су следећа селишта: Блажу-

⁴ Fr. Miklosich, *Monumenta serbica*, Viennae 1858, s. 11.

јеве куће, по коме је названо данашње село Блажево на реци Рашкој; Утешино селиште у Међама Дежеве, Судског Села, Бекове, Поплаза и Хропалице (ово последње давно је нестало, а остало и сада постоје); Милосављево кућиште, које је било некада у потесу данашњег села Пожежине. По истој повељи у антропонимима Белоглавац, Богдановац и Матковац могућно је да се крију називи врло старих села, која су названа према личним именима, управо према њиховим оснивачима, а која нису постојала ни у почетку XIV века. Из истог времена су насеља чији су називи настали по презименима (могућно и по надимцима), која су карактеристична за наш старији средњи век, а која сада не постоје или постоје као ретка и необична (Глушац, Нос, Пињеж, Видимир и др.). Старост неколико таких насеља потврђују писани подаци из XIII и XIV века. Међу личним именима, по којима су постала имена насеља и други топоними, има прехришћанских. Тако је по прехришћанском личном имену Нос постао назив села Носољина.

Према старој народној навици да се насеља назову по личним именима, односно именима оснивача, она су се почела називати по родовима који су у њима живели. Таква насеља су млађа од претходних и она се, по свом постанку, деле на старија, постала по презименима родова о којима се данас не зна ни по предању (Грубетиће, Кончулиће, Панојевиће и др.); млађа, која су постала по презименима родова о којима се зна по предању или по писаним подацима (Јелачиће, Бондије, Кравиће, Родиће, Спужаниће и др.) и најмлађа, која су постала по родовима који и сада постоје (Видићи, Радовићи, Ракитићи, Цветковићи и др.).⁵

Многа насеља постала су селишта у време долaska Турака, крајем XIV и у првој половини XV века. Тада су обновљена нека старија села, а нека су изгубила своје називе, на пример Хропалица, Сути (сада Судско Село), Србања код Бањске у Горњој Дежави и др. Млађа су од претходних и многобројнија селишта из времена после одсељавања становништва из области Рашке 1690. године. Сва насеља до тада убројао сам у старија, а после тога времена она су се обнављала досељавањем новог становништва из разних наших крајева. Данашње становништво имало је посредних веза са старијим. Штавише, тешко се може претпоставити да је данашње православно становништво затекло и обновило стара насеља. Оно је затекло само гробља, цркве, црквине, покоју чесму, гувно, стазу, а називе за насеља и друга места (планине, реке, потесе и др.) примали су од заосталог старијег исламизираног српског становништва. То посредно наслеђивање назива и непосредно затечени материјални остаци су једине везе између старијег и млађег досељеног становништва.

За називе неких старијих насеља сада је тешко утврдити да ли су постали у области Рашке или су донети са стране. Изузетно се зна, по поузданом предању, само за назив села Грађановића да се

⁵ Уочава се да се старији називи за насеља, који су постали по презименима несталих родова, редовно завршавају на *ћe*: Војсалиће, Живалиће, Родиће, итд., а називи насеља по родовима који и сада постоје у њима завршавају се на *ћi*: Видићи, Наставићи, Чуповићи, итд.

тако назвало по имену предела Грађана у Ријечкој нахији у Црној Гори, одакле му се доселило становништво у XVII веку.

Непосредне претече многих данашњих насеља су остатци назива места Селиште, међу којима има највише из времена одсељавања и пресељавања становништва после догађаја од 1739, 1806. и 1809. године, а за бањска селишта — из 1832. године. С неколико места, која се сада називају Старо Село, Пусто Село и Село (ово код Брестова) није било одсељавања, него само помештање старих насеља с тих места, у току прошла два века, на данашња места. Стара Матица је селиште у потесу села Матице у Бањској. Становништво овог села преселило се на место данашње Матице крајем прошлога века. Најмлађа су селишта Кушишта и Дуварине. То су места на којима су била насеља или њихови делови, од којих се сада познају зидине или закопи од кућа, темељи од зграда и остатци керамичке рбине.

2. Данашња насеља

Крајем прошлог века Ј. Цвијић је запазио да се у области Рашке свако сеоско насеље назива селом, па макар оно имало само једну кућу.⁶ По Гастону Гравјеу „израз село не одговара смислу у коме се обично подразумева, већ поглавито означава, ма колико био број кућа, свако место насељено и обрађено изван вароши у пољу. Ово схватање, казује Гравје, примењује се и на свако земљорадничко насељавање, па ма ову целину чинило само једна кућа окружена својим споредним зградама“.⁷ Такво народно схватање о селу је и у Билећким Рудинама и код Куча,⁸ а према Вуку, таквих села било је и у Црној Гори почетком XIX века.⁹ Да би се једна кућа, са споредним зградама, назвала селом у Кучи било је условљено, према Ј. Ердељановићу, раздробљеним положајем на мање привредне целине као што су вртаче, увале и др. Таквих услова има и у нашој области, али су они малобројни. Усамљених кућа, са споредним зградама и привредним површинама око њих које су се називале селом, било је више у прошлом веку, управо у време читлучког система, него сада. Феудални поседници привредних површина по селима делили су их на мање привредне целине и издавале их својим чифчијама, који су могли да подигну кућу и друге зграде око ње само на једном месту у додељеном делу привредне површине. Тако су постала основна насеља од једне главне куће. Током времена, множењем и деобом домаће чељади, повећавало се насеље од истог рода на истој привредној површини. Али такво насеље, услед ограниченог привредног простора, није могло неограничено да расте. Када привредни простор постане недовољан да одржи повећани број домаће чељади, онда је вишак био принуђен да се сели на земљу другог поседника и да тамо оснива ново насеље или да заузме место уклоњеног „кмета“. Због тога данас у многим хришћанским се-

⁶ Ј. Цвијић, *Основе III*, с. 1148.

⁷ Гастон Гравје, *Стара Србија*, Српски књижевни гласник за 1913, посебно стр. 13.

⁸ Српски етнографски зборник V, 1906, с. 849; VIII, 1912, с. 26.

⁹ Вук Ст. Каракић, *Црна Гора и Бока Которска*, Београд 1922, с. 26.

лима, која су често удаљена једно од другог, има расејаних чланова једног истог рода у малим посебним насељима („селима“), а сасвим ретко као насељеници уз старо насеље неког другог рода (осим најновијих). Као што се види, за време Турака су феудални посedi били главна сметња у подизању већих сеоских насеља. Муслиманска села, чије је становништво било мање потчињено феудалном систему, мање покретљиво, због вере уживало извесне повластице, била су већа од села хришћанског становништва, па се нека и сада убрајају у већа, као Винаре, Чабра, Лукаре, Шаре и др. Тако после 1912. године, укидањем феудалног система, престао је утицај феудализма на подизање и развијање сеоских насеља и отада се од њих оснивају и развијају разноврсне породице.

Уочава се да су се насеља с једнородним становништвом и до данас боље одржала у пределу Трнави, управо у крају који је ослобођен од Турака још 1834. године. И та су насеља постала пре 1834. године феудалним утицајем, али је после ослобођења њихово становништво било слободно, земља је постала приватна својина земљорадника и сточара, па се могла увећавати куповином и тако се неограничено повећавала. Чланови једног таквог насеља повећавали су своје приходе и разним занимањима (занатима, трговином, службом и др.), али су главне приходе убиравали од сточарства, које је независно од насеља. На тај начин одржавали су се вишкови чланова на једном мањем привредном простору.

Намеће се питање како се дошло у народу да се насеље од једне куће, односно дома назове „селом“, кад се под тим појмом подразумева насеље од неколико дома, које користи одређену привредну површину било издељену или им је заједничка. На то питање може се одговорити једним убедљивим примером из наше области, који није усамљен. Данашње „село“ Микулина, у пределу Борју, постало је недавно као раселица суседног села Трнавца. У њему је само једна кућа задржана, са споредним зградама и непокретном имовином у окућници. Насељеник је подигао кућу на месту запустелог села Микулине, од кога су се сачували назив, зидине од цркве и старо гробље поред ње. Осим тих остатака, очуван је и појам „село“ за Микулину, иако на том месту, до доласка насељеника, није било ниједне куће. Тако је насељеник Микулине обновио старо запустело насеље, задржао његов стари назив и појам „село“.

Испитана насеља у области Рашке деле се на села, засеоке и раселице. Свако насеље које има посебну привредну целину, независну од суседних села, убраја се у село, па било оно од само неколико кућа. Раселице сам унео у своје матичне целине, уколико оне сада не чине посебне сеоске целине, а засеоке, који не чине посебне целине, додао сам, по својим положајима, најближим и најприступачнијим селима с којима имају било какве заједнице (заветни дан, гробље, испаше и др.). Мала насеља, која по својим положајима чине посебне привредне целине, задржао сам као посебна насеља, за разлику од правих села. И ова мала насеља ће за коју десетину година, множењем и досељавањем, постати права села. Тако заселак Трстеник припада Грађуновићу, јер је раселица Дробњака, Неготинац припада Лопужњу, јер с њим има заједничку утрину и заветну мо-

литву, Микулина — Трнавцу, итд. Према положају, потесима, гробљима, стазама посебна су мала насеља Чепељ, с три куће млађих досељеника, Бориковац, с три куће, Зминац, Крчмаре и Подбиље имају по пет кућа новијих досељеника, који су се населили после одсељавања старијег становништва у Топлицу непосредно после 1878. године итд. Народ често назива засеоке, раселице, понегде и посебне сеоске крајеве „селом“. Тако су Штедим, Осоје и Јаничари посебна „села“, иако су прва два крајеви а трећи — заселак јошаничког села Крушева. Такво народно схватање настало је на основу издвојених крајева, односно положаја мањих насеља. И несрећене прилике села, несигурност и недовољна економска безбедност у прошлним вековима утицали су на то да многа насеља дуго нису постала већа иако привредне површине, нарочито у ниским и жупним крајевима, могу да прехране два пута више становника. Становништво се, услед разних насиља, често расељавало, па су тако ницала мала насеља, а постојећа су се споро повећавала само множењем.

Друга врста насеља су она која се од 1918. године подижу поред главних путева у привредним средиштима крајева и предела. У тим насељима су најчешће хан или кафана сеоског типа, покоја „ситничарска“ радња, занатска радионица, зграда општине задружни дом, ређе школа и црква. То су нека врста зачетака варошица, сада „друмска насеља“, чије становништво препродаје свакодневне потребе за ближу околину. Таква друмска насеља су Трнава у истоименом пределу, у Пиларети, Дежави, Осаоници, Врачима и Црквинама. Међу њима истичу се својим улогама и развитком Трнава и Црквине.

Повремених сточарских насеља има само у планинским крајевима на Голији, по Турјаку и по западној Рогозни. То су станови (ограђе, бачије). На становима лети живе чобани са станарицом и са стоком, најчешће од Бурђевдана до Крстовдана. Планинци под Голијом у горњој Дежеви имају једноделне зграде (трле) на својим њивама у жупним местима поред Дежевке и Рашке, у којима живе само преко лета ради обрађивања и чувања усева. У јесен, пошто се подигне летина, пољске зграде се позатварају.

С привредног становишта сеоска насеља се деле на три главне врсте: планинска насеља су претежно сточарска, с пространим пашњацима и шумама, а знатно мање земљорадничка, са зиратном земљом у окућницама; ниска и долинска насеља су претежно земљорадничка, са зиратном земљом у окућницама, по странама које се симетрично развијају, са побрђем и на алувијалним равним, мање сточарска, с пасиштима у влажним долинама и по шумама; градска и друмска насеља су углавном трговачко-занатлијска, управна и културно-просветна. Међутим, и у тим насељима становништво се бави повртарством и сточарством. Понекима је то занимање стално, а многима је узгредно.

Градска (варошка) и индустријска насеља чине посебну врсту насеља, која се разликују од сеоских по типу, начину живота, становништва и по његову привреде. Таквих насеља има четири: Нови Пазар, Рашка, Бањска и Велики Звечан на Ибру. Прва два насеља су на саобраћајним раскршћима, имају особине привредних средишта области (Нови Пазар) и предела (Рашка), треће је бањско

место, а четврто индустријско. Сва ова насеља нису ушла у опсег наших испитивања, јер су то насеља посебне врсте.¹⁰

3. Положаји насеља

У избору за насељавање неколико услова је утицало на оснивање и развитак поједињих насеља. Све те услове приказаћу према значају њихових утицаја.

Привреда чини главну подлогу сваком насељавању. Поншто се у области јављају две главне привредне гране — земљорадња и сточарство, то је највећи број насеља подигнут на границама две привредне површине: њива и пасишта. Таква насеља подигнута су како у најнижим долинама тако и по највишим брдским и планинским странама готово по целој области. То су упадљиве и отпште особине рашких насеља. Изузетак чини неколико насеља по јужном ободу Бањске, која су непосредно поред Ибра и она имају изразитије земљорадничке особине косовских насеља.

У области Рашке данас нема сеоских насеља која би била подигнута само за једно привређивање. Пре 1850. године било је и таквих насеља: сточарских у планинским највишим крајевима и долинских у најнижим, затим рударских у рударским крајевима и земљорадничко-сточарских у долинама. Тада су насеља подизана што ближе својим привредним местима. Али и раније, као и сада, већи део насеља био је везан за двојако привређивање, земљорадњу и сточарство. Земљорадња је била не само уноснија него и неопходнија. Осим тога, и поседници агилука и беглука издашно су помагали подизање земљорадње и земљорадника везаних за земљу, јер су од њих убирали веће и поузданije приходе него од покретних сточара, који су за то могли да се одселе и да избегну дажбине. Тако су се земљорадничка насеља повећавала и умножавала, сточарска су непрекидно опадала а рударска су сасвим ишчезла, јер је рударство постало неисплативо још у прошлом веку, кад је Рашка постала гранична област пространог турског царства.

Сточарска насеља могла су се одржати на високим планинама, јер су тамо кратка лета, њиве слабе, а пасишта бујна и пространа.

При оснивању насеља после избора привредних површина тежило се да имају добру воду за пиће и друге домаће потребе, да су повољне везе с привредним површинама, да су заштићена од стужених ветрова, а избегавала су се места знатније влажности, клизавог земљишта и она поред река услед поплава. Понекад су историјски догађаји, етничке склоности, па и народна веровања утицали на избор места за насељавање. По својим склоностима и наликама досељени планинци редовно су тражили да се насле као сточари на планинским висинама не само ради пасишта него и услед пространих видика, јер у тесним и влажним долинама осећали су се стешњењи. Због тога је динарско становништво радије

¹⁰ Ј. Џвијић, *Балканско полуострво I*, 1922, с. 296.

подизало насеља разбијеног типа, а косовско-метохијско мање разбијеног типа.

Величина села зависила је од величине и каквоће привредних површина, а затим и од њихова дужег постојања. Највећа села су у жупнијим и плоднијим крајевима. Ниједно село нема више од сто кућа (просечно 35 кућа).

Земљорадња у ниским долинама непрестано привлачи становништво с високих планина. Тако су током времена земљорадничка насеља у жупним крајевима постала бројнија од сточарских насеља на планинама. Густина насеља већа је у пределима Жупи, Дежеви, Подбуковику и Подгору, а мања у Трнави, Ибру, Бањској, Борју и на Рогозни. Мало је ненасељених крајева: Зимовник са слабом водом, планински појас између Поткомља и Јошанице у Ибру, северозападни планински крај Бањске, који је под густом шумом и висораван на Голији према Старом Влаху. Поједини крајеви лети су врло оскудни водом, па су ишак насељени. Кратак летњи период, од три или највише четири месеца, кад се осећа несташница воде, није знатније утицао на подизање насеља у тим крајевима, јер су они претежно у плодном и жупном делу области.

Пластика земљишта знатније је утицала на развитак и тип насеља. С тог гледишта положаје насеља поделио сам на три врсте: на најнижи — долински положај, на средњи — брдски и на највиши положај планинских насеља.

Долинска насеља деле се на две подврсте, које су по облицима блиске, а по положајима неједнаке. Првој припадају ивична насеља која су на границима поља, у проширеним већим долинама. Она су редовно подигнута на ивицама њива у равнима, а сеоске утрине („мераје“) су по странама брда и побрђа. Сродничке куће подигнуте су у испрекиданом низу поред заједничког пута или стазе, којима су повезане групице кућа. Већи број кућа и споредних зграда подигнут је на излазима мањих попречних долина у главне долине. По пречним долинама, ређе ниским косама, лакше се саобраћа у позадину насеља према пасиштима и шумама у планинама. Сва насеља ове подврсте подигнута су између две привредне зоне: земљорадничке, која је готово редовно ниже села (њиве поткућнице), и сточарске, с пасиштима и шумом повише насеља. То су најбогатија насеља у овој области, јер имају најплодније њиве на алувијалним равнима, сенокосне ливаде по странама влажних долина, испаше и шуме у планинама, које су удаљене од насеља и по неколико километара.

Другој подврсти долинских насеља припадају она која су подигнута по благим странама долина и по речним терасама. И у њима је двојако привређивање — земљорадња и сточарство, али с том разликом, што су куће у средиштима својих окућница, знатно мање их има по ободима њива и пасишта, односно шуме. Та насеља подигнута су на млађим крчевинама, с кућама по сродничким групама. Она се постепено повећавају прираштajима домаћих чланова и подизањем нових зграда око главне куће. По положајима су виша од насеља прве врсте. Насеља у стешњеним долинама често немају доволно површине за окућнице, нарочито у оним која су увећана множењем, тј. деобом чланова породице. Зато се наставља с крче-

њем шуме по странама долина идући према врховима брда. Тако се стварају нови „лазови“ (пропланци) изван окућница, који се припремају за место будуће, нове окућнице. Шуме и испаше су недалеко од насеља ове врсте (фот. 11).

Главније одлике и особине долинских насеља обе подврсте су у овоме. Пошто су та насеља у долинама, заклоњена су од јачих ветрова; насеља у осојним странама имају више влаге и шуме, а мање светlosti. Изразит пример таквог насеља је подбуковичко село Луково, са суседним насељима која су непосредно поред планинских речица. Насеља у присојима су међу њивама и рудинама, опкољена кржљавом травом („крљама“) лети спрженом од сунца, тамно мрке боје, а она у непосредној околини Новог Пазара и ниже Звечана чине утисак као да су у малим саванама. У многим ниским насељима те врсте око кућа су засађене воћке, а у западном делу области имају и воћњака.

Брдска насеља. — Ова врста насеља подигнута су по вишим странама брда и по развођима плећатих коса. Она су на апсолутној висини од 700 m до 1000 m, изложена јачој осветљености и ветровима. То су најздравија и најраспрострањенија насеља у источном делу области. Пошто су разбијеног или мање разбијеног типа, главне њиве су им окућнице, а испаше и шуме су недалеко од насеља. Земљорадња је, нарочито за стрна жита, развијенија од сточарства. Села у горњем делу долине Бањске реке готово сва на плећатим косама; често једна коса припада једном роду, друга другом. До-

лине међу косама су дубоке, влажне а стране стрмените. Њиве су око кућа, ливаде су ниже њива, а шуме у дубоким долинама (фот. 11).

Планинска насеља су у изворишним членкама речице и по присојима високих планина од преко 1000 m надморске висине. То су најмања насеља, која су везана за старија пасишта, с малим окућницама под ораницама које пре чине утисак башта него њива. Највише их има у плитким котлинама, заклоњена од удара јачих ветрова. Услед велике висине, лета су тамо кратка, јесени магловите, зиме дуже трају него у ниским насељима. На њивама се сеје раж, хељда и кромпир, на некима овас. Највише има сенокосних ливада, испушта за стоку и шуме. То су стална сточарска насеља. На јужним и западним падинама Голије села су подигнута и по највишим падинама и плећатим косама. Она су у присојима, по положајима виша од оних у осојима (Плешић, Брезовица, Тодорица, Тењково и друга, на Рогозни — Кашаљ, Смилов Лаз, Рудине, Лопуђе и др. — фот. 10). Положај Подгора је тектонски изровљен од корита Људске до под развођа са обе стране реке. Он је испуњен многим риолитским главицама, које су испрекидале привредне површине у мање целине. Насеља су мала, разбацана по групицима без икаквог реда, с кућама које су често подигнуте по врлетним странама Голије (Милићи, Црнчево и др.).

Карактеристична је појава да се услед све интензивнијег земљорадничког привређивања становништво високих насеља непрестано спушта у низа брдска и долинска насеља. На тај начин ниска насеља расту најштрб високих сточарских. Спуштање је настало услед приноснијег земљорадничког привређивања од сточарског. Њихово спуштање омогућено је нарочито после 1912. године, када су се припадници знатног броја муслиманских родова почели селити у Турску, а своју непокретну имовину испродајали претежно планинцима сточарима. Отуда сада има приличан број родова из високих насеља у ниским насељима, који су се у почетку привремено, а затим стално насељили на купљену земљу у ниским долинама.

4. Типови насеља

Ништа се поуздано не може рећи каквог су типа била стара насеља у овој области. Према најстаријим писаним подацима, као и према извештајима путника који су кроз њу пролазили током XVI и XVII века, то се јасно не види. Остаци темеља и закопа од кућа су непоузданы за одређивање типова старијих насеља. Међутим, оснивање и развитак средњовековних сеоских насеља нису се знатније разликовали од данашњих, јер су до 1912. године услови били исти или приближно исти. Данашња насеља подигнута су углавном на местима старијих. Она су наследила називе, путеве, воде, шуме и пасишта. Те везе потврђују се и многим остацима старих гробаља у којима се сахрањивало неколико покољења, па се у њима и данас сахрањују покојници.

Пластика земљишта највише је утицала на типове насеља у области Рашке. Пошто је она претежно планинска област, у њој је највише заступљен разбијени тип насеља. Сва планинска и брдска насеља су изразито разбијеног типа, а ниска, долинска и неколико брдских у Борју су мање разбијеног типа. Понегде има изузетака, које ћу приказати у даљем излагању. За многа насеља која имају мање од десет кућа не може се рећи којем типу припадају, јер нису потпуно уобличена. Ја сам их, према садашњем стању, уврстио у тип разбијених насеља старовлашке врсте, јер су засада њему најсроднија.

Планинска насеља на површима, која су расчлањена уским долинама стрмих страна и знатнијих падова, према Ј. Цвијићу, припадају старовлашким и ибарским типовима насеља, с крајевима у којима су сродничке групе кућа збијене.¹¹ Та мала насеља расту подизањем кућа око матичне куће. Када се појави засићеност на заузетој привредној површини једног матичног насеља, тада настају раселице. Породице из једне родовске матице траже ново место за насељавање изван ње, најчешће на местима на којима су били зимовници или летњи станови или се крчи незаузета земља. Пошто су планинска насеља везана за пространа пасишта, куће су готово свуда размештене око пасишта. Због тога су планинска насеља просторно велика (Рајетиће, Каашаљ, Плешић, Мухово и др.). Та насеља чине неколико разнородних кућа, које су удаљене једна од друге, али скупно чине сеоску целину.

На развитак насеља стваралачког типа знатно је утицао чифчијски систем у крајевима интензивније земљорадње. Границе земљишних поседа ага и бегова биле су одређене, а границе обрадиве земље међу чифчијама једног агалука или беглуке биле су релативно одређене и њих су власници земље могли да мењају према личном нахочењу. Пошто су поседници имали више користи од задружних чланова, а мање од инокосних, они су нерадо делили постојеће земљишне целине („особине“) у мање делове. Тако је родовско насеље расло на једном месту до појаве презасићености броја чланова на заузетој земљи, кад су били принуђени да траже место за насељавање и земљу за обрађивање изван граница старе матице. На тај начин ограничено привредне површине имале су и ограничен број становника у родовским насељима. Појава старовлашког типа сточарских насеља може се објаснити раздробљеним рељефом. У крајевима слабе јавне безбедности у прошлым вековима куће су подизане на једном месту да би чланови насеља били на окупу ради одбране од насиљника.

Мање разбијеном или разређеном типу насеља припадају села која су подигнута по ободима већих долина и по странама ниских побрђа. То су насеља издуженог облика, с кућама поређаним дужином долине или поред главног сеоског пута који води по странама брда или, што је чешће, развођима ниских коса (Цветковиће, Јабланица, Прћенова и др.). Таквих насеља има и у плитким доли-

¹¹ Ј. Цвијић, *Основе III*, с. 1148.

нама већих река и по плећатим косама ниског побрђа у ближој околини Новог Пазара.

Села у горњем плитком делу долине Слатинске реке, која се граничи са Коштанипольском висоравни, мање су разбијеног типа и, по типским особинама, сроднија су пештерским, а мање рашким селима. Такав изузетак чини и неколико планинских села (Драмиће и Бањска у горњој Дежеви, Вртине у Трнави, села по планини Буковику, Лопужње и Дубока на Рогозни), која припадају типу мање разбијених села, а опколјена су селима изразито разбијеног типа. И она су приликом оснивања била село разбијеног типа, па су током времена, множењем становништва и подизањем нових кућа, постала села мање разбијеног типа.

Из наведених примера види се да је основни тип насеља у овој области био разбијени тип насеља. Прираштајем, множењем, досељавањем тај се тип изменио, али је и до данас одржао особине претходно разбијеног типа. Он је и сада најраспрострањенији у области Рашке.

Насеља у долинама и она која су по теменима ниског побрђа и коса мање су разбијеног типа, издуженог облика према правцу пружања долина и коса. У тим насељима главни сеоски пут води између кућа које су подигнуте по развођима, а у долинама су готово редовно ниže пута.

Разлике између села разбијеног и мање разбијеног типа су следеће. У основи, насеља су истог постанка. Куће или групе кућа у селима разбијеног типа удаљене су једна од друге неколико стотина метара и свака кућа или група сродничких кућа је у средишту своје окућнице и привредне површине. Неколико мањих насеља с разнородним становништвом, која имају заједничке шуме, испаше, воде и путеве, скупно чине село разбијеног типа старовлапске, или ибарске врсте. Села овога типа имају неколико гробала. Готово редовно старији насељеници у њима имају бољу земљу за обрађивање, а млађи их имају по искрајцима села лошије родности. Ова села су неправилног кружног облика. Она се деле на крајеве (махале), које се често називају по родовима. Куће разређеног типа су поред путева који воде долинама или развођима коса. И оне су у средиштима окућница, али не и привредних површине, осим изузетака, у којима нема окућнице, него поткућнице. Та села имају једно заједничко гробље, ретко два гробља. Облик села разређеног типа је издужен, с кућама као у нанизу и недалеко једна од друге. Најчешће је подела на горњи и на доњи крај села. И она имају заједничке испаше, шуме, воде и путеве.

Села збијеног типа има само у Бањској (фот. 13), управо више према јужном ободу предела. Она су постала као крајњи огранци таквих насеља на Косову. По голим бањским побрђима насеља су разређеног типа, изложенајакој сунчевој светлости и ветровима, па се по тој особини разликују од насеља истог типа у долини Рашке. Та насеља се могу убројати и у села мање збијеног типа, али су куће, услед брдског положаја, прилично удаљене једна од друге и оне чине утисак мање разбијених сеоских насеља.

Уочава се да су насеља хришћана разбјенија од муслиманских и да су мухamedанска у долинама и на плоднијој земљи. Само насе-

ља Срба хришћана и Арбанаса Муслимана су на високим планинама. Исламизирани Срби чине најстарије становништво области Рашке и оно се, у току од више века, спуштало с планина у плодније долине. И исламизирено становништво, које се доселило крајем прошлог века из Босне и Херцеговине („муџери“), добило је бољу земљу, највише ону коју су имали или држали православни Срби одсељени у Топлицу после 1878. године. Заптићена мухамеданством, муџерска села су пре 1912. године била већа, сталнија и са збијенијим кућама.

Облик насеља се и данас мења. Одсељавање и пресељавање Муслимана још траје, али је знатно мање. Најновији досељеници насељавали су се и у време наших испитивања. Због тога готово сва насеља стално мењају свој облик не само природним прираштајем него и најновијим досељавањем. И унутрашње пресељавање није сасвим завршено. Планинци, највише из Подгора и горње Дежеве, мање с Рогозне, купују њиве у жупним местима, на њима подижу привремене зграде за чување и обрађивање летине, које већ сада претварају у стална насеља. Та мала насеља су међу старијима и она мењају изглед садашњих насеља.

5. О кући и другим зградама

У области Рашке има неколико врста кућа. Оне се могу сврстати углавном у четири групе: кућа брвнара старовлашког типа, кућа плотиљача од прућа или чатме (тесаног прућа) косовског и неодређеног типа, која је мање заступљена од брвнаре, кућа од мешане грађе старовлашког и косовског типа и кућа зидана од камена и опека најновијег типа. Кућа од мешане грађе је сада највише зас-

тупљена готово по целој области, а зидане куће подижу имућнији и новији досељеници у непосредној околини Новог Пазара и варошице Рашке. Изразите особине куће брвнаре и плотњаче добро су познате према испитивањима Џвиђићевић сарадника. Зато ћу у овом раду изнети општи поглед на развитак куће и других зграда, од примитивних облика па до данашњих. У том погледу проматрао сам природне, економске, друштвене утицаје и етничке склоности становништва у избору и коришћењу врсте куће и зграде.

Постоји врло мало писаних података о сеоској кући у нашој области. Према Пахимеру, краљ Урош је око 1272. године имао сасвим обичну кућу, у којој је и начин живота био прост.¹² Према Буркарду, у Рашкој 1332. године „зграде и дворови, како краљевски тако и осталих шлемића, саграђени су од брвна и од дрвета; нити ја, казује, тамо видех двора или куће од камена или од земље, мањ у латинским градовима у приморју“¹³ Оба податка односе се на куће владалаца и властела, а сеоска кућа поменута је у топониму „Блажујеве куће“, која је била на месту данашњег села Блажева, и „Милосављево кућиште“ негде у потесу данашњег села Пожежине, оба по Бањској повељи, писаној око 1316. У потврди повеље цара Уроша забележен је 1363. године заселак Глушаца Паликуће.¹⁴ По називима се види, да је у области било удобних кућа почетком XIV века, а вероватно и раније. То нису били примитивни станови, као што су дубиози и криваче, које и сада повремено подижу и користе сточари, већ праве куће. Осим тога, назив Паликуће открива одговор на питање од каквог материјала су куће подизане. Он указује на то да су куће грађене од запаљиве грађе, дрвета и сламе или трске, као што су такве куће биле у градским насељима Рашке, према Пахимеру, у другој половини XIII века, и по Буркарду, у првој половини XIV века. Да су оне биле од земље (набоја или ћерпича, опеке и камена), онда би биле порушене, а не спаљене. Такве куће од дрвета (брвна и талпа) затекли су Турци кад су дошли у ову област крајем XIV века.

Доласком Турака настало је померање и кретање становништва. Оно се из области Рашке селило према северу, а досељеници су пристизали с југа и југозапада. Због тога у њој сада има доста косовских утицаја, нарочито куће и ношње косовског типа. Тури и други Мусимани по српским градовима утицали су на облик куће и на њено унутрашње уређење источњачког типа, а ти утицаји се видно истичу код мусиманског становништва, српског и арбанашког, по градовима. Сеоске куће хришћана и муҳамеданаца су исте у основи, с незнاتним разликама, које су настале утицајима верских прописа. Пошто су Мусимани за време Турака били по влашћени и често имућнији од хришћана, они су имали веће, простирање и удобније куће, многи и са „чардаком“ (на спрату). Такве

¹² Ст. Новаковић, *Византински чинови и титуле...*, Глас Српске академије наука, књ. 78, 1908, с. 231.

¹³ Ст. Новаковић, *Букард и Берtrandон де ла Брокијер о Калканском Полуострву XIV и XV века*, Годишњица Николе Чупића, XIV, 1894, с. 31.

¹⁴ А. В. Соловјев, *Одабрани споменици*, с. 166.

куће подизали су имућнији Мусимани по селима у ближој околини Новог Пазара, а аге и бегови по својим чуфлуцима. Приказаћу само две мусиманске куће. Старија у Пожежини је с ниским крвом, покривена ћерамидом, са усправно намештеним „талпама“, изнутра је дувар лепљен блатом па окренет, унутрашњи је од чатме, соба пространа као и одељење „кућа“ са отњиштем укопаним у под (фот. 16). Кућа у Рајчиновићу је ниског крова под ћеремидом и са испустом (еркером) међу прозорима; двориште је ограђено високим плотом.

Доласком рудара и трговаца из приморских градова у XIII и XIV веку и касније, за време Турака, почеле су се подизати камене куће по нашим градовима, рударским насељима и камене зграде код манастира. Старе сеоске црквице у области Рашке зидане су тесаним каменом, покриване каменим плочама несумњиво под утицајем таквих кровова у приморским градовима. Приморски досељеници су у новој средини мењали облике камених кућа и прилагођавали их новим приликама. То нису биле високе куће, са спратовима и међу тесним улицама, као у приморским градовима; оне су биле приземне и простране, јер се површина није штедела, нити се избегавала јака сунчева светлост.

У прошлим вековима у земљама турске царевине, па и у области Рашке, била је врло слаба јавна, лична и имовна безбедност. Напести, убити и разграбити нечију имовину сматрало се витештвом. Такве прилике, нарочито у областима мешовитог етничког састава, верске подвојености и нетрпељивости, двојако су деловале на развитак куће у Рашкој: незаштићени су их подизали од најпростије грађе, дрвета и сламе, иако су ћелији потребу да живе у удобнијим кућама; имућнији и моћнији подизали су куће простране и удобне, за становање и за одбрану од насиљника. Због тога је у области Рашке у прошлом веку било бедних, готово примитивних кућа,¹⁵ а међу њима и великих и раскошних. Те друге подизале су аге и бегови од камена или брвана и оне су се у народу називале „кућа-кула“, „чардак“ и праве камене „куле“ (у Супљу, Избицама, Постењу на Рашкој, Кулинини, Бонлијама, Кукавицама, Намги). На негдашње чардаке указују данашњи топоними: Чардак у Чардачине у јошаничком Крушеву и Чардачиште у Тврђаву. Т. Пејатовић, око 1890.¹⁶ помиње у својим путописним белешкама чардаке у околини Сопоћана. Простратије и унеколико удобније куће подизали су људи који су живели задружним животом, јер на њихове куће насиљници нису сме ли да насрћу.

Руски путописац А. Хиљфердинг наводи и други разлог због кога нису подизане удобније куће. Он је 1857. године видео у Јошаници, код Новог Пазара, веома бедне куће исламизованих Арбанаса.

¹⁵ По једном исказу на суду 1887, у селима Новопазарске и Вучитрнске нахије једна сеоска кућа шије вредела више од 200 до 300 гроша (по акту Државне архиве у Крагујевцу), а то је вредност од приближно 10 до 15 радничких надница.

¹⁶ Манастир Сопоћани, Нова ис克拉 V, с. 83.

Они их тамо не подижу удобније зато што приликом најмање међу собне свађе један другом пале куће.¹⁷

И привредни систем чифчијског типа у прошлим вековима значито је утицао на тип и развитак наше сеоске куће. Пошто су аге и бегови могли да покрену чифчије са својих феудалних поседа кад год су хтели, онда, у таквим приликама, чифчије се нису трудиле да подижу боље и удобније куће, него само такве за које не би била знатнија штета да их напусте.

Верска, мање и национална нетрпљивост међу етнички помешаним становништвом често је утицала на то да се не подижу удобне куће за становаше. У народу има доста казивања о забранама, да „баури“, „бафири“, „Власи“ или „Србови“ не смеју подизати своје куће повише кућа муслимана, па ни гробља повише муслиманских.

Избор врсте куће зависи од грађе којом се располаже од положаја земљишта, броја чланова породице и, највише, од уобичајене навике какве се куће и друге зграде подижу у том крају.¹⁸ Куће брвнаре, плотњаче и веће зграде (колибе, амбаре, воденице) граде домаћи „мајстори“, мало вештији и искуснији људи у том послу,¹⁹ а мале и споредне зграде граде сами власници. Према томе, куће и веће зграде имају своје утврђене облике, а мање и примитивне су разноврсних и неутврђених облика. Новије зидане куће и зграде граде зидари („дунђери“) из македоније, погађајући послове у вези с њиховим подизањем.

1. „Дубирози“, „бусаре“ и „криваче“, „грбаче“ су најпримитивнији облици људских станова. Према саопштењима старијих људи почетком друге половине прошлог века у пределу Дежеви било је само три праве куће, које су имале православни Срби: једна је била Дмитровој Речи, друга у Дивичњаку и трећа у Бадову. Па и те куће биле су неугледне и ниске, да се у њиховим просторијама није могао усправити човек повисока раста. Дотада се живело у „бусарама“ или „дубирозима“ (Жупа, Рогозна), као што их и сада граде сточари код стоке у планинама за повремену употребу,²⁰ или у кућама „кривачама“, „грбачама“ и плотњачама, које нису биле много боље од кошара за стоку (фот. 20). То су веома просте зграде, које су лако и брзо подизане, а по потреби напуштане без веће материјалне штете. А. Хиљфединг је 1857. године у једном арбанашком насе-

¹⁷ Собрание сочинений А. Гильфердинга, Санктпетербург III, 1873, с. 15.

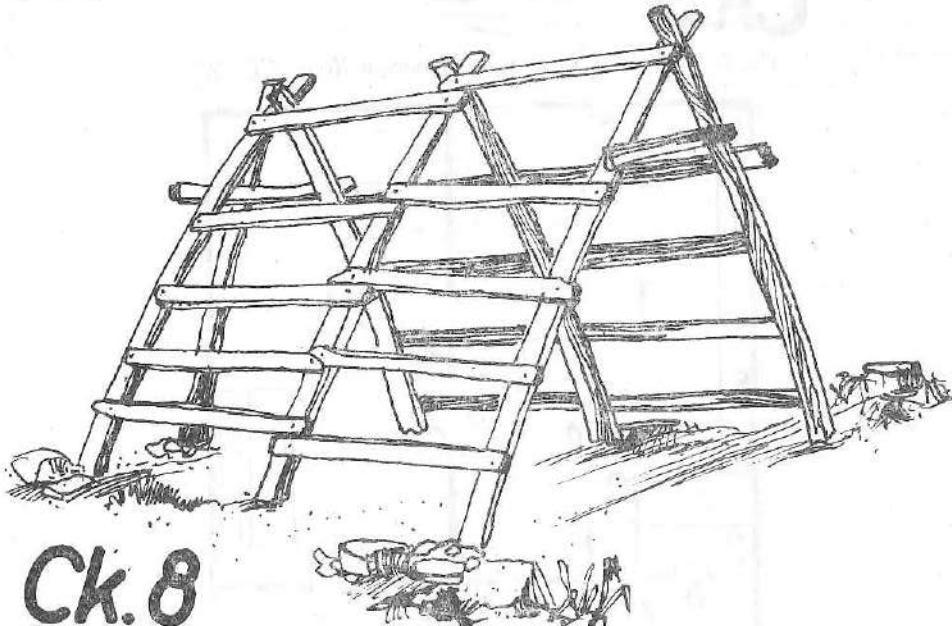
¹⁸ У подгорском селу Рајчиновићу један млад и напредан Муслиман подигао је 1951. године кућу алпског типа, коју је видео у Словенији приликом служења у ЈНА. Та кућа, иако практична и здрава, служи неоправданом подсмеху људи у селу несумњиво само зато што је необична и што људи у том крају нису на то навикли.

¹⁹ Забележио сам ове градитеље кућа у пределу Подгору: Богосав Босић из Осаонице; Александар Мијатовић из Дмитрове Реке; Зарија Пејчић и Кузмићева; Филип Роглић из Бурица; Самуило Мајдак из Буча, засеока Јулаца.

²⁰ У подгорским селима чује се и назив „шиљак“. Када се каже за некога да је „шиљак“, онда се time хоће рећи да је пуки сиромах као што су ови људи који живе у „шиљацима“ (дубирозима) сиромашни, јер нису у стању да подигну бољу зграду.

љу у рашкој Јошаници, видео мале округле кућице у облику стога (дубирог), а таквог облика био је и хан у том насељу. Иако су власници тих становова имали своје њиве и стоку, ипак нису подизали удобније куће.²¹ Примитивних зграда бусара, дубирога и кривача било је доста све до 1912. године. Те године су укинути агински и беговски поседи, чифчије постале су власници земље коју су до тада обрађивали, па су на својој земљи, са које није могао нико да их отера, почели да подижу удобније куће за становање. Од 1912. године дубирози, бусаре и криваче коришћени су још само код сточарских становова. Изузетно после спаљивања многих села у јесен 1941. године људи су били принуђени да подижу дубироге и криваче за становање својих породица. Неколико тих зградица одржало се и у 1952. години. Оне су тада служиле за зимску оставу, а лети се у њима и спава.

Зграда „кривача“ (чује се и назив „грбача“) чини прелаз од дубирога ка простој и једнодельној кући плотњачи. То је издужен дубирог, с кровом који лежи на „праштинама“ (цепаницима) или на плоту. Она се користила у свим пределима ове области, а као споредна, зграда, понекде још и сада. Према кривачама, два мала насеља назvana су Криваче: једно ниже Новог Пазара а друго на Рогозни. Једно место у Дивичњаку назива се Криваче, брдо у Себимиљу, пасиште у Алуловићу, дежевском Доцу и у селу Дежеви, а Криваје су крај Себечева.

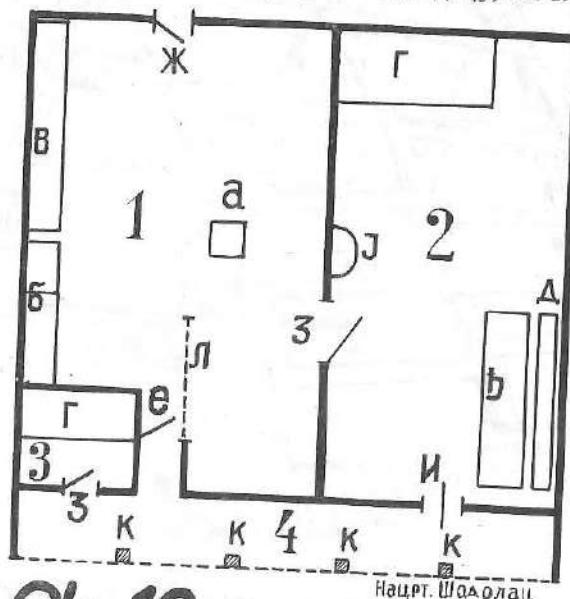
Ск. 8. Конструкција „криваче“ у селу Кули у Бањској, СП 1947

²¹ Собрание сочинений А. Гильфердинга III, с. 159.

Ск. 9

Ск. 9. Двodelна кућа у врачевском Доцу, СП 1947

Садашње криваче и дубирози нису остатак из неке далеке прошлости. Напротив, они се и сада повремено граде према потреби и у изузетним приликама (фот. 20). Из примера повременог и изузетног коришћења садашњих примитивних зграда види се да неке примитивне тековине постају и данас у изузетним приликама, које не мају никаквих веза с давнашњим тековинама.

У старије људске примитивне станове убрајам употребу „черге“ ненастапљених Цигана, који се повремено, само лети, задржавају у области Рашке. Они поред путева, река и извора подижу черге за своје породице (фот. 14). Ту обављају котларске послове, па се подјесен селе у наше јужне крајеве.

У праве куће могу се убрајати и зграде које имају за подлогу темеље, усправне стране на темељима (зидове било од које грађе), кров и отворе за прозоре и врата.

2. *Кућа „на дизме“, или „на талпе“* постала је по угледу на подизање примитивних зградица дубирога. Дизме, или талпе постављају се усправно као и код дубирога, али између греда темељача, које леже на каменим темељима, и венчаница које су непосредно под кровом (фот. 17).

3. *Кућа „плотњача“* је најчешћа и најпростија кућа. Темељи су од камена зиданог помоћу блата, са „дуварима“ од плата исплетеним од прућа или „чатме“ („чакме“) или с прикованим летвама („праштинама“, „баскијама“). Плотњаче имају отворе за улаз и за прозоре. То је сада најчешћа дводељна кућа правоугаоне основе (фот. 15). Таваница је само над собом, а у одељењу са отњиштем намештају се лесе. Куће покривене с ламом немају отвора за излажење дима који се диже са отњишта (фот. 15). Главно одељење је „кућа“, у коме је „отњиште“ са отвореном ватром, а споредно је „соба“; „одаја“, „башкалуц“ код мухамеданаца.

4. *Кућа брвнара*. Према Ј. Цвијићу, крајем XIX века није било кућа брвнара јужно од Рогозне, а праве брвнаре почињу тек одатле и даље на север.²² Тако је и сада, осим понеког изузетка у селима рашког Ибра. Брвнаре су очувале чисте и изразите особине само у западним крајевима области, најбоље у насељима која су ближа Сјеничком польу и Старом Влаху. У пределу Дежеви, што се иде ближе Голији, управо према крајевима са четинарима, има више брвнара. У низјим селима оне су ређе и има знатнијих измена у облику и у употреби грађе. Старије брвнаре покривене су „шиндром“, а новије сламом, ређе и ћерамидом. У сопоћанским и себечевским селима покривене су сламом. У западном делу Рогозне брвнаре су ретке, а у источном делу их нема.

5. *Куће од мешовите грађе*. — Још почетком овог века брвнаре су почеле да мењају свој изразити облик. Тада су се почеле градити „куће“ од брвана а собе од плата, или „куће“ од камена а собе од праштина. У подгорским селима брвна су замењена тесаним каменом, јер га има у изобиљу (трихит). Али ни тамо никде нисам видео старију кућу зидану само од камена. Најчешће је низки део куће зидан каменом, а уздигнутији је од брвана, праштина или

²² Ј. Цвијић, *Основе III*, с. 1149.

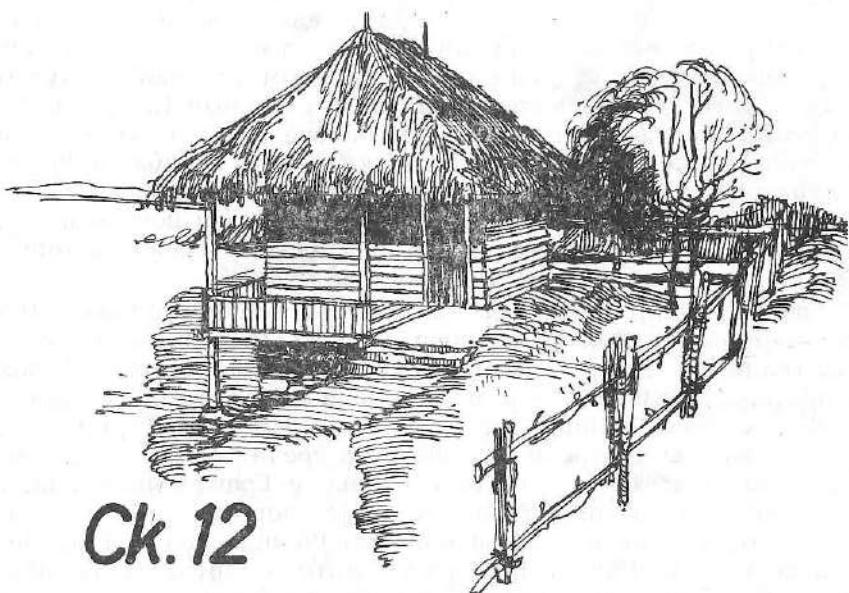
Ск. 11. „Зграда“ у селу Бањској у Горњој Ђеџеви, СП 1947

плота. У пределу Трнави већи број кућа је од брвна или су „половнаре“; одељења са огњиштем и изба (подрум) су зидани тесаним каменом, ређе и ломљеним, а собе су редовно од јелових брвна. Оне су покривене шиндром „на клис“, ређе и сламом, а сада и препом на ниском крову. Данас у свим раšким пределима преовлађују куће од мешовите грађе (фот. 21).

6. Зидана кућа. — Најновије куће су од камена или од опека у малтеру, покривене ћерамидом или препом. Подижу их новији досељеници, ређе и мештани, у друмским насељима, по селима у околини Новог Пазара, варошице Рашке, пределу Трнави, доњој Ђеџеви и у Подбуковику. Сеоске школе, цркве, кафане и сеоске задружне куће зидане су опеком и каменом.

Зидане куће су различитих облика и величина, што зависи од имовног стања власника. Подижу се по угледу на зидане куће у градовима.

7. Зграде код куће. — „Колиба“ или „зграда“ је мала једноделна зграда за ожењене задругаре, а „колибице“ су за девојке. Оне су подигнуте у дворишту главне куће, често кружно распоређене око ње. Граде се као и куће, али су знатно мање, без таванице, прозора и огњишта. Најчешће су квадратне основе и с прилично уздигнутом дормом изнад површине дворишта да би се избегла влага, јер служе за спавање, за држање рубља и одела. Веће колибе имају пред улазом „чардак“, „креветлук“, а то је трем. Ту се лети спава. Зими, за време јаких мразева, колиба се затрева жаром који се доноси у препуљи или у металном „мангалу“ (фот. 23).

Ск. 12

Ск. 13

Ск. 12. Колиба с хајатом у Манасама у Врачима, СП 1947

Ск. 13. Амбар с хајатом у Манасама, СП 1947

„Амбар“ је дрвена зградица, у облику мале куће брвнаре. Гради се редовно од брвна и с подом од дасака. У њему се држе бела жита у зрну. Подижу се на сувим mestima и уздигнути су од земље помоћу дрвених „со(x)a“, или су на каменим стубовима „тумбасима“ да се жито не би влажило. Има их и с тремом („хајатом“) или су без њега. Унутрашњост амбара преграђена је на „пријесеке“ (предграде), у којима се држе посебно врсте жита. Улаз у амбар је на отвор који је редовно с горње стране зграде, ради лакше приступа, редовно под кровом или тремом. Ту домаћи члан спава и ноћу чува жито. Кров амбара је под шиндром, сада и под црепом. Нема таваницу, осим на трему, на коме се држи ситна остава и алат.

„Качара“ је дрвена зграда за држање дрвених судова (каца, буради, чаброва) и прибора за прераду шића. Има их само у селима која се граниче Старим Влахом. То је прилично пространа брвнара. Нема прозоре ни таван, под је од набијене земље, а кроз од шиндре.

„Житне рупе“ коришћене су за сво време под Турцима, па и у средњем веку. О употреби житних рупа средином XII века у долини Таре казује Ј. Кинам,²³ па се спомињу у Грачаничкој повељи и код Доментијана.²⁴ Године 1820, настао је спор, по коме се дознаје да се неки одсељеник из подгорског села Родића жалио на своје суседе да су му још 1809. године узели жито из „рупа“ у Родићу „и појели“. У себечевским селима „житне рупе“ копали су само кад наступе ратови, немири, крађе и гладне године.

„Кош“ за „мумуруз“ је зграда за чување кукурузних клипова. Плете се од прућа. Усправан кош назива се „дубећак“, а положени је „салаш“. Подижу се код амбара. Један старији положени кош у Косурићу је у облику издуженог правоугаоника, 5 m x 1 m, висок 2 m, а оплетен прућем, покривен даскама, са улазом с горње стране. Новији су са укованим „појасевима“ (летвама). Да би се избегла влага, редовно се подижу на дрвеним или каменим стубовима. Дубећих кошева има највише у Бањској. Кукуруз се држи и на лесама изнад огњишта.

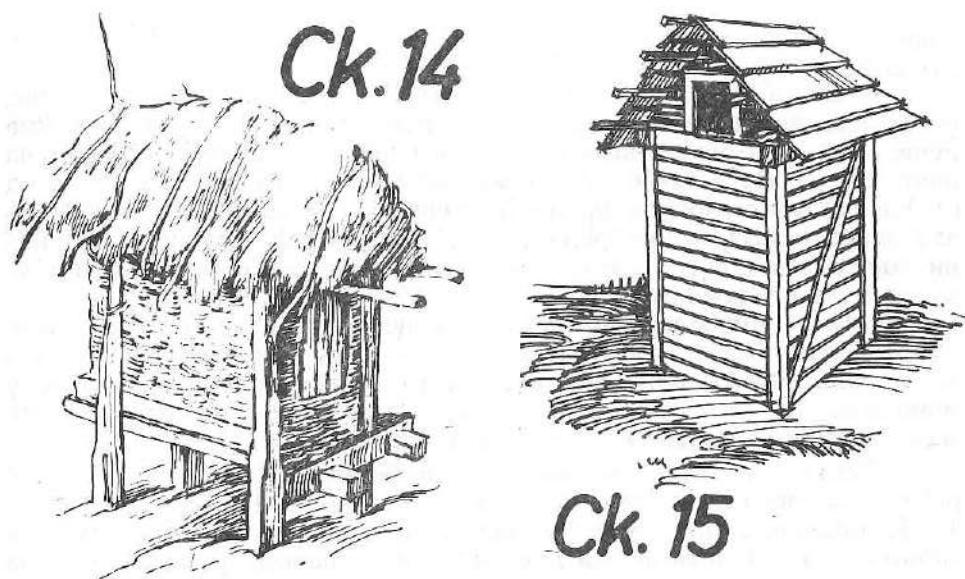
„Пушница“ за сушење воћа је у облику коша дубећака. У страни брда ископа се рупа, па се око ње побије коле и исплете прућем. Доња половина плота је олепљена блатом. Средином пушнице постављене су водоравно две до три „љесе“, на које се ставља воће за сушење. Пушница је покривена ниским кровом од сламе, а испод њега је положен „капак“ од дасака. Има пушницу без крова, с капаком. Највише их има у Себечеву (фот. 26).

„Трап“ је рупа ископана на сувом mestu у страни брда. Рупа је покривена камењем или даскама, па је одозго стављено бушење. На предњој страни трапа је мали отвор, који се затвара капком.

²³ П. Срећковић, *Стање и односи српских архонтија...*, Гласник Српског ученог друштва 54, 1883, с. 173.

²⁴ М. Павловић, *Грачаничка повеља*, Гласник Скопског научног друштва III, 1928, с. 133; К. Јиречек — Ј. Радонић, *Историја Срба III*, с. 176.

²⁵ Т. Р. Борђевић, *Архивска грађа*, Српски етнографски зборник XXXVII, 1926, с. 473.

Ск. 14. Кош за „мумуруз“ у подгорском селу Раству, НТ 1931

Ск. 15. Кош за „мумуруз“ у бањском селу Г. Сувом Долу, СП 1947

Ск. 16. „Бачија“ у Горњем Сувом Долу, СП 1947

Трап имају људи који немају избу под кућом. У њему се зими држи кромпир (фот. 25).

„Пекарница“, или „зидана фурӯна“ за печенje хлеба. — Веће породице и задружне куће у свим пределима почеле су да користе, од 1920. године, зидане „фурӯне“ за печенje хлеба и јестива. Такве пећи видели су војници у северним областима Југославије, па су је као знатно практичнију од црпуља, почели сами подизати. У селима западног Подгора ову врсту пећи зидао је неки Рус у Му-

хову, па је, по угледу на његову пећ, народ почeo да их сам зида. Све пећи су углавном истог облика.

„Кошара“ је прста зграда од плota, најчешће кружне основе, у којој се држи стока зими, а лети само кад пада киша. Она има купаст кров од сламе, који се у врху ослања на соху, а стрехом на плот. На улазу се зими прислањају врата од дасака а лети леса од прућа. Мала кошара од прућа је „телећар“, у који се затварају телад. Пред кошаром је ограда „тор“. Непокретни торови су ограђени колем, а покретни су од покретних леса, исплетених од прућа. Ту се музе стока (фот. 24).

У западним селима предела Рогозне користе се кошаре „конопљаре“, у којима су постављене трлице за трљење влакана конопље и лана. Често ране јесење кише и ветрови затекну конопље у мочилима, па се за њихово сушење и трљење од поздера подижу мале кошаре ради заштите од кише и ветра.

„Штала“ за говеда и коње су новије зидане зграде од камена, ређе и од опека. Има их само у селима у околини варошице Рашке. То је прилично пространа зграда с двојним вратима, малим прозорима, поплочаним подом и с великим таваном, у коме се чува сено за зиму.

„Свињац“, или „кочак“ (у Бањској) ретко се гради, јер се, услед недовољне количине кукуруза, свиње ређе гаје. То је мала ниска кошарица са сламом на поду, са ограђеним и непокривеним простором пред улазом — „обором“.

„Кокошар“ је прста зградица од плota или од дасака. Плетењи је сличан кошу дубећаку, кружне основе (фот. 27), а од дасака је са четири угла.

„Бенеф“, „хала“, или „халница“ код Муслимана нужник (по селима); у Новом Пазару се назива „ајакел“.

8. Зграде у пољу. — „Бачија“, „млекар“, „клијет“ је мала зградица од прућа или брвна, покривена шиндром, сада препом. Подиже се на сувом месту код куће или на бачији у планини. Нема прозора, ни таваницу, а под је од набијене земље. У бачији се прерадује млеко за сир и кајмак (масло се никде не израђује). Ту се држи дрвени прибор за прераду млека (фот. 24, 28).

Код стoke у планини подиже се дводелна зграда „бачија“, „стан“: једно одељење је за прераду млека, а друго је са огњиштем. То је мала зграда од прућа, чатме, а у Подгору их има од сухомеђине у закону брда. У одељењу са огњиштем кува се млеко, храна за чобане, а ноћу се ту спава; друго одељење је за прераду млека. Око бачије су горови са стоком.

„Кућер“ је мала покретна зградица од плota или од брвна. Уместо темеља, има две „саоне“ (као на санкама). Под је од дасака („шицица“), а кров од шиндре или под препом. Кућер се редовно поставља код улаза у тор, понегде и код гувна кад се чува неовршено жито. Употребљава се у свим пределима Рашке.

„Воденица“ има на свим рекама и речицама. То су млинови за све врсте жита, које покреће речна вода, а по којој су добиле назив. На краткој Смолућкој реци, али с великим падовима и водом која никада не пресушије, постоји двадесет воденица. У Бањској

повељи записан је млин цркве Св. Димитрија ниже Звечана и место Млиниште које је било негде између Србимиља и Носољина.

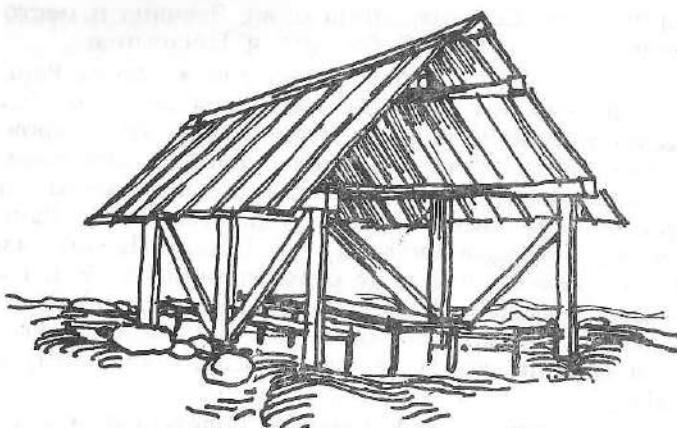
Старе воденице су од брвана и плота, камене су само на Рашкој и Јудској, а на речицама под Голијом вићао сам воденице без зидова, које имају само темеље и дрвене стубове који држе кров. Све воденице су правоугаоне основе, покривене сламом, шиндром, каменим плочама, ређе ћерамидом. Веће воденице на Рашкој и Јудској имају од три до осам витлова. Воденица ниже врела Рашке (порушена 1950) имала је седам витлова, а у Новом Пазару, између градског утврђења и моста, имала је осам (порушена 1932. године, па је на њеном месту подигнута градска електрична централа). Веће воденице имају мало одељење за одмараше воденичара. Оне имају широка врата, а неке и двојна. Прозора нема, осим новијих изузетака (фот. 30 и 31).

„Ваљаница“ за ваљање сукна. — У Бањској повељи помиње се око 1316. године да су границе манастирске земље ишли између Стеванове ступе у Ловач поток.²⁶ Сада „ваљаница“ има врло мало, а у прошлом веку било их је на Трнавској реци у пределу Трнави, на Дежевки у Врановини, на муховској реци у Кошкову, на Јудској у Шароњима, на Врачевској реци у Допу, на Гркајској реци и на Бањској реци у истоименом селу. Последње су радиле у Кошкову и у Црчеву под Голијом око 1925. године. У народу се казује да сада у њима нема довољно посла па се не исплати да се држи. Народ сада купује ваљано сукно, а своје носи у ваљанице у суседне пределе.

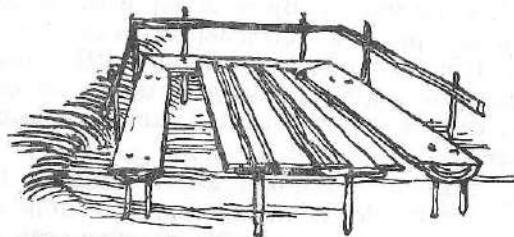
„Плевња“ у Бањској и рашком Ибру, „плијевни“ у Подгору, Жупи и по Рогозни, „пљевара“ у доњој Дежеви, јесте ниска зградица; састоји се од просте кровне конструкције „на три воде“, која лежи непосредно на земљи. Покривена је ражаном сламом. Поставља се поред гувна за вршај жита. У њој се држи плева и слама за зимску сточну храну (фот. 29). У бањским селима плевње су пространије, с кровом постављеним на колу.

„Соврица“, „совралук“ је проста дрвена зградица, која се подиже код цркава и црквина, а у селима рашког Ибра и у гробљима. Развитак софицице може се пратити у данашњој употреби у области Рашке. На ломљеном камену постављеном у два реда ставе се мотке, а преко њих покретне даске, које служе за „софру“ (сто), на којој домаћин, са укућанима и гостима, обедује о већим празницима и о задушницама. Сваком домаћину зна се место на коме обнавља или има свој стални совралук. Стални совралуци намештени су на колу, које је пободено у земљу, а око њих су намештене непокретне клупе с наслонима или без њих. Да би се непокретан и сталан совралук заштитио од кишне и снега или да би се заштитило од јаке сунчеве светlosti, изнад непокретног совралука подиже се кров на четири стуба и тако се добија проста зградица. Све три врсте совралука заступљене су код цркве Св. Врача у рашком Ибру (фот. 34).

²⁶ Љ. Ковачевић, *Извештај*, с. 3.

Ск. 17

Ск. 18

Ск. 17. Покривени „сопралук“ код ман. Врача, СП 1947

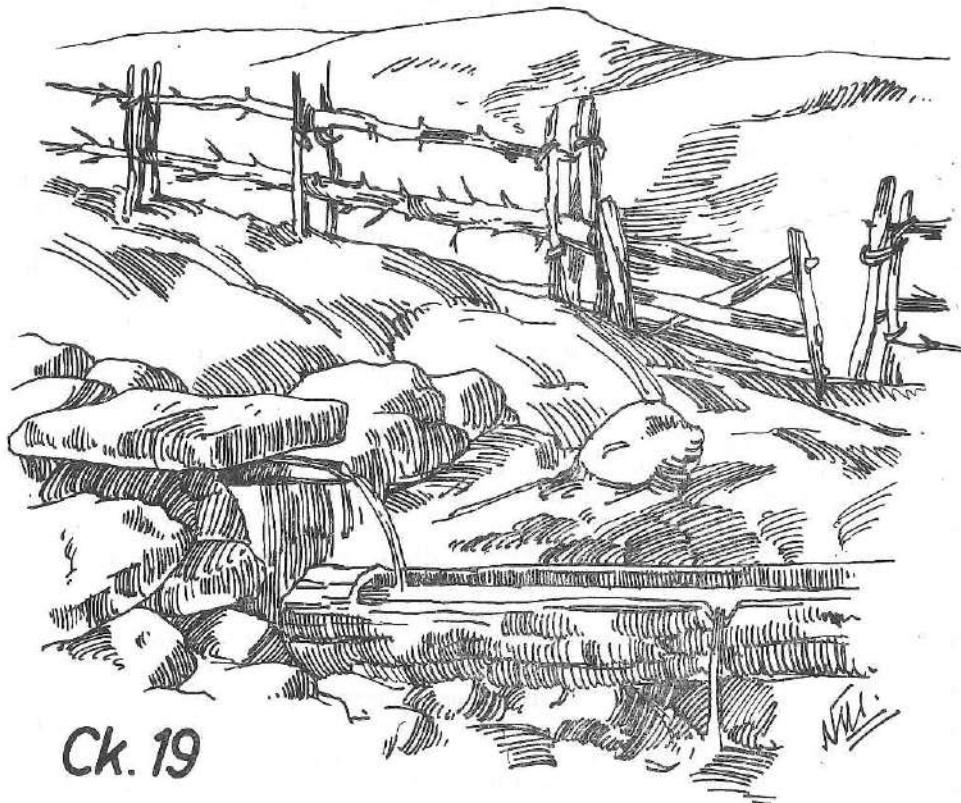
Ск. 18. „Сопралук“ без крова код ман. Врача, СП 1947

6. Ограде

У области Рашке ограде су ретке. Оне углавном служе за заштиту усева и сточне зимске хране од стока. Пошто су летње испаше у долинама и у планинама, доста удаљене од њива са усевима, ограде се подижу само на местима куда пролази стока поред њива са усевима. Ограде се подижу и на местима на којима се затвара стока да би била на окупу, затим око куће, да им стока не прилази, а муҳамеданци подижу необично високе ограде око својих кућа да им пролазници, по верским прописима, не виде женскиње. Каква ће се ограде подићи зависи од грађе којом се располаже (фот. 35, скица 19.).

Простор око куће и споредних зграда назива се „улица“ у доњој Дежеви и у околини Новог Пазара, а у Подбуковику, Борју,

Ибру и Рогозни употребљавају се називи „обор“ и „двор“ (двориште). Ограђена дворишта имају на улазима „кашије“ за пешаке и „вратнице“ за кола и стоку. Дрвена или камена ограда око бунара назива се у Бањској „сантрач“. Она је од сложених брвнара „на усек“ или је од монолитног камена и у облику је шупљег валька (фот. 8).

Ск. 19

Ск. 19. Ограда од јелових стабала код чесме Буџата у Љуљцу, НТ 1931

the upper part of the bed is composed of fine sand, with some silt, and contains a few small pebbles. The lower part of the bed is composed of coarse sand, with some silt, and contains many small pebbles.

Fig. 1. - A sketch of a geological cross-section showing the various rock strata and their relationships.

V. СТАНОВНИШТВО

I. ЕТНИЧКА ПРОШЛОСТ

1. Пресловенско време. — Природне особине области и њен положај били су повољни да се у њој људи настане још у праисторији. Али дуги низ века, многи бурни догађаји у њеној прошлости збрисали су с тла многе видне трагове живота најстаријег у њој. Потошто су готово сва пресловенска налазишта и наласци у њима откривени узгредно, уз дуга раскопавања, а нека сам забележио по саопштењима у народу, било ми је немогућно да одредим ближу и поузданiju старост и припадност налазишта и остатака у њима. Зато сам сакупљену грађу из пресловенског времена распоредио према релативној старости, а када се она и стручно проучи, онда ће се знати и којима су народима припадала та налазишта. Сада се може рећи да су најстарији наласци у културним слојевима налазишта алатарске старости. Млађи остаци су трачки и илирски, а још млађи келтски из гвозденог доба. Тек после њих долазе бројнији остатци културно знатно напреднијих Грка и Римљана.

Најстарији остатци човека налазе се у пећинама. Од мештане сам дознао да у Вучићевој пећини, која је ниже тектонског раседа код Драгаљевине, има људских костура и лобања. То су вероватно остатци палеолитског човека, који је у пећини имао природно склониште од временских непогода и од зверова. Неолитских остатака има на неколико места.¹ Једно од највећих је оно у Кривачама код Непреља, између Новог Пазара и Бање. Године 1951. копала се тераса за железничку прту од варошице Рашке до Новог Пазара и подизале индустријске зграде. При том су раскопане некрополе у којима су нађени материјални остатци по страни и у подножју брда од Кривача па до Пашина гувна код Новог Пазара. У њима су откриви разноврсни остатци, највише керамички и то неолитски у најнижим слојевима, антички у средњим и средњевековни у највишим, који су понекде помешани с античким остацима. Сви ти остатци показују да су насеља око некропола неко време, између праисторијског и историјског доба, била пуста, јер су наласци у слојевима, карактеристична за оба раздобља, издвојени. По положају, неолитска налазишта су на вишим местима, по странама и ртовима планинских коша, док су налазишта с млађим остацима редовно нижа, а она најнижа су најмлађа. На основу тога може се закључити да је непосредна алувијална раван поред већих река у Рашкој у праисторијско

¹ На карти праисторијских налазишта у Србији, од Ј. Ковачевића, у испитаној области Рашке означена су два таква налазишта: једно у бањском селу Валачу, а друго у Звечану; М. и Д. Гарашанин: *Археолошка налазишта у Србији*, 276, карта у прилогу, ознаке под бр. 230 и 231, Београд 1951.

време била баровита и плављена, па су услед тога, насеља праисторијских људи била на вишим местима, управо по странама брда, а млађа (античка и средњовековна) подизана су у подножјима брда и по равнима. Око налазишта између Кривача и Пашина гувна било је неколико старијих сукцесивних насеља по страни брда, а по млађима се види да је у историјско време било једно значајније веће насеље на подножју брда код Непреља, на левој страни Избичке реке. То насеље је, без сумње користило топле изворе у Бањи (Арза?).

У некрополама између Кривача и Пашина гувна откривени су остаци керамике, глачане и неглачане, разних боја, са запараним ромбовима и угластим завојицама (спиралама), неоштећене земљане посуде занимљивих облика, земљани прашњен за вретено, торза идола од теракоте, минијатурне људске маске од теракоте (сада у збирци Народног музеја у Крагујевцу). У средњем слоју су рбине црвене боје античке старости, а у највишем међу многобројним керамичким рбинама црне и сиве боје, с валовито запараним линијама, пронађен је и један мало оштећен „ћуп“ (урна) сиве боје, висине 0,13 м, у врху широк 0,20 м, у коме је био пепео. Керамика из највишег слоја је словенска, односно најстаријих српских насељеника на локалитету. Недалеко од Кривача, на месту Петровића гробљу, које је поред Рашке, откривено је неолитско насеље, у коме су откривене керамичке рбине, међу којима има и глачане, затим темељи зграда зиданих од камена и људски kostури. Ту је откривена и једна земљана посуда с дршком, сиве боје, глачана и идоли од теракоте.

У селу Панојевићу, на десној страни реке Рашке, има остатака неолитских насеља на два места. На месту Старом Селу, поред реке и у Подголишту, одржало се громадно камење, по свој прилици илирског насеља. Ту се налазе рбине из гвозденог доба. На малом брду било је друго неолитско насеље. Оно је на стрмој падини, повише извора Кладенца, на коме се изоравају керамички препићи ручне израде, орнаментисани запараним линијама. На месту Градини налазило се илирско утврђење, зидано грубим каменом. Град је био на врху брда, опасан сувим зидом, без малтера. М. Губић закључује да је био илирски, па су га касније Римљани дозиђивали и утврђивали. Посада у њој штитила је долину Рашке од непријатељских упада и пут који је водио долином.

У њивама дежевског села Дмитрове Реке разоравају се неолитске керамичке рбине. Године 1927. раскопано је поред пута неолитско пепелиште, поред кога је било земљаних „лончића“. Рбина неолитске керамике налазе се и у засеку брда поред пута повише цркве Св. Димитрија. У оближњем селу Ковачеву било је повељко насеље, које је постало на прелазу из каменог у метално доба. У њему има неолитске керамике, остатака извађене гвоздене руде и рударске згуре.

У бањском селу Валачу нађене су три статуете из неолитског доба, које, према М. Гарашанину, припадају првим вековима друге

хиљаде година пре наше ере.² Ниже Валачког крила налазе се кремене стрелице. Године 1955. приступило се стручном откопавању налазишта у Валачу. Том приликом откривено је највише антропоморфних и зооморфних фигура и разноврсно посуђе од теракоте (сада у Народном музеју у Косовској Митровици).

Са обе стране реке Раšке, од извора до ушћа, одатле левом страном Ибра до села Чабре у Бањској има неколико градина. На њима сада нема, осим назива, видних остатака утврђења, а на неким се само брижљивим истраживањима познају испрекидани закони од ровова, бедеми и порушено камење. Таквих праисторијских градина било је у Кончулићу, Постењу на Ибру, Рватској, на врху Малога кома, Десетку, Берберишту, Јошаници, Вучој, Летовцу, Звечану, селу Бањској Реци, Козареву, код Чабре, на Рогозни код Меденовца, у Кашљу, Нишу и у Жаревима; на Турјаку, Остром врху, Тепеу и код ушћа Себечевке у пределу Себечеву; повише Подбиља, у Пожежини и код Постења на Раšкој; у борјанским селима Цоковићу, Јабланици и Мрмњама; у дежевским селима Шарњама, Кузмићеву, на Одвраћеници; у подгорским селима код Осаонице и у Полицама. Касније су неке од тих градина, које су биле поред важнијих путева и служиле за одбрану управних, трговачких и рударских насеља, обнављали стари Римљани и Византинци, а затим Срби и Турци.

Природна блага (шуме, реке, језера, топли извори, рудници, дивљач) задржавали су неолитске номаде да се стално настане у области Раšке. Они су подизали насеља поред река. Таква насеља показују да су се, уз лов и риболов, бавили и земљорадњом, а остати њихових градина сведоче да су живели у већим друштвеним заједницама. Керамички остаци указују на почетке занатства, тј. вишег културног ступња од лова и земљорадње, а људске маске и идоли указују на још виши степен идејне културе и верског живота становништва металног доба. Без свестранијих истраживања не може се говорити о томе да ли су културни остаци из неолитског и металног доба припадали једној истој групи или становницима који су се у току времена смењивали. О том питању се ипак може нешто рећи.

Према Нику Жупанићу, назив Ибар је алародски и значи река. Он претпоставља да је знатно пре Трачана и Илира неко алародско племе било насељено између Лима и Ибра, које су потисли или асимиловали Илири.³ Познато је да је око реке Таре и истоимене планине у Старом Влаху било настањено илирско племе Аутаријати, по коме су река и планина Тара добили назив. Том племену се приписује и назив Ибар, који, било да је алародски или илирски, очигледно указују на то да је од једног истог племена, односно пос-

² Из праисторије Косова и Метохије, Гласник Српске академије наука I, Београд 1949, с. 24.

³ Niko Županić, Značenje nekih starih geografskih i etničkih imena na Balkanskom poluostrvu, Etnolog V—VI, Ljubljana 1933, s. 101.

редни или непосредни остатак од илирских Аутаријата.⁴ Према на- веденим називима несумњиво је да је то племе било настањено од реке и планине Таре на северозападу па до реке Ибра на југоис- току. Тој њиховој области припадала је и данашња област Рашке. Према томе, сви археолошки налази у овој области који се припи- сују Илирима, у ствари припадају њиховом племену Аутаријатима.

Од Аутаријата нису остали само називи Тара и Ибар. Ја ћу приказати још неке, који су могућно њихови остаци: Батке је пла- нинско насеље под Црним врхом у западном делу Рогозне, Батњик је мало село на десној страни реке Рашке. Оба назива су вероватно постала по илирском личном имениу Бато. Назив дежевског села Бр- куше, на јужним падинама Голије, постао је од илирског Брикуше, а назив купастог и врло изразитог брда Главоч у Дежеви биће по- срблjen илирски назив Главус. Назив планине Турјак, која је на развођу Себечевке и Слатинске реке, остатак је поромањених Илира. Назив Драгочево, на Рогозни, посрблjen је од илирско-српског сло- женог епонима Драгоч. Има писаца који претпостављају да су неки топоними „Баре“, а којих има и на планинским висинама у Рашкој, постали од илирског „бар“, који на арбанашком значи трава, сено, а у Херцеговини — сенокос.⁵

У време римских царева област Рашке припадала је покраји- ни Илирику, а Косово с Метохијом — Дарданији. Касније је Или- рик припао Далмацији. После поделе римског царства, 395. године, Илирик и Дарданија пришли су Византији, а планина Рогозна била је тада на граници између те две покрајине.

Старих римских остатака у области Рашке откривено је мало, јер је зуб времена многе порушио, разнео и уништио, а они који су у земљи још нису откривени. Пошто је област богата рудним бла- гом, Римљани су из ње највише користили руде. У овој области они су имали насеља, светилишта, гробља, путеве, утврђења, јавне згра- де (купатила, мостове, храмове). Енглески научник и истраживач римских старина у покрајини старога Илирика А. Ц. Еванс означио је на својој карти римских путева правац пружања једног од глав- них римских путева, који је водио са источних обала Јадранског мора преко Херцеговине и данашње Рашке. Од Сјенице тај стари рим- ски пут водио је, низ долину Људске и Рашке, до ушћа Избичке ре- ке. Ту се рапчаво: северни крак је водио поред Рашке до њена уш- ћа, а одатле се пео на превој Копаоника и силазио у јужно Поморавље; други, југоисточни крак водио је долином Избичке реке, из- бијао на превој Рогозне негде код Карвасалије (код Рајетића), одатле водио долином Бањске реке и, даље, за Звечан и Митровицу.

⁴ В. Скарић, *О географској номенклатури Босне и Херцеговине*, Глас- ник Географског друштва у Београду XIII, 1927, с. 44. Западно од Коњица, Неретва прима с леве стране притоку Идбар. По речнику Југославенске ака- демије „Идбар“ је турски назив за „Дбар“, како сеично чује у народу. Има још два назива „Дбара“: један је у Полимљу, а други у Захумљу. Дбар је сада Дабар. По свој прилици је турски назив „Идбар“ постао од илирског Ибар.

⁵ Ј. Дедијер, *Херцеговина*, Српски етнографски зборник XII, 1909, с. 105.

Да су показаним правцима водили стари римски путеви Еванс се позвао на римске остатке у Рашкој: на купатила и Бањи код Новог Пазара и Бањској, на жртвеник с римским натписом, нађен код хана Кадијаче под Рогозном и на градско утврђење Звечан из римског времена. Код раскршћа та два саобраћајна крака, код новопазарске Бање, Еванс је означио римски град Арзу (Arsa).⁶

Од Евансова истраживања па до данас откријено је још неколико римских остатака, који потврђују правце римских путева кроз Рашку које је он означио. Тако је један део римског пута, правца север — југ, водио левом страном Ибра кроз ову област и повезивао рударска насеља под источним ограничима Рогозне и Буковика. Те римске остатке приказаћу у даљем излагању.

Према К. Јиречеку, „старе рупе“, које се спомињу у Бањској повељи, остатци су римског рударства у области Рашике.⁷ Ваљење руде, њена прерада и продаја условили су подизање мањих и већих рударских и трговачких насеља још у римско време. У старим списима и на географским картама помињу се следећа римска насеља у области Рашике и њеном суседству.

Анонимни писац из Равене забележио је почетком VII века у својој Космографији римско насеље *statio asinoe*.⁸ К. Н. Костић одређује положај том насељу на месту Пазаришту код ушћа Јбудске,⁹ а по Ф. Каницу и Т. Ипену оно је било на месту Новог Пазара.¹⁰ Сва три писца не дају убедљиве доказе да је наведено римско насеље могло бити на једном од показаних места. Ја сам забележио топоним Симењача за њиве у сувој долини, која је непосредно повише Новог Пазара према Бурђевим ступовима. Могућно је да се у том називу крије изменјени и посрблjeni римски назив Асине, па би, према томе, Каницово одређивање положаја тог старог римског насеља било приближније и поузданije од Костићевог.

Према Ст. Новаковићу, старо римско насеље *Vindena* <—> било је поред пута који је водио од римског насеља Арзе за Ниш, управо негде на прелазу Ибра.¹¹ Пошто се тај град, по карти *Tabula Peutingeriana* налазио на старом римском путу који је водио из Љеша за Ниш, то га треба тражити изван области Рашике. На Кипертовој карти из 1894. *Vindena* је означено у Врхлабу, а према Н. Вулићу, *Vindenis* је био на месту данашњег Подујева у Лабу.¹²

Ст. Новаковић је погрешно одређивао и положај старом римском насељу *Vicianum* код ушћа Јбудске.¹³ После његових истра-

⁶ Arthur Ewans John, *Antiquarian researches in Illyricum*, 4, Westminster 1883, и карта у прилогу.

⁷ К. Јиречек — Ј. Радонић, *Историја Срба III*, с. 206.

⁸ *Revenatio aporum cosmographia et guidonis geographicā*, Borolini 1860.

⁹ *Наши нови градови на југу*, Београд 1922, с. 26.

¹⁰ Felix Kapitz, *Königreich Serbien und das Serbenenvolk II*, Leipzig 1909, s. 46; Th. Ippen, *Rascien, Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und Herzegovina II*, Wien 1894, s. 475.

¹¹ Ст. Новаковић, *Земљиште радње Немањине*, Годишњица Николе Чупића I, Београд 1877, с. 227.

¹² Н. Вулић, *Географија Јужне Србије у античко доба*, Гласник Скопског научног друштва XIX, 1938, с. 11.

¹³ Ст. Новаковић, *Земљиште радње Немањине*, с. 227.

живања утврђено је да је то насеље било на месту Липљана на Косову.¹⁴

Идући од римског града Арзе у правцу Ибра и Копаоника била су два главна прелаза преко Ибра: један код села Супња, код ушћа Рашке, куда је водио северни крак римског пута, а други код села Придворице и утврђења Галича, куда је пролазио јужни крак римског пута. На оба места има остатака солидно зиданих зграда и рударске шлакње, а код Придворице има и остатака од зиданог моста преко Ибра. Ту су била римска тржишта за прерадену руду из њихове ближе околине. Име римске станице *Sarpia* очувано је у посрблјеном имену села Супља.¹⁵ Није познато како се називало римско насеље код Придворице.

Римско насеље *Charmenis* забележио је поменути анонимни писац из Равене. В. Томашек одређује му положај на месту Новог Пазара,¹⁶ али непоуздано. Ја бих га пре тражио на месту Придворице или Вуче. Непосредним истраживањима на терену дошао сам до закључка да је између Новог Пазара и Бање главно и најзначајније римско насеље у долини Рашке било Арза, које су стари Срби метатезом назвали Раса. И Еванс је на том месту означио град Арзу.

У потврди повеље цара Уроша челинику Муси поменута су 1363. године насеља Глушци, Паликуће и друга.¹⁷ Паликуће су поменуте и у Сопоћанском поменику из XV века. Није јасно како је постао назив Паликуће. Да ли је назив посрблjen од римског *Paleo Curia*?

Античка насеља у области Рашке имала су камена утврђења, која су служила становништву за заштиту и одбрану од нападача. Таква утврђења из римског времена била су на следећим местима: на Отковском Брду, на коме се налазило *Bello* барског родословца, сада повише села Подбиља код новопазарске Бање; на месту Градини код Пожежине, које се помиње у Бањској повељи; град Звечан у Бањској; Велика и Мала градина код Постења на Рашкој; Градина код ушћа Себечевке у Рашку и др.

Остатака античких насеља у рударским крајевима откријено је на неколико места. У црквени села Црвена на Рогозни чува се римски жртвеник од камена, висине 1 м, ширине 0,5 м. На њему је општећени натпис: IO NET..ENES KGC.C.N.O ST..M.....V.IG.... У Тушимљи откријен је крајем прошлог века римски жртвеник од белог мрамора с латинским вотивним натписом, према коме је био посвећен богињи Минерви.¹⁸ На темељима црквине у Вучој, на врху сложеног камења постављена су и два правилно отесана камена жртвеника, оба без натписа. Они имају облик жртвеника у црквени у црквенима с латинским натписом. Горњи жртвеник је

¹⁴ Н. Вулић, *Географија Јужне Србије*, с. 11.

¹⁵ Археолог Момзен убицирао је станицу *Sarpia* на месту Коминама у околини Пљевља, по наводу Т. Ипена у раду о Новом Пазару и Косову (Беч 1892, 23); тако и по В. Томашеку, Годишњица Николе Чупића XX, 1900, с. 51.

¹⁶ Н. Вулић, *Антички споменици*, Споменик Српске академије наука, XC VIII 1941—1948, с. 120.

¹⁷ А. В. Соловјев, *Одабрани споменици српскога права*, с. 166.

¹⁸ Н. Вулић, *Антички споменици наше земље*, Споменик 75, 1933, с. 56.

висок (1,73 — 0,55 — 0,24 м). Трећи, најмањи жртвеник положен је на северном делу темеља. Његове димензије су 0,88 — 0,35 — 0,25 м. На оба краја малог жртвеника исклесана је по једна ознака у облику изврнутог тау крста с кружићима у угловима (фот. 36).¹⁹ Повише села Вуче је село Доња Каменица. У њему су недавно раскопани темељи некакве повелике зграде, зидане каменом. Темељи су јој засути слојем земље и песка од 2 м. Код црквина у суседном селу Јошаници нашао сам жртвеник, исклесан од камена, без натписа и орнамената. У њивама код старог гробља у селу Горњем Крњину изоравају се „дрепине“ у виду танких опека, које су необично тврде и с некаквим печатима. У старом гробљу бањског села Бреснице недавно је откривена људска фигура од теракоте и стари римски новац.

Један путописац казује 1792. године: „У даљини од једног часа хода има извор, који отиче у античку урну, лепо израђену, дosta оштећену, с латинским натписом, који нисам имао времена да прочитам.“²⁰ Пошто се пређе развође Рогозне, идући од Новог Пазара за Бањску, стиже се на извор („точак“) код порушеног хана Кадијаче. Поред извора било је намештено камено корито, из кога је стока пила воду. То корито је стари римски саркофаг (поменут 1792): извор „који утјецаше у стваринску каменицу, добро израђену, али много оштећену, с римским натписом“.²¹ И. Ф. Јукић видео је 1852. године на истом месту римски саркофаг с грбом и натписом, исклесан крупним словима,²² па су га виделе 1863. године и енглеске путнице Макензијева и Ирбијева.²³ Пред крај прошлог века стигао је хан Кадијачу Т. Станковић. Он казује, да је на чесми код хана узидана надгробна плоча с писменима која се не могу прочитати. На њој је био исклесан рељефни венац, а поред чесменог „корита“ камена плоча с лепим шарама.²⁴ Исту плочу с римским натписом на „бунарићу“ видео је Ф. Туђан 1925. године.²⁵ Мештани су ми саопштили да су ту плочу с другим камењем разбили немачки војници 1941. године и разбацали по путу куда су пролазили њихови камиони.

Постоји неколико налазишта с металним остацима, која су нестручно откопана уз друга раскопавања. И они су, по свој прилици, из античког доба или из нашег старијег века. На Пашином гувну откровен је 1951. гвоздени „срп“ (вероватније косир). У Непрељу откопан је исте године гвоздени ушник некаквог сечива, величине 8 см. У Кривачама је нађен врх копља, дугачак 4,5 см, широк 6 см. Тада су пронађена и два гвоздена врха од копља у

¹⁹ Видети и податке Н. Виријевића, *Комплекс Галича*, Музеји 3 — 4, Београд 1949, с. 72.

²⁰ Arthur John Ewans, *Antiquarian*, s. 56.

²¹ Kristijan Engel, *Povijest Dubrovačke republike*, Dubrovnik 1903, s. 158.

²² I. F. Jukić, *Putovanje iz Sarajeva u Carigrad 1852*, s. 82.

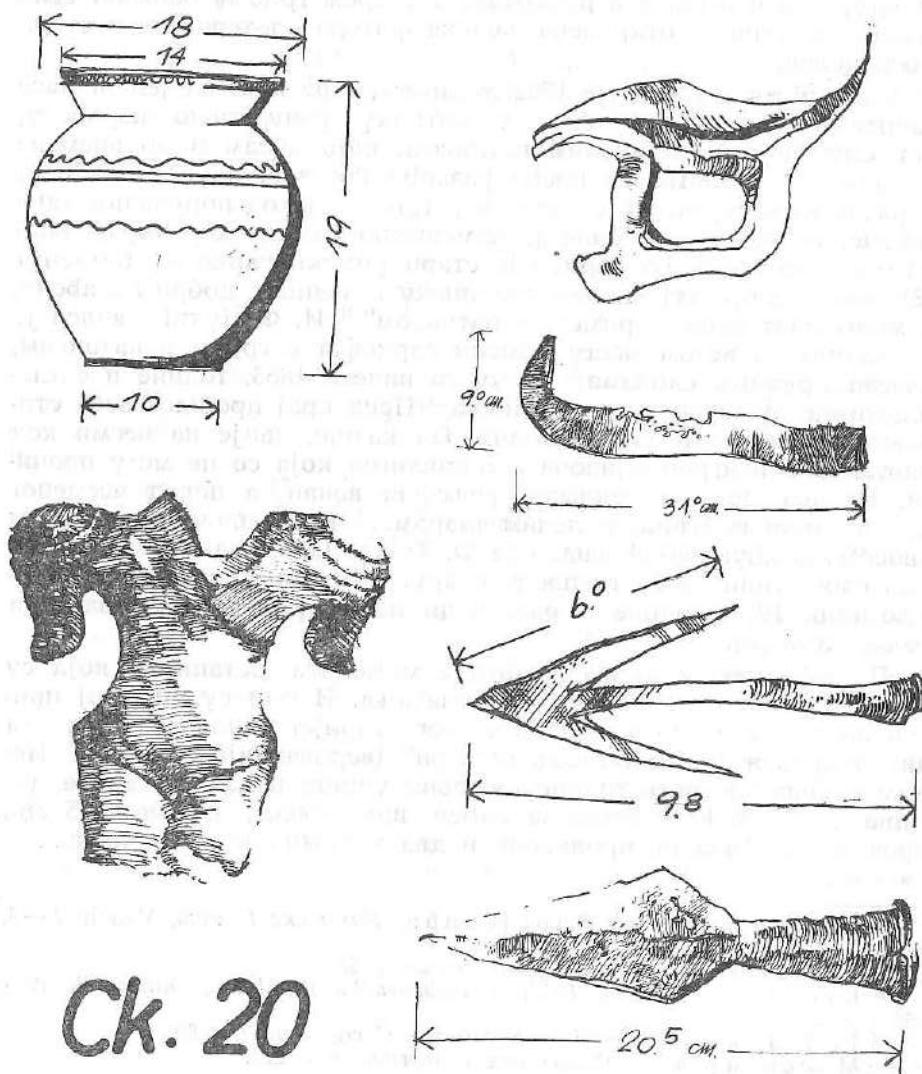
²³ Макензијева — Ирбијева, *Путовање*, с. 222.

²⁴ Путне белешке, с. 176.

²⁵ Минеролошко-петрографска проучавања у Јужној Србији, Гласник Скопског научног друштва I, 2, 1926, с. 482.

Плешину на Голији: један је у облику пера за писање, а други у облику стрелице.

У изворишној членци Тушимље је село истог имена. У засеоку тога села Пустој Тушимљи копао је 1952. Лазар Глишовић јаму за зграду и том приликом раскопао два земљана „лонца“ с поклопцима (урне) у којима су биле дечје кости. Лонци су били прилично мали, а кости чисте и без пепела. Глишовић казује да су његови суседи раскопали 1942. на месту Бакчи камене надгробне плоче, грубо резане, без натписа и орнамената. И под њима су се нашле

Ск. 20, бр. 1—4 праисторијски и антички налази код Непреља, бр. 5—6 у Плешину

рбине с пепелом. Налазишта су из млађег античког или из најстаријег словенског времена.²⁶

Поред реке у селу Дежеви има врло старих гробова. Један од њих раскопали су 1925. људи из радозналости и у њему нашли људски скелет и остатке зарбаљог мача. Приликом оправке старог пута исте године раскопан је други гроб, у коме је нађен човечији скелет, врх од копља и буздован. И сада у страни поред пута из засека испадају људске кости.

2. Долазак и насељавање словенских племена, оснивање прве српске државе, њен територијални развитак до краја XII века. — Познато је да су значајнији прелази Словена били преко Дунава почетком VI века, па су се појачали средином тог века. Према Прокопију, Словени су продрли из Подунавља 548. године и допрли до Драча.²⁷ Том приликом су они, нема сумње, били и у области Рашке. Међутим, њихово продирање и стално насељавање по Балканском полуострву настало је тек почетком VII века и већ средином тог века њихових насеља било је свуда по Полуострву. Ништа се поуздано не зна о старом становништву области Рашке које су затекла словенска племена. По свој прилици, већи део одселио се из ње на југ и југозапад, под притиском словенских досељеника, који су долазили са севера, а знатно мањи је заостао и током векова се асимиловао у досељенике.

Нису довољно познате етничке насељених словенских, односно старих српских племена на тлу данашње области Рашке пре XIII века. У високој планинској области Рашке било је племенског и братственичког живота.²⁸ Може се претпоставити да је у њој било неких ужих етничких разлика у појединим географским срединама или су оне донете из словенске заједнице, које су се, од насељавања у VII веку па до краја XII века губиле етничким сажимањима разнородних братстава и племена. Према барском родословцу познато је да су се српске земље пре XII века делиле на покрајине и на жупе, области. У једној или у више жупа живела су братства, а неколико жупа чинило је покрајину с племенским животом једнородних братственика. Такву једну планинску покрајину Рас, или Расу, која је добила име по највећој или најутицајнијој жупи истог имена, чинило је становништво њених жупа Раса, Пиње, Ибра, Јелца и других, чија имена нису сачувана. Планинска област Рашке била је пре XII века с једноставнијим становништвом од онога у приморским областима, нарочито у градовима, у којима је било доста арбанашког и поромањеног илирског становништва. Племенски живот губио се постепено под притиском државног уређења и нових погледа на друштвени и верски живот после примања хришћанства. Према Ст. Станојевићу, Немања је први срп-

²⁶ Остаци пепела у гробовима и урнама могу бити и српски, јер се о спаљивању мртвaca у Срба говори и у Душанову Законику средином XIV века, у чл. 20, 44, и 46.

²⁷ Ф. Баришић, *Прокопије*, у едицији Византиски извори за историју народа Југославије I, Београд 1955, с. 38.

²⁸ Ј. Ердељановић, *Неке црте у формирању племена код динарских Срба*, Гласник Географског друштва у Београду V, 1921, с. 71.

ски владалац који је у другој половини XII века успео да сужбије племенске и обласне интересе у корист државне целине и средишње власти.²⁹

Почетком IX века успело је становништво Рашке да се ослободи византијске власти и да оснује прву српску државицу под жупаном Властимиром. Према К. Порфирогениту, југозападне границе те прве државице биле су на развођима између Дунава и Јадранског мора, управо на планинским масивима Проклетијама и Дурмитору; источне границе биле су источно од града Раса, вероватно у средњем и доњем току Ибра, затим на развођу левачко-груженских планина до источних огранака Рудника; северне границе биле су на развођу горњих токова Колубаре и Западне Мораве, а западне на развођу горњих токова Дрине и Босне. Крајем IX и почетком X века рашки жупан Петар проширио је границе своје државе на запад до хрватских жупа Хлевна и Цетине и заузео земљу Неретљана. Тако проширену Србију барски родословец дели на две покрајине: од Дрине на запад је Босна, а на исток од ње је Раса, која је према југу допирала до Липљана на Косову.³⁰ Да је Дрина била на граници Србије и Босне потврђује и византијски историчар Јован Кинам у другој половини XII века.³¹

Снажење бугарске државе у првој четвртини IX века озбиљно је задавало бриге Византисији. Стога је она тежила да помогне српског жупана и да оснажи његову државу као такмаца Бугарској. Међутим, тек жупан Часлав успео је да искористи повољне прилике и да, уз византијску помоћ у династичким борбама око престола, утврди своју власт у Рашкој, па је затим окушио суседне српске жупе у једну државну целину. Тако је он средином X века ујединио готово све жупе између Мораве, Саве и зетског приморја. Пред крај његове владавине Мађари су почели да прелазе преко Саве и да пустоше северне српске области. У борбама противу Мађара Часлав је погинуо око 960. године. После његове погибије Византинци су заузеали Рашку и тако су уништили самосталност прве српске државе.³²

У XI веку Рашка је била под зетским жупанима Војиславом и Бодином. Она се пред крај XI века истиче над Зетом. Штавише, рашки жупан Вукан је тада водио успешне борбе с Византинцима и успео да избије на Косово. Рашка је тада „имала од свих српских области највише материјалне и моралне снаге и уживала је највећи углед и у српском народу и ван српских земаља“. У борбама Рашке и Зете, које су настале у првој половини XII века, Рашка је била надмоћнија.³³

²⁹ Годишњица Николе Чупића 42, 1933, с. 132.

³⁰ Српске области, с. 6.

³¹ И. Руварац, *Нешто о Босни, дабарској и дабро-босанској еписко-тији и о српским манастирима у Босни*, Годишњица Николе Чупића II, 1878, с. 240.

³² Ст. Станојевић, *Византисија и Срби II*, Нови Сад 1906, с. 51.

³³ Ст. Станојевић, *Немања, Годишњица Николе Чупића 42*, 1933, с. 95.

У борбама с Византинцима Рас, главни град Рашке, мењао је неколико пута господаре, Србе и Византинце, али су га Срби коначно освојили 1120. године. Византинци су још у два маха успевали да заузму Рашку. Тако је византијски цар с војском, после бекства заповедника Критопла из Раса у Цариград, савладао народни устанак у Рашкој и становништво натерао на покорност. И 1149. године Византинци су били заузели Рашку, али су се задовољили жупановим признањем њихове власти, па су је напустили. Штавише, цар Манојло је, 1159. године, уступио Немањи област око данашњег Лесковца.

Од 1164. до 1167. године ратовали су Византинци с Мађарима. И овог пута они су тежили да искористе Србе противу Мађара. У ту сврху поставили су најстаријег Немањиног брата Тихомира, свог вазала, за великог жупана у Рашкој. Немања је том приликом добио област Топлицу, његов брат Страцимир крај у изворишном делу Западне Мораве, а брат Мирослав — Хум. Године 1169. Немања је потукао Тихомирову најамничку војску код Приштине и сву власт у Рашкој узео у своје руке. После ове победе и срећивања прилика у држави Немања је могао да обнови стару цркву Св. Николе код Кончулића на Ибру, црквицу Св. Борђа у Звечану и да подигне манастир Бурђеве ступове код Новог Пазара.

Немања је 1186. године склопио уговор с Дубровчанима, по коме су Дубровчани добили слободу трговине у Немањиној држави. На тај начин појачале су се трговачке везе и културни утицај Дубровника и Рашке. Исте, 1186. године Немања је заузео Ниш и „нишавску област“ од Византинца, па је 1189, коначно заузео Зету с Приморјем и тако је обе области, Рашку и Зету, ујединио у једну државну целину, а тим државним уједињењем појачале су се етничке везе Рашана и Зећана. Тако је пред крај XII века област Рашке постала средишна област Немањине државе, која се простирала од Зетског приморја на западу, а на исток је допирала до западних огранака Старе планине. Своје успехе у оснивању Немањићке државе, која је средином XIV века постала најмоћнија на Полуострву, Немања је обележио 1198. подизањем манастира Хиландара у Атоској гори, који је постао посредно жариште културних утицаја из Византије.

Према једном запису на рукописном еванђељу из 1202. године забележено је да је жупан Вукан владао: „српском земљом, зетском страном, приморским градовима... и нишавским пределима“.³⁴ У 36. глави Студеничког типика од Саве Немањића наређује се, уз остало, и следеће: „И заповедам још игуману да пред тај празник (дана смрти Немањине 13. фебруара) пошаље и на дунавску и на зетску страну, да се набаве рибе, нека би је било изобиља на празник“.³⁵ Тада су се у Рашкој уједињени крајеви називали „зетске стране“, они на северу „дунавске стране“ а они на истоку „нишавска област“, или „нишавски предели“. Сви ти називи показују да

³⁴ Ј. Станојевић, *Стари српски записи и натписи, I*, бр. 7.

³⁵ К. Јиречек, *Типик Св. Саве за манастир Студеницу*, Гласник Српског ученог друштва 40, 1874, с. 172.

се ивичне области Немањине државе у XII веку нису убрајале у област Рашке. Хум је припадао рашкој држави од времена кнеза Мирослава па готово непрекидно до Стефана Котроманића II. За све то време, као и пре кнеза Мирослава, Хум се сматрао посебном облашћу у саставу српске државе.

У другој половини IX века Срби су почели да примају хришћанство. Хришћански утицаји западне и источне цркве укрштали су се у Рашкој све до Немање, када су, заузимањем Немањиног сина Саве, коначно превладали утицаји источне цркве. Из преднемањићског или нашег ранохришћанског времена су Петрова црква код Новог Пазара, затим зидине које су претходиле Немањиној цркви Св. Николе у Кончулићу на Ибру, манастиру Бањском и, вероватно, рушевине црквице Св. Борђа у Звечану.

За време династичких борби у првој четвртини X века становништво Рашке често је страдало, одсељавало се у Зету после Часлављеве погибије, а у борбама с Византijом оно је одвођено у ропство. Византијски цареви Комнини тежили су да разбију или да ослабе компактност Срба у Рашкој на тај начин што су многе заробљене Србе пресељавали изван Рашке. Цар Јован пресељавао их је у Малу Азију, у околину Никомедије, а цар Манојло, пошто је 1149. године заузео град Рас, порушио га је, становништво поробио и послao у околину Сардике (Софије).³⁶ Ст. Новаковић оправдано претпоставља да се тада неки део становништва с властелом одселио из Рашке у Зету.³⁷ Познато је да се, после једног нереда, Немањин отац одселио из Рашке у Зету, да се Немања родио 1114. године у зетском граду Рибница. С њим су се одселиле и оне породице чији су се чланови компромитовали у тим нередима. Те пренемањићске миграције из Рашке у Зету имале су обостране етничке утицаје Рашана и Зећана. Оне су у почетку редовно долазиле из Рашке у Зету, док су најмлађе, оне у XVII и XVIII веку, ишли из Зете у Рашку.

Једно незнатно одсељавање из Рашке у Свету гору (Атос) дошло је крајем XII века. Према биографији Доментијану, Сава Немањић је даровао новом манастиру Хиландару „пусте метохије испросивши их од цара (византијског), и привевши људе од своје земље и насели их у њима“.³⁸

Није познато да ли се са ширењем рашке државе до краја XII века на север, исток и југ одсељавао и неки део рашког становништва из њених пасивних крајева и градова. И ако је било одсељавања, оно је било незнатно, јер су присаједињени крајеви на северу и на југу били погранични, а они на истоку — планински и пасивни.

Према приказаном територијалном развитку првих српских државица види се да су у току XI века постојале две државе: једна је била у Приморју, а друга Рашка у Загорју, прва са седиштем у

³⁶ К. Јиречек — Ј. Радонић, *Историја Срба I*, с. 146, II, с. 158.

³⁷ Ст. Новаковић, *Немањићске престонице*, Глас Српске академије наука 88, 1911, с. 3, 5.

³⁸ Лазар Мирковић, *Доментијан, Живот Светога Саве и Светога Симеона*, Београд 1938, с. 3, 5.

Скадру, а друга у граду Расу. До почетка XIII века територијални развитак Рашке био је врло променљив: тежња њених владалаца, до Немање, биле су упућене на север према Сави и Дунаву, на запад низ Неретву према Јадранском мору, а од Немање се крећу на исток, уз Нишаву, и на југ, низ Вардар на обале Белог мора.³⁹ Немања је успео да привремено заузме Косово, део области Арбана и Скопље, главну раскрсницу за Србију, Бугарску и Босну (1183). С Немањином владавином пред крај XII века завршено је најстарије раздобље историјске и етничке прошлости рашке државе. Немања је положио основе средњовековној српској држави, која се зачела у области Рашке и проширила на све стране, далеко изван њених граница.

3. Етничке прилике од XIII до средине XV века. — Кад се почетком XIII века српска држава почела ширити на југ, онда је и становништво Рашке било упућено ка југу, знатно плоднијој и топлијој области од планинских предела у Рашкој. Одсељавање је било масовније 1202—1203. године, када је, како се дознаје од биографа Доментијана и Теодосија, у Рашкој владала глад због суше, а вероватно и услед међусобне борбе Немањиних синова.⁴⁰ Насељавање Рашана по македонским пределима потврђује се остацима говорних особина сачуваних код тамошњег становништва.⁴¹ На основу старијих топографских назива и неколико дијалектолошких особина, В. Радовановић је дошао до закључка да су се у македонским областима, нарочито у Повардарју и Тиквешу, Рашани из северних српских крајева почели насељавати одмах после ослобођења тих крајева од Византије.⁴² Малобројне трагове о одсељавању Рашана у јужне крајеве почетком XIII века поткрепљује чињеница да се готово редовно после већих ратних успеха или политичких промена становништво пасивних крајева спуштало у ниже, топлије и привредно повољније области, па је таквог одсељавања могло бити и после померања српских државних граница далеко на југ. Одсељено рашко становништво било је релативно малобројно према затеченом и није знатније утицало на његове етничке промене, већ се у њега етнички утопило.

У току XIII века становништво Рашке било је углавном поштеђено ратних пустошења и расељавања. Изузетно су у лето 1241. године прошли кроз Рашку Татари и, у пролазу за Бугарску, уз пут робили и чинили насиља.⁴³ И кратка провала Бугара 1253. године до Лима⁴⁴ није имала знатније последице по рашко становништво. Срећене државне прилике утицале су на народно благостање: у области Рашке прорадили су напуштени рудници гвожђа и олова; око 1270. године подигнут је манастир Сопоћани, монументално здање

³⁹ В. Боровић, *Историја Југославије*, Београд 1933, с. 138.

⁴⁰ К. Јиречек — Ј. Радонић, *Историја Срба III*, с. 175—176.

⁴¹ А. Белић, *Стара Србија*, Српски књижевни гласник XXIX, 1912, с. 671.

⁴² Српски етнографски зборник XXIX, 1924, с. 180.

⁴³ Ст. Станојевић, *Историја српскога народа*, Београд 1910, с. 117.

⁴⁴ Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, Споменик Српске академије наука III, 1890, с. 8.

нашег старијег средњег века. Тада је, по свој прилици, обновљена и Петрова Црква, која је 1219. године постала седиште рашког епископа, а 1284. дароване су јој кљиге. Из тог времена је црква Св. Михаила, подигнута код ушћа Себечевке у Рашку, затим Николијана црква, која је предходила цркви Никољачи у Кузмичеву под Голијом, с краја XII века; поменуте су у Бањској повељи око 1316. године Спасова црква, која је била негде код села Полаза у Дежеви, црква Св. Спаса у граду Јелечу, црква Св. Димитрија ниже града Звечана, по којој је Косовска Митровица добила назив, Бурђева црква код села Кашља на Рогозни и друга Бурђева црква у Ибру, која је претходила цркви Врачима у Доцу, затим, вероватно, црквине у јошаничком Гошеву, подгорском Свиланову, Одојевићу на Рогозни, Ковачеву у Дежеви, Белом пољу и Тврђеву у Подгору, селу Јошаници код Новог Пазара, једна у Црквинама, односно старој Глухавици и црквина на Ибру код Горњег Крњина.

У Жичкој повељи краља Првовенчаног забележена је између 1222. и 1228. жупа Јелици (Јелеч) са селима, међу којима је поменуто Витаково. Из повеље се дознаје да је та планинска жупа била насељена у првој четвртини XIII века. У истој повељи поменути су краљевски манастири, међу којима и Св. Георгије (Бурђеви ступови) у жупи Расу.⁴⁵ Између 1280. и 1282. године записано је име села Блаца у Себечеву уз име неке робиње: Владна кћи Дабоје из Блаца у краљевини Рашкој.⁴⁶ У једном папском писму из 1303. године поменуто је рударско насеље Рогозно, с католичком црквом, која је била посвећена Св. Трифуну.⁴⁷

На релативно малим просторима Бањске, Рогозне, Подгоре, Дежеве и у крају ниже Новог Пазара забележен је у повељама Жичкој, Бањској и цара Уроша⁴⁸ приличан број села, заселака, цркава и неколико топонима, од којих су се неки одржали, а то све показује, да је област у XIII и почетком XIV века била добро насељена. Већина села постала су и пре писања повеља, још у XII веку. Треба имати на уму да у повељама нису записана сва села у Рашкој, него само она која су дарована манастирима. Насеља се оснивају колико услед повољних привредних прилика толико и ради искоришћавања рудног блага, којим је област била богата. Да су се тада, па и пре XIII века, вадиле руде у њој види се по рударским приходима, које су рудари обавезно давали манастиру Бањском.

Из све три повеље дознаје се о људима и о родовима који су били оснивачи насеља у XII и XIII веку, а нека и пре тога времена. У Жичкој повељи забележен је петронимичан назив Витаково, а по Бањској — Видомириће, Војков до (Војковиће), Мишчиће, Утешино селиште, Голубовића поток, Сајевићев пут, Милетин до, Братораћев лаз, Блажујеве куће и Милосављево кућиште. Из повеље цара Уроша дознаје се за кнеза Војислава (Војиновића) у граду Брвенику, који се 1363. године насељио у град Звечан, затим за чепника Мусу у граду Звечану, који се преселио у Брвеник, за властелина Гојака у Пасјој Луци (Потоку), Дражила у ибарском Крушеву,

⁴⁵ Fr. Miklosich, *Monumenta serbica*, s. 11, 14.

Дубила у врачевском Доцу, Куманица у Дренови, Добривоја Чичковца у Крњину, Славчиће у неком свом селу, другог Куманица у Лукову, Оливера у Белом Пољу, Твртка у Белући, другог Твртка у Пињашдолу, Белобрадиће и казнаца Богдана у Глушцима. У имену казнаца Богдана могућан је спомен Југ-Богдана из народних песама, који је у управној власти наследио Рељу од Пазара и погинуо на Косову 1389.⁴⁶

Одсељавање из Рашке појачано је крајем XIII и у првој половини XIV века, управо онда када се државно средиште преместило из Раса у Приштину. О тадашњем одсељавању сачуван је само један писани подatak. У повељи цара Душана манастиру Св. Арханђела код Призрена забележено је 1348. године пресељавање из Пнуће (Дежеве) у призренско село Љутоглаву пет породица зидара, којима је дао на уживање манастирску земљу.⁴⁷ Према предању се зна за одсељавање на планину Власину. Родовско презиме Бисинаца у селу Црној Трави⁴⁸ постало је по планини Бисини код варошице Рашке. Под планином Бисином постојало је вероватно истоимено насеље (по сопоћанском поменику Бишћења), из кога је био одсељен род Бисинци. Да су се Рашићи или Бисинци одавно одселили показује назив Рашићи, а треба Рашићи, тј. Рашани (Рашићи је народни назив говора на Власини), а тај назив могао је постати родовски изван ове области, у крају у коме се знато за употребу старог назива Рашани.

О појединачним расељавањима становништва из области Рашке у почетку XIV века дознаје се по Бањској повељи, у којој су забележена селишта и кућишта. Узроци расељавању становништва и напуштању насеља биле су честе зајевице, распре, крвне освете, насиља, гладне године у пасивним крајевима, повремене заразе и помори. У члану 193. Душанова Законика говори се о расељавању становништва. По њему, уз друге казне, предвиђено је и спаљивање кућа тежих криваца, који су се на тај начин насилио расељавали из средине у којој су живели.

У XIII веку и у првој половини XIV века било је досељавања у област Рашке. Отварање рудника, испирање и прерада руда привукло је наше и стране рударе. Рударском насељу припадало је поменуто католичко насеље са црквом Св. Трифуна под Рогозном. У повељи цара Уроша поменут је 1363. године у селу Крњину Добривоје Чичковац, који је, по презимену, био вероватније из села Чичкова у Старом Влаху, него из истоименог села код Сарајева.

По писаним подацима (записима, натписима, повељама, биографијама и др.) сазнаје се још понешто о народном животу у

⁴⁶ Б. Трухелка, *Joui o тестаменту госта Радина и о патаренима*, Гласник Земаљског музеја XXV, Сарајево 1913, с. 338.

⁴⁷ К. Јиречек, — Ј. Радонић, *Историја Срба III*, с. 111.

⁴⁸ Ј. Ковачевић, *Извештај*, с. 2—4; А. В. Соловјев, *Одабрани споменици*, с. 166—167; Fr. Miklosich. *Monumenta serbica*, с. 11.

⁴⁹ П. Ж. Петровић, *Реља од Пазара*, Из наше народне прошлости I, Београд 1959, с. 38.

⁵⁰ С. Новаковић, *Законски споменици*, с. 156.

⁵¹ Ј. М. Поповић, *Црна Трава*, Београд 1914, с. 7.

првој половини XIV века у нашој области. Тако је 1305. године писан црквени Законик у Петровој цркви, а око 1316. године завршено је зидање манастира Бањске на рушевинама неког старијег храма; исте године краљ Милутин је дао 600 перпера рашком епископу. Још пре 1316. године он је подигао цркву Св. Димитрија у дежевском селу Бекови. Године 1316. сахрањен је краљ Драгутин у Бурђевим ступовима, пошто га је за живота дограђивао и живописао. Тада су служиле цркве Св. Димитрија под Звечаном, Николина црква у Дежеви (Никољача у Кујмичеву), Бурђева црква у Кашљу на Рогозни и друга црква истог имена у Ибру (сада Врачи у Доцу). Године 1321. сахрањени су у манастиру Бањском Теодора, мајка цара Душана, и краљ Милутин, 1322. године. Константин, брат краља Дечанског, у цркви Св. Борђа у Звечану, а 1332. и краљ Дечански у истој цркви. Године 1341. писана је књига у манастиру Бањском. Код манастира Сопоћана очуван је надгробни наптис сопоћанског монаха Исаије Симона из 1345. године. У 1351. години поменути су игуман Атанасије у Сопоћанима и Еуфимије у Бањској, а 1362. умро је поп Радивојевић у Сопоћанима. Седамдесетих година XIV века сахрањен је Реља од Пазара у цркви Св. Николе у Кончулићу на Ибру. У другој половини XIV века, али пре 1389. године, подигнуте су сеоске црквице у подгорским селима Милићима, Свиланову, Јаначком Пољу, Јошаници код Новог Пазара (ова споменута 1380). Непосредно пре првог оштећења манастира Бањске 1389. године пренете су из њега мошти краља Милутина у Трепчу на десној страни Ибра, недалеко од Митровице. Подаци о релативној насељености области Рашке, њени манастири и цркве у XIII и XIV веку, затим многи остаци рударских окана, градина, гробљишта с грубим и здепастим надгробним камењем показују да је ова област пре долaska Турака била насељена српским становништвом. Међутим, не сме се заборавити да је она, као планинска област, била пасивна за већу насељеност.

Непосредно пре косовске битке 1389. године и после ње, жупе Ситница око истоимене реке на Косову, Дреница у области између Горњег Ибра и Косова, околине рударског насеља Трепче и Звечана биле су под влашћу Вука Бранковића. Према Љ. Ковачевићу, крајем 1394. године или почетком 1395. Вук је изгубио владалачку власт. Пред крај XIV века Турци су посели град Јелеч, а према М. Орбинију, Мара, удовица Вукова, добила је од Турака земље свога мужа.⁵² Године 1421. деспот Стеван је, после смрти сестрића Балше, заузео Зету⁵³ и тако су Рашка и Зета по други пут биле уједињене у једну етничку и државну целину.

Враћајући се из Цариграда, путописац Брокијер казује 1433. године да деспот Србије или Раше држи рударско насеље Ново Брдо.⁵⁴ И Дубровчани су после косовске битке сматрали област Рашке у поседу кнегиње Милице и њеног сина Стевана, али су стварни

⁵¹ X. Шабановић, *Босански пашалук*, Београд 1959, с. 34.

⁵² К. Јиречек — Ј. Радонић, *Историја Срба IV*, с. 102.

⁵³ В. Коровић, *Историја Југославије*, с. 222.

⁵⁴ Р. Matković, *Puštanja*, Rad Jugoslavenske akademije 42, s. 171.

господари у том крају били Турци, који су, из стратегијских разлога и веза са освојеним областима западно од Рашке, држали главна утврђена Звечан и Јелеч и запосели рударска места на Копаонику и Рогозни ради експлоатисања гвоздене руде и олова.⁵⁵ Према томе, област данашње Рашке била је у првој трећини XV века у рукама српских деспота Стевана и Бурба. Године 1439. рашки митрополит Никодим био је принуђен да се из Рашке повуче, испред турских надирања, у Смедерево, а 1443. био је, заједно с деспотом Бурјем и смедеревским митрополитом Атанасијом у Дубровнику.⁵⁶ По одласку митрополита Никодима из Рашке види се, да су и пре коначног пада Рашке Турци у њој били прави господари.

У Владином архиву у Цариграду пронашао је Хазим Шабановић пописни списак жупа и села у Звечану, Врачима, Јелечу, Расу, Сјеници итд. из 1455. године. Међу селима ове области успели смо, Шабановић и ја, да поуздано утврдимо следећа села: Зрнавица у Жупи Звечану; име се сачувало у имену садашњег села Жеровнице у Бањској; Јањица је бањско село Јагњеница; Горња Кориља, и сада истоимено село у Бањској, које је 1455. године имало 34 куће и виноград Исабегов, а царски приход од села био је тада 3368 акчи; Шаре, село у жупи Звечану, сада има локалитет Шарени камен код Сендола у Бањској; Блатина, сада истоимени локалитет код села Гошева под Рогозном; Жежево, могућно погрешно забележено Дежево; Рахово, село, непосредно до њега забележени су Баји-поток и Мур у жупи Јелечу, сада локалитет Рохово ниже Црвенијех грла код Бајевице, од назива Баји-поток очуван је назив села Бајевица, а Мур је и сада крај Бајевице; Јошаница, село у жупи Јелечу, сада село Јошаница у истоименом пределу код Новог Пазара; Тушимља, село у жупи Јелечу, сада село истог имена у рашкој Жупи, ниже Новог Пазара; Враж, село записано је између Јошанице и Тушимље, а то је данашње село Вражогрница на Рашкој ниже Новога Пазара; Крушево, село у жупи Јелачу, сада село истог имена у рашкој Јошаници; Врхница, село негде код села Кашља, вероватно сада мало насеље Врлетница у ибарској Јошаници, под Рогозном; Кашље, село, и сада га народ тако назива, а службени је назив Кашаль, на Рогозни; Горње и Доње Трмље, могућно погрешно забележено село Трње у рашкој Јошаници; Селхово, сада Селаковац, поред Рашке, повише Новог Пазара; Брезовица, село у Јелечу, сада заселак Чашић-Доца у рашкој Јошаници; Плана Лука, у оба назива откривају се старији називи Пазаришта код ушћа Људске и данашњег села Лукоцрева; Плана је место на коме се трговало, а има села Луке забележио је 1611. године путописац Лефевр; Билошевић, Белошевић, село у Јелачу (од њега су се сачували топоними Белош у потесу јошаничког села Жуњевића, а тако се назива и један извор у јошаничком селу Цврју); Отес, село у жупи Јелечу, и сада истоимено село ниже града Јелеча на Рогозни; Лохуће, село негде близу Отеса, засада неубицирано; Драмиће, село у жупи Расу, сада село у Горњој Де-

⁵⁵ Ст. Новаковић, *Срби и Турци XIV и XV века*, Београд 1893, с. 251.

⁵⁶ И. Руварап, *Рашки епископи и митрополити*, Глас Српске академије наука 62, 1901, с. 23.

жеви; села Доње Павље, Средње Павље и Горње Павље (сада Доње Павље и Горње Павље у Подгору); Горње Тенјково, село у Подгору; Обине село, сада Обуниће крај подгорског села Бонлија; Калудра село, и сада истоимено село у горњој Дежеви; Р' с-босје, вероватно сада подгорско село Рас(т); Горња Рогатица, село, и сада село Рогатица и сада истоимено село у Подгору; Брезовица и сада истоимено село у Горњој Дежеви; Борике село, сада јошаничко село Бориковач; Окоси село, сада подгорско село Окосе; Змијањац село, и сада село истог имениа у Рогозни; Видомир село, сада бањско село Видомира; Роште село, сада Бањско село Рујиште код Видомира; Брестово село, сада бањско село Бресница; Винарце село (забележено и као Винар), и сада село истог имениа у Бањској; Бањадо село, сада бањско село Бандо, које је тада имало 22 куће; Липовица село, и сада село истог имениа у Бањској; Крушеље село, и сада село истог имениа у рашком Ибрау; Биочин село, и сада село истог имениа у Подбуковику; Каменица село у Врачима, и Гњилице у Подбуковику; Дољани село, сада бањско село Дољане; Бербериште село, и сада село истог имениа у ибарској Јошаници; Брестово село, сада заселак Пасјег Потока у Борију; Хрваћка село у жупи Врачима, сада Рватска у истом пределу; Врба село у жупи Врачима, и сада истоимено село у пределу Врачима; Риково село у жупи Врачима, и сада истоимено село у Врачима; Живодер село у Дуљево (Жуљево, Зольево), сада село Манасе у Врачима, Бараковац, и сада село истог имениа.

Средином XV века Турци су подигли градско утврђење на месту данашњег Новог Пазара као војно-стратешки седиште ближе Босни и Херцеговини, које је преузело војну улогу удаљеног Скопља. Према П. Лукарићу Нови Пазар је подигао 1455. Исабег,⁵⁷ који је, по предању, подигао Исабегову цамију у Новом Пазару. Нови Пазар могао је бити основан по коначном турском заузимању области Рашке. У својој Хроници Константин Јањичар казује да је цар Мехмед узео 1455. године од српског деспота све рашке земље, са свим градовима и утврђењима.⁵⁸ И према К. Јиречеку, Турци су коначно заузели Рашку 1455. године, управо онда кад су заузели Ново Брдо, Липљан, Трепчу, Призрен и Бихор.⁵⁹ Ту 1455. годину потврђује и наведени турски пописни списак рашких насеља, који је открио Х. Шабановић. С коначним падом Рашке завршило се њено средњовековно раздобље и од тада народ живи под Турцима све до ослобођења Рашке 1912. године.

⁵⁷ Исто, с. 3.

⁵⁸ Ј. Шафарик, *Мијаила Константиновића, Србина из Острвице, Историја...*, Гласник Друштва србске словесности XVIII, 1865, с. 90.

⁵⁹ А. Н. Поповићу изгледало је вероватније да је област Рашке пала под Турке када је пало и Смедерево 1459; Годишњица Николе Чупића XXV, с. 173. Међутим, Турци су извршили попис рашких жупа и њихова насеља 1455 (по рукопису Хазима Шабановића).

4. Етничке прилике под Турцима до пред крај XVII века. — После изгубљене битке на Косову, Тури су у области Рашке заузели само стратегијска, трговачка и рударска места. Већи јужни део области Рашке био је у власти Вука Бранковића, а мањи, северни, у власти кнегиње Милице.

Приликом првих упада Турака у област, који су се додали пре и непосредно после косовске битке, настрадали су напуштени манастир Бањска, црква Св. Димитрија под Звечаном, истоимена црква у дежевском селу Бекови, Бурђева црква у Кањиљу и друга Бурђева црква у врачевском Допу. Могућно је да су тада неке штете претрпели и Бурђеви ступови, Петрова црква, Никољача код Кончулjiћа на Ибру и Сопоћани.

О одсељавању из области после косовске битке нема података.

Несумњиво је морало бити склањања становништва с Косова у збегове и у суседне планинске крајеве да би се избегле ратне опасности и пустошења. Према С. Бешлагићу, после те битке неки број хришћанских родова одселио се с Косова и, бежећи испред Турака, стигао је до града Јајца у Босни.⁶⁰ Покренуто становништво с Косова морало је, идући за Босну, да прође кроз област Рашке, па су му се том приликом придружили и неки родови из ове области. Неки део одсељеног рашког становништва у пределе северне Србије и Војводине помиње сењски канцелар Ф. Петанчић почетком XVI века.⁶¹

Готово средином области Рашке пролазио је у XIV веку босанско-дубровачки пут, којим су се кретале војске завојевача и трговачки каравани од Солуна и Цариграда за Босну, Херцеговину и за градове у Јадранском приморју. Становништво поред тога пута све је више узнемиравано управо онако као и у долини Мораве. Главни походи турске војске на Босну водили су преко Рашке, нарочито онај од 1463. године који је предводио султан Мехмед II. Тада је настало привредно и културно опадање становништва ове области, затим и његово постепено расељавање. Али оно отада није ишло на југ, него на север и северозапад. Према испитивањима Цвијићевих сарадника, област Рашка постала је тада главна матица одсељеног становништва у области старе Мачве и Браничева. Ипак, писани подаци и предања до којих сам дошао показују да није било значајних одсељавања из Рашке после косовске битке. Према једном доста нејасном, али вероватном предању, српски исламизирани родови у селима рашког Ибра су „од Бранковића“, а то предање је остатак сећања на државу Вука Бранковића. Они су се као хришћани повукли испред Турака у Босну, а када су Тури заузели Босну, онда је један део рашких одсељеника примио ислам и вратио се на своја стара огњишта.

Из једног писма турског кадије из рударског насеља Глухавице, писаном 1396. године види се да су Дубровчани наставили да во-

⁶⁰ Safet-beđ Bašagić, Redžepašić, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1900, s. 17.

⁶¹ P. Matković, *Putovanja*, Rad Jugoslavenske akademije 49, 1879, s. 126.

де своју трговину у области Рашке.⁶² Године 1422. забележени су дубровачки трговци у рашком Трговишту (Пазаришту).⁶³ Године 1418. писао се Минеј у манастиру Банском,⁶⁴ а 1443. године исти манастир добио је завештани поклон од деспота Ђурђа.⁶⁵ Оба податка указују на то да је манастир Бањска у почетку XV века био обновљен уз помоћ српског становништва у пределу Бањској, које је било изложено првим ударцима Турака после битке на Косову.

У првој десетини XV века почели су стално да се насељавају Турци и муслимани других народности по трговачким и рударским насељима области Рашке. Ово становништво је из године у годину постajalo бројније. Тако се тада у Рашкој јавља ново досељено становништво, друкчијих етничких особина, друштвеног уређења и верских схватања. Оно се, као припадник завојевача и победника, истцдало стеченим заслугама у ратовима и посебним правима, док је покорено српско становништво имало потчињену и зависну улогу у друштвеном и привредном животу. Тако је убрзо настало све јача верска нетрпељивост између повлашћених и потчињених. Као последица таквих прилика наступило је прво веће одсељавање српског становништва из области Рашке у Срем и Славонију 1437.,⁶⁶ а 1439. године повукао се, као што сам већ рекао, рашки митрополит Никодим у Смедерево. Чини се да су се ова сеоба и бекство рашког митрополита догодили непосредно пред коначно заузимање области Рашке од Турака. Обе сеобе, као и још једна која се догодила 1455. године приликом преноса манастиру краља Милутина из Бањске у Трочу, биле су незнатне, управо од месног значаја.

Почетком друге половине XV века основан је Нови Пазар, а већ 1461. године у њему се помиње дубровачки конзуљ Франко Гучетић.⁶⁷ Подизање и нагло напредовање новог стратешког и трговачког места Новог Пазара могло је бити само у добро насељеној области Рашке, јер је од становништва у његовој околини највише зависила извозна и увозна трговина. Да тада није било јаче насељености ове области, у њеном главном граду не би било дубровачких трговаца. Зато се поуздано може узети да се крајем XIV и у почетку XV века српско становништво у Рашкој повлачило дубље у пленине, даље од већих места и од главног пута, да би избегло разна насиља војника и тадашњих турских похода на Босну и Херцеговину. Такво стање потврђује Б. Курипешић 1530. године. По њему, земља је обраћена најслабије поред путева између Сарајева и Новог Пазара због тога што Турци, путујући тамо-амо, силом отимају становништву поред путева све што има и за то ништа не плаћају.

⁶² Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I*, Београд 1934, с. 217.

⁶³ К. Јиречек, *Споменици српски*, Споменик Српске академије наука XI, 189, с. 73.

⁶⁴ Н. Дучић, *Словенски рукописи у Народној библиотеци у Паризу*, Старине Југославенске академије XXI, 1881, с. 123.

⁶⁵ Ст. Новаковић, *Манастир Бањска*, Глас Српске академије наука XXXII, 1892, с. 31.

⁶⁶ К. Јиречек — Ј. Радонић, *Историја Срба II*, с. 227.

⁶⁷ Исто, 103.

Зато људи беже са свом својом имовином у планине и на плодне пашњаке далеко од путева, па тамо обрађују своју земљу.⁶⁸

О становништву и насељима у области Рашке постоје подаци у дневницима путописца из XVI века, који су пролазили кроз њу. Тако је Б. Курипешић забележио да се тада испирало сребро и злато на Рогозни.⁶⁹ Од њега се дознаје да је у првој половини XVI века било, за тадашње прилике, интензивно рударство на Рогозни и да је тада морало бити рударских насеља досељених рудара. К. Г. Шепер забележио је по повратку из Цариграда 1533 године село Требиће. Он је, пошто је прешао Ибар, стигао у усамљено село Terbatzine или Terbazine, прешао реку и приспео у Нови Пазар. По П. Матковићу, Шеперово Тербачине или Тербацине је назив села Биочина⁷⁰ у Подбуковику, повише варошице Рашке. Биочин није могао бити на путу између Ибра и Новог Пазара куда је прошао Шепер, јер је заobilазно, па је Шеперово Тербачине вероватније данашње Требиће на развођу Рогозне, куда је водио крак старог дубровачког пута, а река Пинхса мора бити Избичка река, а не река Пнућа, односно данашња Дежевка, како је мислио Матковић, преко које дубровачки пут није никада водио, а њено име је Шепер вероватно дознао у Новом Пазару. Према Шеперу, у плодном крају између Новог Пазара и Требића има добро насељених села, које он не именује.

Према путописцу Рамбертиу, Нови Пазар је био 1534. године „гласовит трг, велики и пун трговинских радњи хришћанских и мухamedанских, у коме станују дубровачки и други трговци.“

Рамберти даље казује да је на левој обали Ибра село истог имени (према данашњем Јарињу). Код тог села се река прелазила чамцем.⁷¹ Сада то село не постоји. Рамбертово саопштење о живој трговини и насељености Новог Пазара потврђује путописац Жан Шено, који је 1547. године стигао из Дубровника у Нови Пазар у „неутврђену варош, у којој се јако тргује“.⁷² К. Зено је на свом путу од Сјеничког поља до Новог Пазара видео 1550. године сеоске куће. По њему, у Новом Пазару тргују насељени Турци, Срби хришћани, Дубровчани и Млечани.⁷³ И по М. Сејдлицу Нови Пазар је 1559. године био велика варош.⁷⁴ Исте године забележено је да је било 12 дубровачких трговаца.⁷⁵

Насељеност области Рашке у XVI веку потврђује и број обновљених стarih и подигнутih нових цркава по селима. У њој је пре 1525. године подигнута црква Св. Варваре недалеко од ушћа Јбудске, а 1547. године у њој је довршено писање једног тетраеванђеља. По једном надгробном натпису у гробљу у Петрови, засеоку

⁶⁸ Путопис кроз Босну, Србију, Бугарску и Румелију 1530, Сарајево 1950, с. 30—31.

⁶⁹ Р. Матковић, *Putovanja*, Rad Jugoslavenske akademije 56, 1881, с. 171.

⁷⁰ Исто, књ. 62, 1882, с. 59.

⁷¹ Исто, књ. 56, с. 214.

⁷² Исто, књ. 62, с. 98.

⁷³ Исто, књ. 88, с. 52.

⁷⁴ Ј. Тадић, *Дубровчани по Јужној Србији у XVI столећу*, Гласник Скопског научног друштва VII—VIII, 1930, с. 199.

Пожеге, види се, да је то насеље у XVI веку било настањено. Године 1526. писана је нека књига у Сопоћанима, а 1568. поменут је јеромонах Јован у цркви св. Борђа (Георгија) у селу Жуњевићу,⁷⁵ а то значи да је црква подигнута у првој половини тога века, а село је постојало несумњиво и раније, у XV веку. Код црквина у Пурђу прочитао сам надгробни натпис из 1574. године. Црквица Св. Петке у Трнави, у истоименом пределу, подигнута је 1580. Исте године поменути су Бурђеви ступови, а 1597. године забележено је да у том манастиру леже мошти краља Драгутина. Црквица Никољача у Кузмичеву обновљена је 1598. године. Према предању и по остатцима, у првој половини XVI века обновљене су Јаначка црква у Подгору, црква у Јаблању (сада црквина у Милићима) и у селу Беришићу, обе у Подгору.

Нема писаних података и предања о подизању или обнављању старих сеоских цркава, које су се и до сада одржале, као и неколико црквина с доста добро очуваним зидинама. Подизање сеоских и обнављање старих порушених цркава настало је после обнове Пећске патријаршије 1557. године. Тада су подигнуте и обновљене следеће цркве и црквине: у Живалићу, Доњим Штитарима, Кривачама, Лечи, Кутњу, Микулини, Грађановићу, на Грубетићкој главици и у Дмитровој Речи, јер све имају готово исте основе и облик. Из тог времена су вероватно цркве, сада црквине, у Ковачеву, Свиланову, Тврђеву, Илиница у Дојиновићу и могућно мала црквица Маријаница повише Дојиновића, црквина у Одојевићу, долјанска црква код Сендоле, црквина у Дубљу код села Дубоке на Рогозни и Бурђева црква, сада Врачи у Доцу.

Услед слабе јавне безбедности, разних насиља и тешких обавеза (кулука и данка) насталих током XVI века, становништво се почело померати дубље у планине и расељавати. Путописац А. Бадоар показује 1573: „Земље кроз које смо прошли биле су Босна, Србија и Маједонија и још друге; од природе земљиште ту није плодно, штавише на местима је баш плодно; али су крајеви ти, због слабе насељености, тако запуштени, да су дошли у највећу беду. Већи део становника хришћани су, али потчињени толико дажбинама и кулуцима, да би, премда су од чести ослобођени од давања десетог дечка (дечака), радо отишли да живе ма где у ком другом крају и тако су потиштени и упропашћени, да нису у стању да земљу обделавају.“⁷⁶

Пред крај XVI века бујнијо је народни устанак у Херцеговини, па се вал устанка пренео и у област Рашке. Том приликом су калуђери пренели мошти краља Првовенчаног у пећинску црквицу Св. Петра Коришког у Колашину на Ибрау. Да би се народ заплашио и умирио, турске власти су свирепо поступале. О тешком стању и приликама у народу дознаје се по једном запису на Октоиху манастира Св. Тројице код Пљеваља, који је записан 1595. „Од тогда потрание и беда црквам и свјаштаником и христијаном от (и)смаилит

⁷⁵ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи III*, бр. 6515.

⁷⁶ Чед. Мијатовић, *Пре триста година*, Гласник Српског ученог друштва XXXVI, 1872, с. 147, 186.

србсју земли и по инјех странах убиства безчислена и запустенија многим светим обителјем.⁷⁷ Тада је било знатнијих одсељавања из области Рашке. Према Ј. Цвијићу, дубровачко становништво се увештало у току XVI и XVII века досељеницима из Херцеговине и Рашке.⁷⁸ Није познато колико се тада одселило становништва из ове области.

Одсељавања из Рашке крајем XVI и у почетку XVII века била су значајнија за Рашку, јер се тада почињу мењати етничке прилике у њој. У току XVI века било је компактно сеоско становништво, које се повећавало прираштајем а по градовима и рударским насељима оно је тада било измешано с досељеницима из других наших крајева и из туђих земаља. Пред крај XVI века почињу долазити родови из херцеговачких и црногорских крајева, који се углавном насељавају западно од Лима, а мањим делом и у нашу област. Године 1586. дошао је за рашког митрополита Висарион, Пивљанин из Херцеговине.⁷⁹ Он је, вероватно, тада повео и своје рођаке и насељио их негде у близу окolini Новог Пазара. За њим су се досељавали и други херцеговачки родови. Лефевр је забележио 1611. године да крај између Новог Пазара и Ибра припада Херцеговини.⁸⁰ До таквог закључка је дошао несумњиво по херцеговачким насељеницима у том делу Рашке, који су имали херцеговачку ношњу и одело, а које је путописац запазио идући Херцеговином.

После народног устанка за ослобођење од турске власти који је избио у Херцеговини 1597. године, с Грданом на челу, настало је почетком XVII века знатније одсељавање из окoline Никшића.⁸¹ Неки део расељених Никшићана доселио се у ову област, чијих потомака и сада има у њој. То су сада најстарији херцеговачки досељеници, који су се у наредним вековима претежно одселили у северне српске области.

Мало има података о становништву у области Рашке из XVII века. Међутим иако малобројни, они довољно показују друкчије стање од онога у XVI веку. Путници спомињу 1603. и 1611. године мноштво хајдука на путу између Дубровника и Цариграда.⁸² Лефевр је забележио 1611. године да је у долини Људске тада било десетак раштрканих кућа, да је прошао поред села Луке (Лукоцрева). Он нарочито истиче да је слаба насељеност у окolini Новог Пазара. По њему, земља је врло плодна и могла би да пре храни знатно више становника од онога које је тада било на њој. Насељен је, казује, само Нови Пазар. Идући одатле према Ибру, занођио је у селу Барици (Барама).⁸³ Његови подаци и слабој насељености су тачни, али се они односе само на насеља поред пута када је прошао, одакле се становништво било раселило дубље у пла-

⁷⁷ Ј. Стојановић, *Стари српски записи и патријси I*, бр. 868.

⁷⁸ Ј. Цвијић, *Балканско полуострво II*, с. 11.

⁷⁹ И. Руварац, *Рашки епископи и митрополити*, с. 27.

⁸⁰ В. Јелавић, *Кратки француски путопис*, с. 480.

⁸¹ Ј. Н. Томић, *Пећки патријарх Јован и покрет хришћана на Балканском полуострву 1592—1614*, Београд 1903, с. 51, 114.

⁸² Лујо Војновић, *Дубровник и османско царство I*, Београд 1898, с. 163.

⁸³ В. Јелавић, *Кратки француски путопис*, с. 478.

нине да би избегло разна насеља која су им чинили Турци из освete за хајдучке нападе на путнике и трговце. Удаљенији крајеви од пута и од Новог Пазара били су тада боље насељени. Штавише, панчински крајеви били су поштеђени до ратова 1688 — 1690. године, а то се дознаје по непорушеним црквама у тим крајевима: у Кузмичеву, Белом Пољу и Трнави под Голијом, Живалићу у Подгору, у Дренови и Врачима у Ибру, а порушене су оне које су биле ближе путу и Новом Пазару: црква Варвара у Вареву код ушћа Јудске, цркве Св. Михаила код ушћа Себечевке, у подгорском селу Пурђу, Св. Борђа у Жуневићу, Никољача у Кончулићу; општеђени су Бурђеви ступови и Сопоћани.

Знатно више података о насељености области садржи Сопоћански поменик, чије је писање почело крајем XV и настављено у XVI веку. У њему су забележена ова наша насеља: Бубреговићи, Вевер, Витаково, Врановина, Врачи, Вучинић(е), Глухавица, Гњеждан, Горанже (Горанџа), Гурице (Бурице), Грачане, Дољани (сопоћански), Запу же, Злати (Златни) Камен, Јабланица, Ковачи, Леча, Крушево (јошничко), Кузмично (Кузмичево), Луково, Лукоцрево, Милановић(е) Морани, Мохово (Мухово), Намге (Намга), Ниш, Ноћаје, Одојевиће, Окосе, Павље / Паликуће, Петрова, Пискупија (Писколовце), Покрвеник, Првени (Првеновиће), Прћенов До (Прћенова), Рогатац, Рогиње, Себечево, Слатина, Смолуће, Тврдеше (Тврдошево), Тенково (Тењково), Горња Трнава (у Подгору), Трстеник (заселак), Тушимља, Церовик, Црноче (и Чрноче), Шавци и Штитари.⁸⁴ Али и у Поменику се не помињу сва тадашња насеља, него само она за која се указала прилика да се забележе. Ипак сви подаци о насељима у XVI и XVII веку јасно сведоче о томе да је област тада била добро насељена и, захваљујући таквој насељености, Нови Пазар је у то време био најнапреднији град у својој прошлости.

Почетком друге половине XVII века пропутовао је кроз област непознати Рус, који у свом дневнику спомиње Бањску, Нови Пазар и село „Рогаце“.⁸⁵ Сирку, приказивач дневника непознатог Руса, погрешно је одредио да је Рогаце планина Рогозна, а Ст. Новаковић, исправљајући ту грешку, упао је у већу, доказујући да је Рогаце данашња варошица Рогатица у Босни. Али, пошто „Рогаце“ спомиње у свом путописном спеву Јакета Палмотић 1667,⁸⁶ чије се име одржало до данас за мало насеље на десној страни речице Јудске, за које нису знали Сирку и Новаковић, то се види да је непознати Рус тачно означио то место на путу после Новог Пазара, а пре села Су губина код Сјенице.

У Крушевском поменику, чије је писање почело почетком XVII века, забележена су следећа села: Лукоцрево, Стрмац (Постр-

⁸⁴ Ј. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, с. 182.

⁸⁵ Ст. Новаковић, *Путничке белешке*, Годишњица Николе Чупића, XVII, 1897, с. 108.

⁸⁶ *Dubrovnik ponovljen*, с. 175. Палмотић пева: „У Рогатац пак сједонце где у дивљем тијем мјести Дубровчана мнош имаде, ки их бјеху дошли крести; трговци су од Пазара“, итд., с. 178.

мац) и Црчево.⁸⁷ Код црквина у подгорском селу Тврђеву прочитao сам натпис на надгробној плочи монаха Томе, који је умро 1611. године. У натпису на старој чесми код Сопоћана забележено је 1625. године село Бишћа,⁸⁸ које сада не постоји. Према једном запису из 1635. новопазарски митрополит Максим био је јереј „варевски“, тј. села Варева повише Новог Пазара.⁸⁹ По натпису на надвратнику црквина у подгорском засеку Попама, цркву је подигао 1650. године Велимир Болнић с браћом.⁹⁰ По запису из 1666. неки јеромонах Јован нашао је књигу Триод свога оца попа Вукадина, из села Драгочева, у попа Новака у селу Лечи.⁹¹ Оба села и сада постоје. Да је област Рашке у XVII веку била добро насељена потврђује и непрекидно постојање рашке митрополије у Новом Пазару у том веку (Симеон II 1608. и 1619; Јосиф 1629; Максим 1631 — 1635; Гаврил пре 1644 — 1648; Јован 1688).⁹² Рашка митрополија могла се одржати у сред православног становништва у блијој и даљој окolini Новог Пазара.

Осим Лефеврова саопштења о слабој насељености области Рашке поред пута куда је прошао, нема никаквих других података о одсељавању из ње у току XVII века, управо до 1690. године. Напротив, подаци којима се располаже указују на досељавања у то време. Познато је да су средином XVII века настали немири и побуне у балканским покрајинама против Турака. Према запису у манастиру Грачаница из 1640. године био је велики рат „преко мора“, други рат у Босни и трећи с Климентима.⁹³ У запису из 1651. године на рукописном Месечнику Св. Тројице, код Пљеваља, казује се о великим насиљима у Херцеговини. Тада је становништво нарочито страдало од насиља Ченгића, па је било принуђено да се сели. Године 1654. писао је прогнани цетињски епископ Висарион из Маина папи и молио га за помоћ: „ес(а)m прогнан од престона места от лутих (и) злијех агаренских език и не могу црков моју држати... цркве наше порушише а нас изгaziше“.⁹⁴ Има изгледа да се неки део тада одсељеног становништва из Херцеговине и Црне Горе населио у рашке пределе. Тада се доселио и отац Станиша Марковића Млатишуме. Станиша се родио 1664. године у бјелопавлићком селу Вражгрмцима, а 1718. године постао је „обер капетан“ у Кратујевцу. Према једном запису, он је Новопазарац.⁹⁵ Оба податка су тачна. Отац Млатишумин доселио се са својом породицом, а вероватно и с неколико породица својих саплеменика, и насељио се у Новом Пазару.

⁸⁷ Ст. Новаковић, *Српски поменици XII—XVIII века*, Гласник Српског ученог друштва 42, 1875, с. 17.

⁸⁸ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи VI*, бр. 10130.

⁸⁹ Исто, I бр. 1268.

⁹⁰ Собрание сочинений А. Гилфердинга III, с. 306.

⁹¹ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи III*, бр. 5689.

⁹² И. Руварац, *Рашки епископи и митрополити*, с. 29—32.

⁹³ В. Р. Петковић, *Старине*, Београд 1923, с. 32.

⁹⁴ Е. Feredžin, *Isprave god. 1579—1671 tičuće se Crne Gore i Stare Srbije — Starine XXV*, 1892, с. 193.

⁹⁵ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи III*, бр. 5371.

Крајем XVII века јавља се познати покрет у Европи за ослобођење хришћана на Балканском полуострву. У том покрету живо је учествовало и становништво ове области са Станишом Млатишумом на челу, који је био сарадник рашког митрополита Јована и пећког патријарха Арсенија III. У једној летописној белешци из 1688. забележено је: „Изгибоше Срби на Голију“.⁹⁶ Из кратког записа се не види одакле су били ти Срби и од кога су изгинули. По свој прилици они су били из најближих предела планине Голије, који су учествовали у тадашњем општем покрету противу Турака, па су их, вероватно услед издајства, изненада напали Турци и побили их.

У почетку аустро-турских ратова 1688. и 1689. године Аустријанци су, уз помоћ балканских народа, имали успеха, сужбили турску војску и допрли до Скопља. Тада је привремено била ослобођена и област Рашке. У току 1690. ратна ситуација се променила, аустријска војска почела се нагло повлачiti. Компромитовано становништво, српско и арбанашко, са својим вођама, није смело да дочека освету Турака. Оно је напустило своја огњишта, највише оно на Косову, Метохији и из области Рашке. Пећки патријарх пошао је с народом ка северу испред турског надирања с југа и успео да се на време пребаци у крајеве северно од Саве и Дунава.⁹⁷ По једном попису Срба у Будиму, од 23. октобра 1710. године, забележени су, уз друге личности, Остоја Баковић, који је по свој прилици био од старог рода Баковића из јошаничког села Гошева, затим Шијаци Станко, Никола и Михат⁹⁸ који су били из подгорских села под Голијом. Род Батинићи у шумадијском селу Азањи доселио се из подгорског села Батинића, по коме су у Азањи добили презиме. Међу одсељеним Србима у Будиму спомиње се 1709. неки Анто Новопазарац.⁹⁹ Тада су се неки родови одселили у Босну.¹⁰⁰

После одсељавања из Рашке, Мехмед-бег Пећки, који је био огорчени непријатељ хришћана, Срба и Арбанаса, пустошио је са својим Татарима по селима од Тетова до Новог Пазара.¹⁰¹ Том приликом су запустели и рушени манастири Сопоћани и Ђурђеви ступови.¹⁰² Од одсељеног становништва из Рашке остала су многа селишта, гробљишта, црквине, затим називи села и сеоских крајева, који су називани по одсељеним српским родовима: Балетиће, Барлави (Барлови у северној Србији), Батиниће, Беришиће, Бијаниће крај Кравића, Бубреговиће крај Себечева, Будиће, Буриће крај Паресија, Војниће, Војсалиће, Вучиниће, Вучковиће крај Муровца, Драганиће, Драгановиће заселак Златара, Драмиће, Бановиће на Рогозни, Бонли-

⁹⁶ Ј. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Београд 1927, с. 279.

⁹⁷ Ж. Стојановић, *Стари српски записи и натписи III*, бр. 5283.

⁹⁸ Гаврило Витковић, *Споменици из будимског и пештанској архива*, Гласник Српског ученог друштва, друго одељење III, 1873, с. 216, 222—224, 236, 241.

⁹⁹ Исто, с. 135.

¹⁰⁰ Saфet-beг Bašagić, *Kratka uputa*, s. 17.

¹⁰¹ M. C. Милојевић, *Обићи лист*, Гласник Српског ученог друштва XXXV, 1872,

¹⁰² Ј. Стојановић, *Стари српски записи и натписи I*, бр. 1907, 1917, 1918, 1936.

је (сада Бонлије), Живалиће, Зеленовиће, Зечевиће крај Златара, Јелачиће, Кнегевиће крај Јошанице, Кравиће, Косуриће, Пајковиће, Лелотиће крај Слатине, Милатковиће, Милановиће, Милиће, Николиће, Обуниће крај Бонлија, Пејовиће на Рогозни, Првеновиће крај Слатине, Рајковиће крај Будића, Рајчиновиће, Родиће, Смаковиће крај Себечева, Спужениће крај Себечева, Тусниће и Шиљевиће. Тада се одселило и становништво села Вражогрнаца и Трнаваца, које је у пределу Тимоку основало нова истоимена насеља.¹⁰³ Приказано стање становништва и њихових насеља, пркава, црквина и стара хришћанска гробља показују да је Рашка у XVI и XVII веку била знатно насељенија него што је сада и да су миграције њеног становништва 1690. године биле највеће у њеној прошлости и после тога времена до данас.

По једној забелешци у „Обштем листу“, неки незнатни део становништва склонио се тада у збегове дубоко у планине. Рашки предели ни тада, 1690. године нису сасвим запустели. Турци су исте године, после заузимања Београда, запазили да им је пуста земља, без становништва, од слабе користи, па су настојали, разним обећањима и прогласима, да се ратна пустошења забораве и да се одсељено становништво врати на своја стара огњишта. Они су претпредстављали да ако не буду имали успеха да поврате одсељено становништво, онда ће обећањима успети да задрже оно које је остало. У ту сврху Турци су издали проглас (низами-цедид) српском народу да му се оправшта учешће у прошлим ратовима и да се свака одбеглица може вратити на своје огњиште.¹⁰⁴ Истовремено је султан поставио за пећког патријарха Калиника I (1691 — 1710.).

Турским обећањима и попуштањима почеле су се унеколико срећивати прилике у повраћеним областима, па и у Рашкој. Према једном запису из 1692. године види се да је тада служила православна црква у Новом Пазару.¹⁰⁵ По турском натпису, писаном турске 1013 (1692) на белој мраморној плочи, која је узидана на градско платно у Новом Пазару, град је те године оправљен по свој прилици кулуком заосталог хришћанског становништва. Оно се било помирило с новим стањем, јер му је било стало до мирног живота, па било то и под Турцима.

Великом сеобом 1690. године одселило се претежно старо рашко становништво заједно са оним делом дотада досељеног динарског становништва из Црне Горе и Херцеговине. Према томе, Рашка је и у XVII веку била етапна област динарског становништва. До тада је у њој било претежно старо рашко становништво, с незнатним примесама динарских досељеника.

¹⁰³ М. Станојевић *Антропогеографски преглед Тимочке Крајине*, Зборник за познавање Тимочке Крајине IV, Зајечар 1937, с. 59.

¹⁰⁴ И. Руварац, *Кад су се Срби с патријархом Арсенијом III Чарнојевићем доселили у земље мађарске круне?* — Јавор XVIII, 1892, с. 130, 283.

¹⁰⁵ В. Р. Петковић, *Старине* с. 29.

5. Остаци утврђења

У области Рашке има остатака стarih порушених утврђења, која у народу имају разне називе: „градина“, „градац“, „градиште“, „калудра“, „тепе“, „караула“ и „кула“. Према функцији поделио сам их на три групе: *градине*, као утврђења општијег значаја, *карауле*, као погранична утврђења из недавне прошлости, и *куле*, као приваћна утврђења.

Градине. — Утврђења ове врсте старог су постанка. Подигнута су на теже приступачним и тешко проходним местима која су и по положају природна утврђења. Готово сва утврђења ове врсте у предању се приписују деспотици Јерини, која је као владарка живела у првој половини XV века и с народом делила најтеже дане наше средњовековне прошлости. Њихово оснивање је из знатно старијег времена, а у време деспотице Јерине она су обнављана и утврђивана за одбрану угрожене деспотовине од учесталих турских напада. Предања о њима у ствари приказују тешке прилике, када је наш народ, без ичије помоћи, одолевао непрестаним навалама Турака. За град Јелеч казује се да је неки „кулучар“ девет година оправљао град „о свом круху и руху“. Тадашња утврђења била су, према предањима, доволно јака за одбрану, али су их Турци заузимали лукавствима и разним преварама, пресецањем подземне воде сведене у утврђења земљаним цвима, а коју је обично откривао жедан коњ или гуске улазећи у тајне подземне лагуме, итд. Постоје предања о рушењима утврђења, о закопаним оставама и благу у њима, о градским кључевима, о скакању вitezова са женскињем с градских бедема у провалије да не би допали у руке непријатељима. Налазишта остава са егзотичним предметима (оруђе, оклопи, оружје, накит, новац и др.) појачавали су народну машту и легенде о људима који су живели у њима и о њиховим витешким подвизима у борбама. Сва предања, иако су накићена бајкама, крију у себи драгоцене податке о стварним приликама, догађајима и улози градина у прошлости. Потребна су стрпљива истраживања података о њима, макар и по предањима, да би се бар приближно проучио живот људи у опседнутим утврђењима, њихове патње и врлине, као и напади на посаду у утврђењима и тешке борбе.

Према материјалним остацима градина, без археолошких истраживања, дошао сам до следећих закључака. Утврђења од дрвета и камена, опкољена рововима и бедемима, подизана су на врховима брда и на литицама, да би се таква места и као природна утврђења искористила за лакшу и успешнију одбрану. Она су редовно подигнута у пасивним крајевима, на више од 1000 m апсолутне висине, у којима се нападачи нису могли лако снабдевати потребном храном у околини утврђених места, па је и услед тога опсада морала кратко да траје. Пошто су градине ове врсте удаљене од главнијих путева, често и од превоја на развојима, претпостављам да је њихова посада сузбијала непријатеља на отвореном пољу, најрадије у кланцима, на превојима развоја и на местима на којима би се непријатељ појавио или приближио утврђеном граду. Непријатељ није био сигуран у успех ако иза својих леђа остави градску посаду

супарника. Услед тога је био принуђен да једним делом своје војске држи посаду у граду и да на тај начин ослаби своје надирање у унутрашњост земље коју је напао. Опсадни део војске требало је да заузме и да поруши град или да под његовим зидинама буде поражен. Тој врсти утврђења припадају она која су подигнута поред значајнијих управних, трговачких и рударских насеља, у која се склањало становништво ради заштите од непријатеља.

По остацима зидина, ровова и бедема види се да су утврђења и зграде у њима подизани од ломљеног камена и блокова, местилично и од тесаног камена и од опека, заливани кречним малтером, а старија су била и од дрвета. Градска платна дебела су око 1 м, дебља на приступачнијим местима. Облик обзиданог простора зависио је од природног положаја места на коме је град подизан. И распоред подизања зграда у граду зависио је од положаја простора и његове величине. Оне су подизане без нарочитог реда, даље од улаза. Ипак се запажа да су куле за осматрање и одбрану подизане код улазних врата, на истакнутијим местима, па их је било и изван опасног простора и имале су улогу предстраже. Помињу се у члану 127. Душанова Законика. У градском простору подизало се светилиште, касније храм, владарски двор или летњиковац, цистерне за сакупљање кишнице, бунар, у који се вода доводила помоћу земљаних цеви или је био врло дубок, копан до издани воде. Међу порушеним камењем у градини код Калудре нашао сам делове разбијених камених жрвићева, који су окретани руком. Пронађени жрвићеви потврђују претпоставку да је у граду морала постојати зграда или неко веће одељење у коме се држала храна за градску посаду у миру и за трајања непријатељске опсаде града. Такве зграде или одељења морали су имати и друге градине. Између главнијих зграда су подземни ходници, помоћу којих се пролазило из једне зграде у другу. Под већим зградама било је, изгледа, скривница за оставу предмета од веће вредности, затим мрачних одељења, која су, вероватно, коришћена за затварање криваца и заробљеника. Дебела градска платна служила су као тврди бедем, који је спречавао лак упад непријатеља у унутрашњост утврђеног простора, а с кулама служили су за заклон градске посаде приликом борби. На тим местима се највише проливало људске крви.

Најстарији помен о словенским утврђењима на Балканском полуострву је од архијакона Павла. Он казује 642. године да Словени нападају „из земљаних јама“.¹ Према Ст. Станојевићу, у „походима избегавали су Словени обично долине и равнице, него су се кретали по брдима, особито планинским вецима, где су се онда, у случају словенских нападаја (Византинци) утврђивали и бранили у клисурама и на згодним главицама“.² И према Н. Радојчићу Словени су се пред опасношћу радије повлачили у збегове, у теже приступачне планине, да би се, кад прође опасност, спуштали из њих. Према барском родословцу, градови и тврђаве ценили су се као

¹ По наводу Петра Скока: *Dolazak Slovena na Mediteran*, Split 1934, s. 67.

² Ст. Станојевић, *Византија и Срби II*, с. 192.

места згодна за склањање у ратној невољи.³ Словени су вероватно приликом насељавања Полуострва затекли и користили прећашња непорушена утврђења поромањеног становништва, обнављали их и подизали нова „као нове словенске креације“.⁴ Према М. Шуфлају, после VIII века нестали су стари римско-византијски градови, који нису добили особине насеља.⁵ Ана, кћи византијског цара Алексија Комнина (с почетка XII века) забележила је да је на српско-византијској граници, осим других утврђења, било и кула од дрвета.⁶ Познато је да је Немања у другој половини XII века порушио мно-га византијска утврђења по Србији и од њих није остало „камена на камену“.⁷ Тим податком потврђује се мишљење писаца, да су стари Срби ценили утврђења у ратним догађајима, али су им она била више од штете него од користи, па их је зато Немања у по-граничним областима своје проширене земље рушио до последњег камена.

О утврђењима у Рашкој из прве половине XIV века има не-поузданних података од Буркарда. Он казује: „Враћам се на краљевину Расију да покажем како би се лако могла освојити и тврдим да је може узети како хоће онај ко мисли да је освоји... Ова краљевина или и нема никаквих тврдих места ни градова или их има веома мало“. Ова Буркардова саопштења су очигледно непоуздана, јер је и сам делио тешку западних европских владалаца о освајању Рашке у почетку XIV века. Да би придобио освајаче, он намерно саопштава да тобож у Рашкој нема утврђених градова и, ако их има, мало их је. У Рашкој је пре и после XIV века било доста јаких утврђења. Буркарда демантује анонимни француски путопи-сац из 1308. године који казује да Србија „има много утврда или градова у ужем смислу“.⁸ К. Порфирионит поменуо је у првој по-ловини X века утврђене „градове“ у Рашкој: Достиник или Дести-ник, Даштаник и Црно Буче (Бучје),⁹ оба из времена међусобних борби рашких владалаца у другој половини IX века. Барски родословач забележио је средином XII века римски град Бело у Рашкој, а град Јелеч поменуо је 1149. године Ј. Кинам. У Бањској по-вељи забележени су око 1316. године Градиште и Град(а)ч(а)ц, оба на левој страни Ибра, затим Звечан и град у Пожежини. Звечан је поменуо и биограф Доментијан средином XIII века.

Достиник. — Према К. Јиречеку, сада се не могу поуздано одредити положаји старим српским градским утврђењима Достинику

³ Н. Радојчић *Друштвено и државно уређење код Срба у раном средњем веку према барском родослову*, Гласник Скопског научног друштва XV, 1935, с. 22.

⁴ Р. Skok, *Dolazak Slovena na Mediteran*, s. 113.

⁵ М. Шуфлај, *Повјест сјеверних Арбанаса*, Архив за арбанаску историју, језик и етнологију II, Београд 1924, с. 197.

⁶ К. Јиречек — Ј. Радоњић, *Историја Срба III* с. 135.

⁷ И. Павловић, *Домаћи извори* Гласник Српског ученог друштва, друго одељење VII, Београд 1877, с. 13.

⁸ В. Коровић, *Један нов извор за српску историју*, Прилози за књижевност... IV, Београд 1924, с. 69.

⁹ »In dem getauften Serben liegen folgenden Burgen: Destinikod, »Tzernavuskei«, itd. K. Dieterich, *Byzantinische Quellen V*, 72, Leipzig 1912, s. 2.

и Црном Бучу. По Порфирогениту, рашки жупан Мутимир протерао је из Рашке жупана Клонимира, оца жупана Часлава, који се склонио у Бугарску. Око 896. године Клонимир је напао рашког жупана Петра Гојковића и заузео му „главну тврђаву Достинику“, али је у тим борбама погинуо.¹⁰ У једном свом раду К. Јиречек је саопштио, да Достиник треба тражити у околини Сјенице и Пријепоља, у којима су се у XIII и XIV веку често задржавали српски „регенти“. Ако је византијски цар Манојло 1149. године долазећи из Далмације, најпре уз пут заузео Достиник, па онда Рас, Достиник заиста треба тражити негде западно од данашњег Новог Пазара. Јиречеков положај Достиника западно од града Раса прихватио је Ст. Станојевић, који је на карти Часлављеве државе његов положај означио у околини Сјенице.¹¹ И по Ф. Шишићу „Достиникон стајајо је јамачно недалеко од бугарске границе, јер га цар (Порфирогенит) помиње још и другом приликом, кад пише о српско-бугарском рату у вријеме српског архонта Петра Гојковића. Град се зацијело српски звао „Дъс(т)ъница“ или „Дъс(т)ъник“, па онда, неочекивано закључује, да га треба тражити „око данашње Сјенице“.¹²

Према Ст. Новаковићу, Достиник је морао бити негде источно од града Раса.¹³ Али је Новаковић ово своје старије и, како ми се чини, поузданije мишљење променио, па, свакако по Јиречеку, положај Достиника ставља негде западно од града Раса. Положај Достиника одређивање је тако што су Јиречек и Новаковић били мишљења да су Достиник и Црно бучје били утврђена насеља, јер су, и према Порфирогениту, оба утврђења насељена.¹⁴ Али Порфирогенитов подatak треба схватити тако да су оба града била утврђења са сталном посадом, а не градови као насеља, као што је био град Рас. По називу Црно бучје дознаје се да је тај град, а и Достиник, имао теже приступачан положај, онако какав имају утврђења Јелеч на Рогозни, Звечан у Бањској, Велика кула код Калудре и друга. Њихови тешко приступачни положаји на врховима купастих узвишења и лителица у пасивним крајевима, са апсолутном висином већом од 1000 м, нису никако били погодни за подизање ни мањих насеља, нити би становништво у њима могло да опстане, јер су сва та утврђења у крајевима пасивним за опстанак. Према томе, Достиник, Црно бучје, Градина код Калудре, Градина код Меденовца, Јелеч, Звечан и други били су само утврђења, тврђаве средњовековног типа, у којима је стално или повремено становала посада, која је штитила главни град Рас и жупску житницу у његовој ближој околини од непријатељских напада. На утврђења са сталним посадама мислио је и Порфирогенит када је писао о српским градовима Достинику и Црном бучју, а не на утврђена насеља.

Достиник, као значајну тврђаву српских жупада пре Немањића, за коју је знао и Порфирогенит, треба тражити на оној стра-

¹⁰ К. Јиречек — Ј. Радонић, *Историја Срба I* с. 145.

¹¹ Ст. Станојевић, *Историја српског народа* с. 52.

¹² F. Šišić, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb, 1925, s. 459.

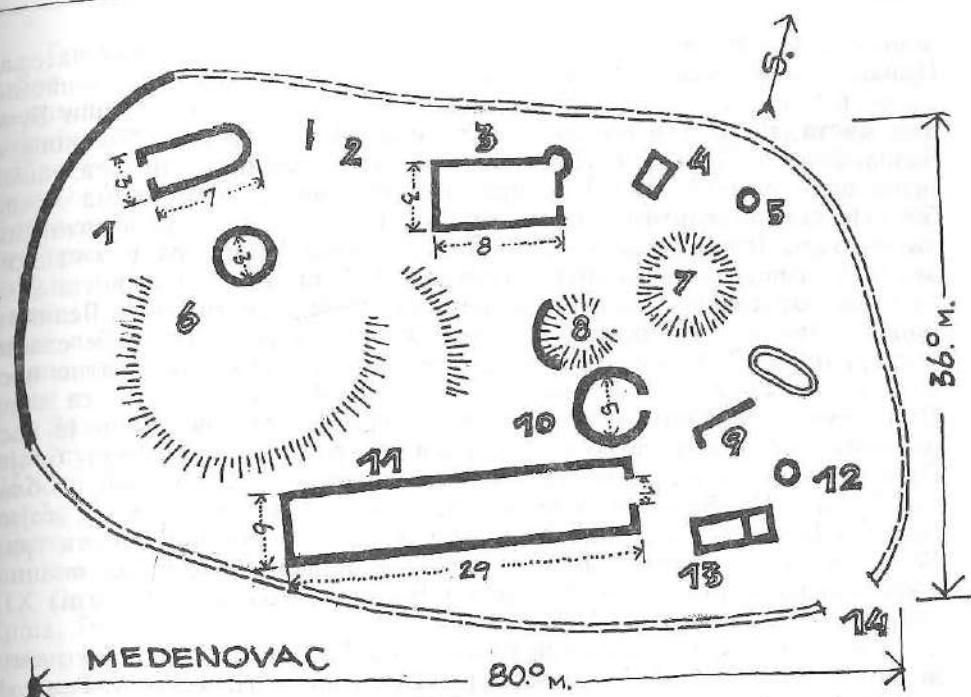
¹³ Ст. Новаковић, *Српске области*, с. 144.

¹⁴ Исто, 137.

ни престоног града Раса с које су и град и велики жупан били највише угрожени од непријатеља. Он је морао бити источно или југоисточно од града Раса, управо на заштитном месту од напада Бугара, Византинца и њихових штићеника. А да је Достиник био на тој страни потврђује и наведени Порфирогенитов податак о нападу бугарског штићеника Клонимира на рашког жупана Петра Гојникoviћa. Долазећи из Бугарске, Клонимир је упао у Рашку негде на њеној источној страни. У том походу био је принуђен да, пре напада на град Рас, нападне и заузме утврђени Достиник, који му је био препрека на путу са истока или југоистока према Расу.

Остаци утврђења на месту Градини, која је код чесме Меденовца на Рогозни, упућују на то да се на том месту тражи Достиник. Градина је на купастој главици 1309 m апсолутне висине, на развођима Избичке реке и Триавске реке, с једне стране, и Бањске реке, Вуче и Гркајске реке, с друге, југоисточне стране. Њен висински положај доминира над пет долина, чији је правац пружања претежно од југоистока према северозападу, којима се могло најлакше проћи од југоистока према граду Расу. Утврђење на том месту морало је бити значајније у времену најстаријих рашких жупана. Приступ Градини је с југоисточне стране, а с других страна је могућан само пешаку уз веће напоре. На приступачној страни био је улаз у град. Простор међу градским платнима је око 80 m x 36 m. Дебљина зида на градском платну износи око 1 m. Оно је зидано ломљеним каменом, понекде и тесаним, заливени малтером. Готово на целој западној страни одржао се зид платна, а на другим странама позије се само темељ. У северном делу унутрашњег простора одржали су се темељи зграда: 1) темељи порушене црквице површине пода 7 m x 3 m; 2) остатак зида некакве зграде у дужини од 1 m; 3) добро очуване зидине солидно грађене зграде, вероватно жупанског двора или летњиковца, површине 8 m x 3 m, улазом на источној страни и полуокружним североисточним углом; 4) источно од претходне зграде је природни камени блок у облику трубог саркофага, 2 m x 1 m; 5) између блока и градског платна је мали закоп или природна увала, вероватније затрпан бунар; у средишњем простору су: 6) бедемасто узвишење лучног облика и кружни закоп пречника 3 m, а источно од бедема је мала падина; 7) између падине и бунара је плитка увала; 8) закоп са очуваним западним темељом лучног облика; у југоисточном делу простора су: 9) остатак темеља зграде која је имала подземни ходник; 10) остаци зидина у кружном закопу пречника 5 m и са улазом на источној страни; 11) остатак темеља некакве дугачке или уске зграде површине пода 29 m x 6 m и са улазним вратима на источној страни; 12) подземни ходник или цистерна; 13) дводелна зграда с ниским зидинама; 14) улаз у град је на југоисточној страни (видети скицу плана градине).

Црно бучје. — С мање поузданошћу може се говорити о положају Порфирогенитова градског утврђења Црног бучја (Црнобучја). Његов положај кушали су да одреде П. Ј. Шафарик и Ст. Новаковић. Новаковић признаје да није успео да га локализује, али је мишљења да га треба тражити у Рашкој или у њеној најближијој

Ск. 21

Ск. 21, бр. 1. Основа градине код Меденовца, по писцу 1929, бр. 2. Основа градине у Калудри у Дежеви, по писцу 1930

околини.¹⁵ Приликом истраживања топонима у области Рашке ја сам посебну пажњу посветио истраживању старих српских назива да бих открио Порфирогенитово Црно бучје. Међутим, нигде нисам открио тај назив у вези са утврђењем, односно градином. Забеле-

¹⁵ Исто, 146.

жио сам Црни као у Завадама, Црни до у Драгуншу, три насеља: Црнац код Плакаонице, Црноча код Сопоћана и Црни врх насеље са утрином Варешом у Подгору. Места са именом Бучје или Буче има доста, па и два насеља имају назив Буче (засеоци Тељкова и Белих Вода у Подгору). Наведени топоними својим голим називима једва задовољавају могућну претпоставку да је међу њима могло бити и старо утврђење Црно бучје. Чини ми се највероватнијим да је старо Црно бучје — данашња планина Црни врх у западном делу Рогозне, са шумовитим врхом (1504 м апсолутне висине), с језером под самим врхом.¹⁶ На његовом северном огранку Великом кршу налазе се остаци зидина града Јелече, чије је име забележено тек средином XII века. То име је млађег постанка, вероватно постало по личном имену у времену Немањића, а пре њих се звао Црно бучје (Буче) по главичастом и шумовитом врху, који је касније назван Црни врх, као пандан старом називу Црно бучје. Претпоставка се може поткрепити називима других градова у области Рашке. По Бањској повељи поменуто је пет градина, од којих се само Јелеч, као најмлађа, названа по личном имену. Римски град Бело код новопазарске Баље, Звечан у Бањској, Калудра повише Паресија нису хомоними, док су млађи називи од њих: Јелеч из XII века, Рельина градина из XIV итд.

Јелеч. — Име овога града поменуо је Ј. Кинам. Према њему, византијски цар Манојло заузeo је 1149. године град Рас у Рашкој, а град Јелеч порушио је до земље.¹⁷ У Бањској повељи није поменут, али је под тим именом забележена планина.¹⁸ Планина Јелеч помиње се у млађим летописним белешкама. По једној, краљ Драгутин је у лову по планини Јелечу сломио ногу, 1262. године.¹⁹ У белешкама се не помиње краљев замак, ни град Јелеч, у којима је краљ одседао приликом лова. У повељи, међутим, помиње се Спасова црква, која је била код данашњих зидина града Јелече. Краљ је врло вероватно одседао код те цркве. Видних остатака Спасове цркве сада нема, али се њено име сачувало у називу Спасовица за падину која је непосредно ниже града Јелече.

По Мавру Орбанију, после косовске битке 1389. године већи део области Рашке припао је Вуку Бранковићу. Услед несугласица између Вука и кнегиње Милиће крајем 1394. године, Турци су порушили градска утврђења у Вуковој држави, осим Звечана и Јелече, у којима су држали своје посаде.²⁰ Тако се дозијаје, да су Срби обновили град Јелеч по свој прилици у другој половини XIV века, управо после смрти цара Уроша 1371. године, када су настале међусобне борбе српске властеле.

¹⁶ И по Ф. Шипићу „Црнавуски очито је адјектив Чрњавуски, што би одговарало нашем Чрњаврњачком; наше би име стога гласило у номинативу сингулара Црни врх, али му се не зна положај, *Povjest Hrvata* s. 459.

¹⁷ Ст. Новаковић, *Немањићке престонице*, с. 47.

¹⁸ У Бањској повељи забележено је: „И под Јелечем село Гошево“ (Споменик IV 1890, 4). Поништо село Гошево није под градом Јелечем то је онда очигледно да „под Јелечем“ треба подразумевати планину, данашњи Црни врх, западни огранак Рогозне.

¹⁹ Ј. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, с. 441.

²⁰ Ст. Новаковић, *Срби и Турци* с. 237, 251.

Град Јелеч помиње Б. Курипешић 1530. године. По њему, град је био десно од пута идући из Новог Пазара за Бањску, у даљини, на каменом брду Рогозне. Он даље казује да су Јелеч и Звечан покрајинска утврђења, из којих су се хришћани, до пада Босне, храбро борили.²¹ По једном запису из 1690. године „и в те дни сагради се град на Рогозну и оу Плав(оу)“²² То је било последње обнављање Јелеча у време тадашњих аустро-турских ратова. После тога град је сасвим запустео, јер су његов положај и улога у ратовању у XVIII веку постали беззначајни. Ами Буе казује да је Јелеч у првој половини XIX века био у рушевинама.²³ Његов положај је тачно означен на карти која је додата уз књигу Леополда Ранкеа о српском устанку, издата 1829. године.²⁴ Као градину спомиње га руски путописац А. Хиљфердинг 1857. године.²⁵

Зидине града Јелеча, или Јерининог града, Великог града, одржале су се на стеновитом Великом кршу, на апсолутној висини од 1262 м. То је северозападни огранак Црног врха, који се налази између села Отеса, Војковића и Беланске. Стране Крша су окомите, нарочито она према западу. Најприступачнији прилаз граду је с југоисточне стране, а пешак може прићи и са северне.

Од града се одржало платно, које опкољава простор на врху Крша. Оно је зидано ломљеним и тесаним каменом у малтеру, дебљине око 1 м. Местимично, зид платна одржао се у висини око 15 м на спољашњој страни. По зиду има малих шупљина. То су остаци иструнулих греда, које су служиле за дрвене степенице и за осматрачнице на градском платну. По зиду има и трулих греда у водоравном положају, које су се узиђивале ради стабилности платна. Такав начин зидања познавали су и Турци, па је то доказ да су и они у прошлости дозиђивали и утврђивали град Јелеч.

Градски простор у скоро кружном платну дугачак је, од југоzapада према североистоку, 45 м. На облик утврђења утицао је положај врха на коме је град. У унутрашњост простора улазило се на два улаза — један на североисточној, други на северозападној страни. Уочава се да се у град није улазило на најприступачнијем месту граду, управо на југоисточној страни. Уз платно на северној страни одржале су се зидине и закоп дубок око 5 м. На том месту била је зграда дугачка 10 м са 5 м. Одржале су се и зидине североисточне куле код улаза у град. Испод зграде види се поткоп, који води у правцу североисточне куле. Могућно је, да су обе зграде биле повезане подземним ходником.

Око главне зграде било је мањих, споредних, које су сасвим порушене, па им се сада познају делови темеља на површини, а њихови закопи затрпани су камењем и земљом. Раније су по граду често копали Муслимани из Новог Пазара, тражећи старе српске

²¹ P. Matković, Putovanja — Rad Jugoslavenske akademije 56, s. 171.

²² ЈВ. Стојановић, Стари српски записи и натписи IV, бр. 6590.

²³ »Jelesch grand chateau serbe, et pres de cette belle ruine« — Recueil d'itinéraires II, s. 183.

²⁴ Leopold Ranke, Die serbische Revolution, карта у прилогу, Hamburg 1829.

²⁵ Собрание сочинений А. Гильфердинга III, с. 111.

оставе. У народу се не зна да ли су нашли какву оставу, али је њихово раскопавање нанело штету стручним археолошким истраживањима.

По непосредним истраживањима А. Дерока, град Јелеч је, у поређењу с другим нашим градским утврђењима, малих размера, сада у рушевинама. Очувани су делови капије, велика цистерна и неке просторије за становање са остацима отвора за прозоре на јужном зиду града.²⁶ Према западном улазу у град, на окомитом каменом гребену, биле су две куле, зидане од камена у малтеру. Од њих и сада има видних остатака темеља. То се место у народу назива Мали град. По Ив. Здравковићу, у једној ували код града има остатака некакве зграде, вероватно млина с коњским погоном.²⁷

Градина Велика кула је повише села Калудре у горњој Дежеви. Назив села је постао од назива „кале“ за порушену градину, чију су се остаци одржали на купастим врховима Велике куле и Мале куле, на апсолутној висини већој од 1000 м. Од видних остатака сада има: две округле градске куле (једна на западној страни, друга на источкој од града), три порушене зграде на северној страни, црквина на западној и бунар готово у средини градског простора. Све зграде, са закопима („избама“) и темељима, који су зидани од ломљеног камена у малтеру, опасани су градским платном, које је порушено скоро до темеља. Око темеља лежи порушене камење, разбацано на све стране. Пречник простора између градских зидина од запада према истоку износи око 100 м. Приступ граду је био са западне стране, а друге стране су окомите, тешко приступачне и пешаку. На приступачној страни морао је бити улаз у град. Он је био осигуран мањим утврђењем, који се сада назива Мала кула. Њене рушевине и закоп се добро познају.

У југозападном простору Велике куле су закоп и темељи „црквина“. Пошто су закоп и темељи окренути својом дужином у правцу север-југ, то је вероватније да се на том месту налазила цамија, која је служила турском посади у граду. Међу рушевинама „црквина“ налази се тесана сига, а међу рушевинама градског платна има делова од камених жрвњева. Кад настану веће кишне, вода почне да подвире у градском бунару. Простор код Мале куле назива се Крвави лаз, а Преседло је код Велике куле. Остаци градског гробља нису видни.

Градина код Калудре никде се не помиње, нити је археолошки испитана. Њени последњи остаци руше се и нестају. Величина и видни остаци показују да је она морала бити значајније утврђење из наше прошлости. Њену улогу користили су и Турци (остаци цамије). Византијски цар Манојло је 1149. године заузео српску престоницу Рас и градска утврђења Галич и Никаву. Остаци града Галича су у потесу села Сочанице, на десној страни Ибра, северно од Звечана, а Никава је, по Љ. Ковачевићу, искварено име Пнућа.²⁸

²⁶ А. Дероко, *Средњевековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији*, Београд 1950, с. 117.

²⁷ Јелећ-град, *Vesnik vojnog muzeja JNA 2*, Beograd 1955, с. 181 — 183.

²⁸ Љ. Ковачевић, *Извештај*, с. 9.

За сада се може само претпоставити да је град Никава, или Пнућа, био на местима градских рушевина код села Постења, ниже Новог Пазара или градине код Калудре. Старац Милановић, из дежевског Алуповића, саопштио ми је 1930. године да је слушао казивање старијих људи, да је Немањин Рас био на месту градине у Калудри. Тешко се може поверовати народном предању да је Немањина престоница могла бити у пасивном крају и на висини већој од 1000 m. Може се само претпоставити да је град код Калудре у XII веку могао служити као прибежиште и заштита становништва из насеља Раса у време непријатељских похода на престоницу. Без археолошких и упоредних истраживања не може се говорити о старини и улози градине код Калудре.

Градина у Кузмичеву. — На врху купастог брда Велике градине у Кузмичеву, у горњој Дежеви, има видних остатака темеља градског утврђења, које је зидано ломљеним каменом у малтеру. Земљани бедем, који је окружавао град, добро се познаје. Улаз у град био је на северној страни, управо према путу који је везивао стара насеља Страдова и Кузмичева. Са обе стране пута познају се закопи, који су служили за сливнике. Поред пута има неколико стarih храстова, који као да су засађени у правом и подједнаком одстојању. Источно од Велике градине је брдо Мала градина. На њему сада нема никаквих видних остатака од утврђења. Обе градине предање приписује Милошу Обилићу.

Подбиље. — Старијим градинама области Рашке припада и она која је била на Отковском брду, између Новог Пазара и Бање. Према Прокопију, средином VI века обновљене су многе византијске тврђаве, међу којима је била и „Била“.²⁹ Та тврђава оставила је трага само у називу насеља Подбиља код новопазарске Бање. Насеље се тако назвало што је било под рушевинама градских зидина Била, па отуда Подбиље, Подбиље. И по барском родословцу на том месту било је старо римско утврђење Бело.³⁰ Пошто се град не помиње у историјским догађајима у средњем веку, то је, по свој прилици, давно порушен, вероватно још приликом насељавања српских племена у области Рашке. Његове камене рушевине искоришћене су за подизање насеља, а затим и за градско утврђење у Новом Пазару средином XV века.

Град Бело био је на незнатној апсолутној висини (658 m) према висинама бруда јужно и источно од њега. Очигледно је да је Бело имало другу улогу од улоге утврђења на положајима већим од 1000 m апсолутне висине. Купasti врх Отковског бруда био је најближи и најповољнији природни положај за одбрану становништва неког старог насеља код Бање. То насеље могла је бити римска Арса, или Арза, а после насељавања српских племена — и град Рас. С насељавањем Срба насеље у предграђу Бела, за које држим да је било у саставу града Раса, добило је већи значај јер је постало седиште великог жупана, најпре жупе, а касније и државе Рашке. Премештањем престонице из Раса на Косово крајем XIII века, град

²⁹ Ф. Баршић, *Прокопије*, с. 60.

³⁰ Mencinger-Štefanić: *Ljetopis Popa Dukljanina*, Zagreb 1950, s. 71.

Бело је изгубио улогу градског утврђења и зато се не помиње у старим писаним изворима.

Према Е. Челебији, град на Отковском брду био је средином XVII века у рушевинама. Челебија казује да је из Новог Пазара пошао на пут и „пошто удесно остависмо тврђавицу Крлер, стиго смо, после осам часова путовања, у тврђавицу Илица Бањска.³¹ Стари пут из Новог Пазара за Бањску водио је за новопазарску Бању, па долином Избичке реке избијао на развође на коме је Градина код чесме Меденовца и даље за Бањску, Челебијина тврђавица, с називом Крлер, могућно обновљена почетком XVII века и добила турски назив, може да буде само утврђење на Отковском брду. Као град Бијело постојао је и крајем XVII века. Дубровчанин Никола Бошковић, који је неко време трговао у Новом Пазару, крајем XVII века, казује у свом спису: „Крај села Подбијело Кршова на узвисини једној срушен град Бијело о којем народ прича, да га је с црквом Св. Петра саградио Павлимир Бело“³². Уочава се нека сличност Челебијина писања имена Крлер за тврђавицу и Бошковићева Кршова. Није познато да ли је Челебија добро записао назив, а Бошковић га је записао у Дубровнику, по сећању, па је делимично погрешан. Оба назива се односе на исто утврђење.

Бело су сасвим порушили Турци 1689. године управо онда кад су у области Рашке порушили и друга утврђења, многе цркве и манастире. Његове последње камене остатке однели су и узидали у градску тврђаву у Новом Пазару крајем прве четвртине XVIII века. Тада су Турци утврђивали новопазарску тврђаву. Последње камење, уколико је остало, повадили су бегови Грбовићи, из Новог Пазара, и под врхом Отковског брда подигли беговску кулу. Од старог града и Грбовића куле на том месту сада нема никаквих видних остатака.

Рељина градина. — Између села Варева и Шавца, повише Новог Пазара, једно место на рту која се спушта од брда Шанца према ушћу Јајдске назива се у народу Рељина градина. На том месту има порушених зидина, а на падини које су закони од зграда, зидане каменом. По предању, ту је било градско утврђење Реље од Пазара, који је позната личност народних песама. Реља је живео средином XIV века, умро пре косовске битке и сахрањен у цркви Никољачи, код Кончулића на Ибрају, у којој се одржала његова гробница с непотпуним натписом.³³ Турци су средином XV века порушили утврђење, па су камен употребили за подизање насеља Трговиште, прозваног Пазаришта, код ушћа Јајдске. Последње остатке градског утврђења употребили су неимари приликом подизања цркве св. Варваре, задужбине рашког епископа Симеона, почетком XVI века, па се сада не може утврдити место старом граду. Лефевр

³¹ Д. С. Чохацић, *Путопис Евлије Челебије*, с. 25.

³² Бр. Трухелка, *Старорашка сећања Н. Бошковића*, Мисао XXXII, с. 93.

³³ П. Ж. Петровић, *Реља од Пазара*, Из наше народне прошлости I, Београд 1959, с. 38.

спомиње 1611. године у свом дневнику само цркву у селу које се тада звало Лука (сада Љукоцрево).³⁴

Северно од црквина, на месту које је од ње удаљено око 50 m, налазе се три округла закопа на главичној ледини, с пречницима од приближно 3 m, са остацима темеља који су зидани тесаним каменом у кречном малтеру. Из најнижејег закопа повађено је отесано камење, набацано на гомилу, припремљено да се однесе. На северозападној страни постоји још један такав закоп. По свој прилици на тим местима су биле куле порушене градине. На јужној страни од црквина има два закопа, повезани ровом. У њима нема зидина. По казивању мештана то су војнички ровови из 1912. године.

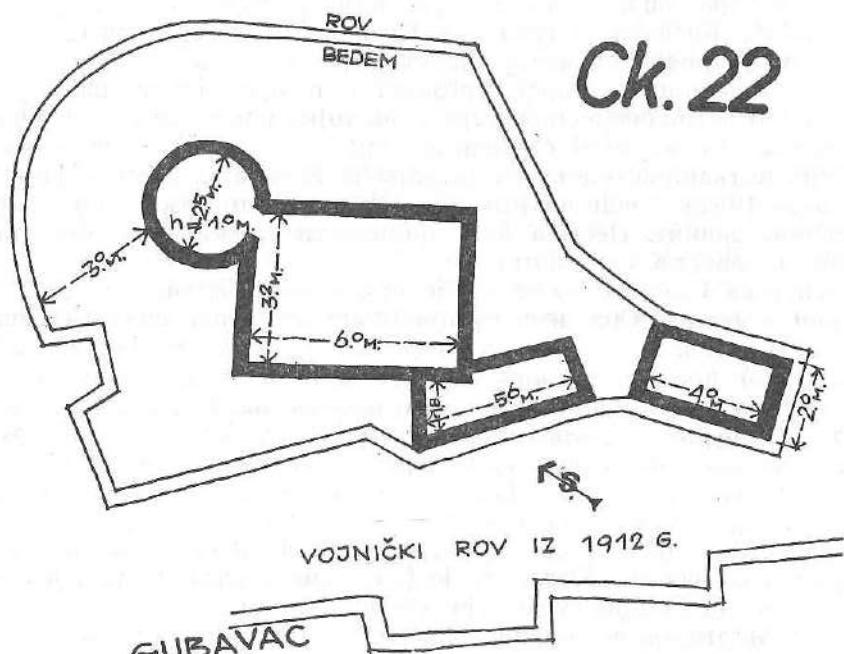
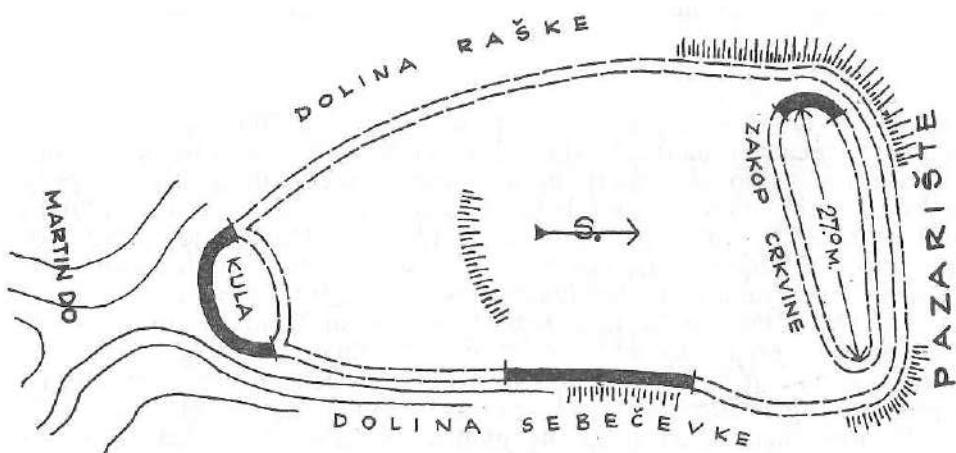
Градина код ушћа Себечевке. — Остаци врло давно напуштеног каменог утврђења виде се на падини Градини, која је увучена између Рашке и Себечевке код њена ушћа. Основе града припадају вероватно праисторијском насељу. На том месту подигли су Срби у XIII веку насеље за трговину рудама, која се доносила из рударских окана у Глухавици. То старо насеље, Трговиште из средњовековних извора, било је поред пута који је водио из старог рударског насеља Брскова за град Рас. Становништво Трговишта подигло је камено утврђење на месту праисторијског насеља.

Из Пазаришта, старог Трговишта, пењући се на падину Градине, постоје три сукцесивне терасе, на којима има малих вртачастих удубљења. На источној стрменитој страни Градине је неколико пећинских поткапина, од којих је највећа Новакова пећина. Мештани саопштавају да у пећини има два гвоздена клина који су забијени у некакве зидине. Пећина је у прошлости служила за збег становништву из насеља Трговишта.

Падина Градине подељена је природним бедемом на два дела: северни и јужни. Оба дела су прилично изрована закопима, на којима су биле зграде у самом утврђењу. Ободом падине познаје се овде-онде испрекидани ров, бедем и остаци темеља од градског утврђења, које је зидано каменом и блоковима. Литица на источном ободу утврђења коришћена је за одбрану, јер се она стрмо и дубоко спушта према кориту Себечевке. Темељи градског платна су видни, урасли у шиље. И ова градина је неправилног облика, у северном је широка, у јужном ужа. У јужном делу је главично узвишење, на коме је била камена кула, а то се види по малтеру расутом око закопа. Код куле је био главни улаз у град, јер је на тој страни он најприступачнији. Од куле према југу спушта се председлица Мартинов до, одакле се развође између Себечевке и Рашке пење преко Ловишта и Равног гаја на планински врх Бачвар. Председлица између Градине и Ловишта је била најприступачнија утврђењу. Источна и западна страна Градине су врло стрмените, готово скромите и неприступачне, а северна је приступачна само пешаку, али уз напоре.

Површина међу темељима градског платна дугачка је око 250 m, широка како где — од 30 m до 70 m. Порушеног и на све стране растуреног ломљеног камена од зграда и платна има поред северног

³⁴ В. Јелавић, *Кратки француски путопис*, с. 478.

Ск. 22, бр. 1. Основа градине код Пазаришта, по писцу 1932, бр. 2. Основа утврђења на Губавцу, по писцу 1952

и јужног обода. У северном делу градског простора, непосредно поред темеља градског платна, одржао се закоп, оријентисан запад — исток, несумњиво остатак од прилично уске, али дугачке цркве. Попшто о Градини нема писаних података, она је, по свој прилици, имала месну улогу, која је престала с расељавањем становништва из старог Трговишта почетком XV века на место другог Трговишта, које су Турци назвали Пазар или Стари (Ески) Пазар. Тада је рушен

град да се његовим каменом подигне ново насеље Трговиште код ушћа Јудске у Рашку.

Звечан. — Природни положај риолитске главице Звечана на улазу с Косова у стешњену долину Ибра, апсолутне висине 797 м, био је природно утврђење, које се користило за одбрану становништва још у праисторијско доба. На основама тог утврђења од бедема и ровова Римљани су подигли камена утврђења, која су се, током векова у борбама око њих, рушила и обнављала. Звечан је имао значајну стратегијску улогу у време ширења старе рашке државе на југ према Косову, Метохији и македонским пределима, па и за све време у средњем веку. Он је затварао путеве београдски и босанско-дубровачки, служио и за одбрану рударских насеља у Ибру ниже Копаоника и Рогозне (Трепче, Сочанице, Плакаонице и др.). Крајем XI века Звечан је био српска погранична тврђава према Византинцима. Као утврђени град помиње га средином XIII века биограф Доментијан.³⁵

Српски средњовековни владаоци подигли су на Звечану неколико зграда за становање и црквицу, које су срушене до темеља. Кад су границе рашке државе померене далеко на југ, Звечан се користио за затварање побеђених владалаца и властеле у међусобним борбама. Тако је у њему био затворен Константин Немањић (умро 1322) а 1331. године умро је у њему и краљ Дечански. Године 1337. Звечаном је управљао млађи син властелинке Данице.³⁶ Цар Душан је 1363. године потврдио повељу у Сјеници челинику Муси, зету кнеза Лазара, о замени града и жупе Звечана за град и жупу Брвеник на Ибру.³⁷ Око 1395. Турци су дали кнегињи Милици област Вука Бранковића, али су за себе задржали градове Звечан и Јелеч ради осигурања саобраћајних веза са заузетим областима у Полимљу и Зети.³⁸ Године 1399. поменут је у Звечану турска кефалија Фериз.³⁹ Према К. Филозофу, деспот Стеван повратио је 1402. године Звечан и Јелеч од Турака.⁴⁰ После деспотове смрти Турци су га поново заузели и отада су га непрекидно држали до 1912. године. Под Звечаном су Турци 1444. насиљно одузели новац, коње и робу једном дубровачком трговцу, а 1448. године у Звечану је преноћио угарски војсковођа Хуњади после свог пораза на Косову.⁴¹ Године 1530. пропутовао је поред Звечана Б. Курипешић, који казује да је град на каменитом брду и да се на јуриш не може узети.⁴²

Од 1530. године до средине XVII века нема вести о граду Звечану. Е. Челебија помиње 1661. године град Ајручан,⁴³ а то је

³⁵ Л. Мирковић, *Доментијан*, с. 236.

³⁶ Ст. Станојевић, *Народна енциклопедија српско-хрватског-словеначка I*, Загреб — Београд 1928, с. 805.

³⁷ А. В. Соловјев, *Одабрани споменици*, с. 166.

³⁸ Ст. Новаковић, *Срби и Турци*, с. 252.

³⁹ Медо Пуцић, *Споменици србски од 1395 — 1423, I*, Београд 1958, с. 47.

⁴⁰ Ст. Новаковић, *Манастир Бањска*, Глас Српске академије наука XXXII, 1892, с. 22.

⁴¹ К. Јиречек — Ј. Радонић, *Историја Срба IV*, с. 100.

⁴² Р. Матковић, *Putovanja*, Rad Jugoslavenske akademije 56, с. 171.

⁴³ По анонимном преводу у часопису Јужна Србија II, Скопље 1922, с. 173.

погрешно забележен назив за Звечан. Челебија говори о једлој кули, која је била изван града, према Митровици; таква једна кула одржала се и до данас на северној падини брда Великог звечана. Године 1667. прошао је поред Звечана дубровачки песник Јакета Палмотић, који у свом путописном опеву спомиње град „Свечан“.⁴⁴

У аустро-турским ратовима 1688. и 1689. Звечан је имао важну стратегијску улогу. Тури су га упорно били од узлудних напада Аустријанаца. Дубровачки трговац Н. Бошковић казује у свом спису из почетка XVIII века за Звечан: „На улазу у Косово, на великој врлти је град, коме се може прићи само с једне стране“.⁴⁵ Године 1706. видео га је у пролазу М. М. Кабога. И по њему град је на врху брда, облика „главе шећера“. Тврђава се одржала пред нападима аустријске војске због њене „неприступне висине“.⁴⁶ После ратних догађаја, који су се одиграли пред крај XVII века, Звечан је заувек изгубио своју стратегијску улогу. Отада је настало непрекидно рушење његових зидина, да би се његов камен употребио у друге грађевинске сврхе.

Подробнији извештај и опис о стању града Звечана дао је руски путник А. Хильфердинг, који га је посетио 1857. године. По његову опису, градско платно сазидано је од масивног камена. Њиме је ограђен врх купасте главице и повезано неколико четвороугаоних кула, од којих се једна нарочито добро одржала. Стаза води према месту на коме је зид био сасвим порушен и ту се лако могло ући у град. Унутрашњост града била је пуна рушевина. На северној страни су остаци зиданих зграда, које предање приписује краљевском двору, а које су, по Хильфердингу, несумњиво то биле. Једна од тих зграда озидана је од повеликих опека; она није била велика као што су уопште зграде у старим српским градовима које су, без изузетка, имале мале просторе на планинским висинама. Она је имала приземље и спрат. Познаје се главна дворана у приземљу, која има 13 и трећину аршина дужине и 10 аршина ширине, која је заузимала дужину двора. Источна зидина се врло добро одржала. На њој су већа засвођена врата; и на јужној страни су таква врата, али знатно мања. У зиду су видна места у којима су биле утврђене греде; од спрата је остао цео источни зид с полуокружним окном. У соби се виде две нише. На спољашњем зиду очувао се понеде живопис. Осим двора, у граду је била у прошлости саборна црква Св. Борђа, једна од старијих српских цркава, подигнута како се казује, још пре Немање. Сада, у мноштву рушевина, тешко је одредити место на коме је она била. По Ами Буеу, који је посетио Звечан пре 1840. године поред цркве Св. Борђа постојале су две цистерне на свод. Према Хильфердингу, већи део рушевина има печат војних утврђења. Ту су се подизала сва средства војне заштите. Независно од доњих зидина и кула, које су биле заштита, постоје на врху брда остаци других, округлих кула, које су вероватно служиле за смештај војске и ради заштите у опасности. Добро

⁴⁴ *Dubrovnik ponovljen*, с. 177.

⁴⁵ Бр. Трухелка, *Старорачка сећања Н. Бошковића*, с. 93 — 94.

⁴⁶ Л. Војновић, *Записници Марина М. Кабоге*, с. 220.

је сачуван сасвим мрачан подугачак ходник, с јаким сводовима, у којима се држала благајна српских краљева. У средини града види се дубок и узан бунар. Град је величанствен и на величанственом положају, одакле је диван поглед на околину.⁴⁷

Звечан помињу Енглескиње Макензијева и Ирбијева на свом путовању 1863. године. Оне казују да је брдо ниже града тада било шумовито и изгледа као да је руком заобљено. Звечан служи као утврђено место турској царевини.⁴⁸ Тих година је стратегијска улога града сасвим престала. По Панти Срећковићу, 1873. године у Звечану није било турске војске, ни страже, нити служи црква у граду.⁴⁹

Постоји неколико података о Звечану с краја прошлога и из почетка овог века. Према Т. Ипену, у град Звечан улази се са западне стране кроз огромни портал, изнад кога се уздиже кула Градска платна, зидана од ломљена камена, опасивала су читав врх брда. Тада су се познавали остаци од куле. У унутрашњости града сачувани су темељи правоугаоне зграде која је, по Ипену, од предворја, служила за краљеву пратњу и послугу. На северној страни су рушевине дворске палате, са остацима сводова и куле.⁵⁰ Према Б. Нушићу, у почетку овог века није било ниједног видног остатка од зграда. Турци су све порушили да би добили грађу за подизање својих зграда и да би дошли до закопаног блага.⁵¹ Нушићеве податке употребио је И. Иванић, који је готово истовремено посетио Звечан. Према Иванићу, градска платна доскора су се добро одржала, али је много порушено за зидање војне касарне у Митровици око 1883. године. На зидинама нема натписа. Познају се остаци зиданих зграда, међу којима је било и цркава, како су му то саопштили старији људи из Митровице. Има остатака од купатила, млинова, једног бунара, који је сасвим затрпан, и од звечанске тамнице. Ниже градског платна је округла кула, дебелих зидова. Чувен је био „звечански кладенац“ из народних песама, који је на северној страни брда Звечана.⁵²

Према А. Дероку, основа града Звечана је неправилна, прилагођена врху брда. Градски простор опасан је зидом, који је појачан кулама. Улаз у град је са западне стране. Одатле се долази у мањи и нижи део, у коме је до северног зида цистерна, а у већем делу су остаци темеља од двора, који је имао приземље и спрат, озидан опекама. У њему је била и дворска црвица. На јужној страни било је подграђе, утврђено мањим зидом; на северној страни града спуштао се кроз прокоп до извора у подножју брда, одакле се вода износила у град. То је „вода од Звечана“ из народних песама. Да-

⁴⁷ Собрание сочинений А. Гилфердига III с. 206 — 208.

⁴⁸ Макензијева — Ирбијева, Путовање, с. 215.

⁴⁹ П. Срећковић, Путничка писма, Гласник Српског ученог друштва 42, с. 329.

⁵⁰ (Th. Irpen), *Novibazar und Kosovo*, s. 137.

⁵¹ Бранислав Нушић, *Косово II*, Нови Сад 1903, с. 112.

⁵² Иван Иванић, *На Косову*, Београд 1903, с. 143.

нас је град потпуно у рушевинама. Турци су га систематски рушили.⁵³

Главоч је купасто брдо између горње и доње Дежеве. На његову заравњеном врху било је старо градско утврђење, од кога је остало само назив врха Градина. По свој прилици та градина је била старо српско жупско утврђење. Градске остатке на Главочу не памте ни најстарији људи у овом крају. На врху брда подигли су Турци, после разграничавања Србије и Турске 1834. године, пограничну караулу, ровове и бедеме око ње. Том приликом су свакако порушили остатке старог утврђења, а камен употребили за зидање карауле. Људи су ми саопштили да је у караули била турска посада до 1912. године. Народ се, по неком старом обичају, скупљао „на сабор“ на врх Главоча о св. Илији. Тада су младићи доносили турским војницима дуван, а од њих добијали пушчани прах за пушке каписларе.

Губавац је купаста главица код села Супња, недалеко од ушћа Рашке. На врху главице познају се рововска утврђења. По свој прилици она су коришћена у средњем веку, јер око главице има неколико затрпаних „подрумина“ (старих рударских окана). Као да је земљано утврђење на Губавцу служило у праисторији и за време Римљана као заштита становништва у насељу, које је било на падини ниже Губавца. Стара рововска утврђења оштетили су Турци 1834. године, кад су на врху главице као и на Главочу, подигли пограничну караулу, која је срушена 1912.⁵⁴

Велика градина код Постења на Рашкој. — Тако се назива купаста серпентинска главица на десној страни реке Рашке. Врх Градине је издужена раван, правца пружања север — југ. Местимично по ободу равни има старих бедема и темеља од градског платна, зидано од ломљеног камена у малтеру. Раван је изровљена. По њеној средини, на самом развођу, одржао се кривудави војнички ров из 1912. године. Врх Градине доминира долином Рашке ниже Новог Пазара и Петрове цркве. Видних остатака од градских зграда нема. У шљунку распаднутог серпентина, који се осипа с врха Градине у долину потока налазе се парчад црвене керамике, танких и дебелих зидова, који су се радили на лончарском колу римске старости. С доста вероватности може се претпоставити да је Градина била заштитно утврђење римског града Арзе, касније града Раса, који су били око ушћа Дежевке и Избичке реке. На Малој градини сада нема видних остатака градског утврђења. Ту је вероватно била кула осматрачица Велике градине.

Градина на Крстцу код Џоковића. — На врху купастог брда Крстца, североисточно и недалеко од Новог Пазара, одржали су се земљани бедеми и ров који, готово кружно, опкољавају зараван на врху брда. Крстац доминира долином Рашке ниже Новог Пазара. Положај места и начин утврђивања брдског врха указују на то да је на том месту било праисторијско утврђење, које су утврђивали

⁵³ А. Дероко, *Средњовековни градови*, с. 167, 169.

⁵⁴ Спомиње је и Ј. Ћвијић крајем прошлог века, *Гласник Географског друштва V*, 1921, с. 102.

и Римљани, јер је било близу града Арзе, а затим и Срби ради заштите свог престоног града Раса. Кад је Рас изгубио престону улогу крајем XIII века, напуштено је и утврђење на Крстцу. Оно је било напуштено и под Туракима. Тек у XVIII веку, после догађаја од 1690. и 1739. године, Турци су га утврђивали, нарочито после српског покушаја да заузму Нови Пазар 1806. године. Рововско утврђење је своју последњу улогу одиграло 1912. године, кад су Турци копали и чистили ров за војничку посаду, која је бранила Нови Пазар. На тај начин су се стари ров и бедем знатно оштетили и изменили своје првобитне облике.

Градина на Дубљу повише Петрове цркве. — Око врха брда Дубља добро је очуван готово кружни бедем и ров. Простор у кругном рову је прилично изроверјен војничким рововима у прошлым ратовима и тако се знатно изменио изглед старог земљаног утврђења на Дубљу.

Градина код цркве Никољаче на Ибру. — На купастој главици од гранита код цркве села Кончулића добро се познају остаци пра-старог утврђења. Од њега су се очували темељи само на западном ободу градине. Град је зидан ломљеним гранитом у малтеру, у коме има и танких, добро печених опека римске старости. Око града су била два рова: горњи, с бедемом на спољашњој страни, а ниже њега је доњи ров, удаљен од горњег око 30 м, такође с бедемом на спољашњој страни. Ровови су засути земљом и каменом и имају изглед кружне терасе. Приступ граду био је са западне стране, па је с те стране био и улаз у град, који се сада не познаје на површини земље.

Градац код ибарског села Гркаје. — У потесу села Гркаје, на брду Градцу, које је на левој страни Гркајске реке, има код Мрждола две брдске главице. На врху западне главице постоји шест левкастих закопа и неколико изобличених мањих, који су засути земљом и камењем с порушеног утврђења. Око већих закопа има мноштво ломљеног камена, које је разбацано у нереду на све стране. Сада нема видних остатака од градских зидина. Закопи су распоређени дуж развођа, удаљени један од другог око 5 м. Најдубљи закоп је око 3 м дубине, пречника око 7 м. Да је на том месту било неко утврђење показује назив Градац, који се помиње и у Бањској повељи око 1316. године, заједно с Биром, крајем Гркаје.

Градина с видним остатцима закопа и бедема има у Панојевићу, Носољину, Мрмоњама, на врху Малога кома, у Вучој, на врху Турјака, у подгорском Кознику, дежевској Брезовици, Локви код Берберишта, на Боровњаку код јошаничког Крушева, повише Јабланице. Многе градине су без икаквих видних остатака, али се о њима зна по називима који су постали у време када су постојали и њихови остатци: Градина повише села Бањске Реке; друга између Пркача и Злог потока под Рогозном; две у селу Чабри, једна је на брду, а друга поред порушеног моста на Ибру; Мала градина у Кузмичеву; Тепе на врху брда у ибарској Јошаници; Градац код насеља Ниша; Јеринина градина између Мухова и Радаљице; Тепе (кота 647 м између Новог Пазара и Бараковца; Тепе повише Кнежевића; Градина код села Белог Поља; Курвинград код саставака

потока у Жуњевићу; Градина на Остром врху код Глухавице; Градина код Пожежине; Градина повише Кашља; Градина код Одвраћенице на Голији; Градина код Жарева на Рогозни.

Улога градина као утврђења у области Рашке била је значајна током целог средњег века, а најзначајнија крајем XIV и у првој половини XV века. Под Турцима њихова улога је била краткотрајна; престала је онда кад су Турци своју војну снагу пренели у Босну и у земље северно од Саве и Дунава. Затим су градине оживеле крајем XVII века приликом повлачења Турака из српских области. Турска посада у граду Звечану упорно се и са успехом бранила 1689. године од узалудних аустријских напада. О напуштеним градским утврђењима у области Рашке у другој половини XVII века дознаје се по Н. Бошковићу, који казује да у њој има још неки град (утврђење). Старији начин ратовања хладним оружјем постепено је замењиван ватреним. Употребом топова и разорних зrna нестала је свака улога градских утврђења. У току XIX века оне су у области Рашке готово сасвим запустеле. Отада време и људи постепено руше градске зидине, утврђења постају градишта у рушевинама или их сасвим нестаје на површини земље. Некада врло значајна утврђења, сада њихови остаци, леже у корову и шиљу. Улогу градина у прошlostи и њихово садашње стање запазио је и народ и истакао у овој изреци: „Време куле гради, време разваљује“. Изреком је окарактерисана улога утврђења: у ратним прилицима подизане су куле и друга утврђења за заштиту и одбрану, а по завршеним немирима и ратовима они су сасвим напуштани да их временске непогоде руше. Према томе, многе старе градине нису претрпеле разарања само од непријатеља него су напуштанске после престанка њихове улоге, па су их рушили време и људи.

Путне стражарнице (куле, кулине). — Другој врсти утврђења припадају она која су подизана на ртовима коса и у долинским теснаницама куда су водили значајнији путеви. То су мала утврђења за посаду која је шtitila путнике и трговачке караване од напада „арамија“ и „кесеција“. Према Душановом Законику становништво по жупама било је дужно да на одређеним mestима поред путева (стражиштима, вардиштима) чува стражу, нарочито у пустим планинама, а оно из пограничних жупа давало је стражу.⁵⁵ Данашњи трагови остатака и предања о „кулинама“ у Рашкој су из турског времена. Куле су биле удаљене једна од друге око пет часова хода. Подизале су се округле и четвртасте, повисоке, с једним или с два спрата и приземљем на истакнутијим положајима, одакле су стражари мотрили на кретање путника, а на њихов позив пртицали им упомоћ. На жалост, ниједна кула поред путева се није одржала у Рашкој, све су порушене. Оне су, после напуштања, биле приступачне за рушење и одношење порушеног камена, па их је брзо нестало. Сада од њих има једва видних остатака и голих назива. Градина у Шарама је вероватно старија кула, подигнута поред „краљевског пута“. На mestу Кули у Рогатцу била је стара путна кула са сарајом, поред босанско-дубровачког пута. И утврђење на Гради-

⁵⁵ К. Јиречек — Ј. Радонић: *Историја Срба III*, с. 136.

ни на врху риолитске главице код Осаонице служили су за време Турака као путна стражарница. Између Осаонице и Суве Ћуприје на падини била је путна „шиљбокана“ Оцево. Између Пострмца и Дуге пољане погинуо је 1881. године неки трговац из Пљеваља.⁵⁶ Тада су Турци подигли „караулу“ у Чебинцу. Стара караула је место поред пута у Бајевици. По Рогозни било је неколико путних стражарница. Таква једна „кулина“ била је на месту Равни у Кознику, затим у Изворима, Јавору, у присоју Гуња код Десетка, на Черенчи повише Пасјег потока, а на брду Кули, у истоименом селу, и сада се познају „тепе“ (зидине) од куле.

Пограничне карауле. — Ову врсту малих пограничних утврђења од зиданог камена, ровова и бедема подизали су Срби и Турци после коначног обележавања српско-турске границе 1834. године, која је ишла преко Голије, Голица, па Рашиком од места Борја до Јењог ушћа, затим Ибром узводно до села Јариња и даље ка развођу Копаоника. Пограничне карауле и куле биле су дебелих зидова, неке и на спрат. Око њих ископани су ровови и подигнути бедеми на истакнутијим местима према повученој граници. У ратовима од 1876. до 1878. године многе карауле су биле делимично оштећене или порушене, а сасвим су срушене после укидања српско-турске државне границе 1912. године. Било их је на овим местима: у варошици Рашкој према мосту који је везивао варошицу са Старим Ћумурком ниже Супња; на Губавцу у Супњу; у Кућанима; на Мијатову гробу код Борја. Повише Супња био је подигнут велики „мерћез“, нека врста заклона за топове, порушен 1876. године. Код Кута, повише Себимиља, била је српска погранична караула, затим у Носолину, Шереметовици код Плешина, повише Паресија, у Бркушама, на Кршу код дежевског села Бањске, турске на местима Метеризу и Градини у Каменици под Буковиком и на месту Карули у Доњој Кориљи у Ибрау.

Беговске и агинске куле. — И ова врста приватних утврђених зграда нестале је у области Рашке. Власници су их користили и као летњиковце, па и за „тефериче“ својих породица и пријатеља. Оне су порушене пред крај прошлог века, а неке и почетком овог, јер су их власници напустили као слаба утврђења, па се повукли у Нови Пазар и Митровицу. Изузетно, одржала се само једна агинска кула у Постењу на Рашкој, али је и она била преправљена 1935. године за општинску зграду, а 1941. године је порушена. Зидана је од тесаног камена у малтеру, дебелих зидова, квадратне основе, покривена ћерамидом. Имала је приземље и спрат. У приземљу су била врата, с прилазом помоћу повисоких камених степеница. На спрат се пело из приземља, дрвеним степеницама. На њој су били мали и врло уски прозори, и то само на спрату, који су служили за осматрање и као „мазгале“ (пушкарнице) на све стране. Коришћена је 1912. године за одбрану Новог Пазара, па се турска посада повукла из куле пошто је погођена топовским зрном и напукла. Била је у власништу Хацифејзагића из Новог Пазара. Такву кулу имао је и ага Салко Гегић, из Новог Пазара,

⁵⁶ (Th. Ippen), *Novibazar und Kosovo*, s. 119.

на свом агилуку у Панојевићу. Од Шађирове куле у Живодерама остала су само зидине, Кардовића кула у Супњу порушена је 1876. године. Било их је и на следећим местима: Кули у Џоковићу, Отковском брду (Грбовића), Изицама, Гњилици, Кончулићу, Кознику под Рогозном, Гркаји, Родићу, Бонлијама (две), Јасеновику, Кулинину у Подгору, Шарама (с „конацима“), код чесме Лекинца у Присоју (крају Драгаљевине), на месту Кули између Намге и Доброг дуба, на Кулинину у селу Дмитровој Реци, Кули у Скукову, Кулишту у Надумцима (Кара-Османа и брата му Асана), од које се и сада виде темељи. Све ове куле, као и оне поред путева, показују колико је била слаба јавна безбедност у недавној прошлости наше области.

6. Цркве и црквине

1. О сеоским црквама и црквинама. — Готово свако сеоско насеље у области Рашке има црквину, а нека их имају по две и три. Старих цркава има мало, јер су порушене и претворене у црквине. Већина цркава и црквина је у старим гробљима, а мањи број је у сеоским потесима и на врховима брда. Пошто су гробља припадала сеоској заједници, и цркве у њима биле су сеоске. Многштво црквина указује на то да је становништво било у тешким животним приликама, па је услед тога било врло побожно. Некадашњу народну побожност потврђују народне изреке: „Без невоље нема богомоље“ и „у невољи дођи богомољ“. Народ је у црквама тражио не само утеше него и лека. И сада многи болесници посећују цркве и црквине о младим недељама, а исламизирани хришћани о младим петкама тражећи у њима оздрављење.

Постоје цркве и црквине које су подигли имућни људи и они који су били на високим положајима као своје задужбине: Бурђеви ступови, Сопоћани, Бањска, Варвара у селу Вареву повише Новог Пазара, Бурђева црква у Каашљу на Рогозни и друге. У Бањској повељи забележене су око 1316. године Николина црква и ниže ње Спасова црква, обе код села Полаза у Дежеви. Многе цркве и црквине нису се називале по својим оснивачима, него по свещима којима су биле посвећене или по местима на којима су подигнуте. Тако се дозије да се задужбински храмови нису подизали само ради успомене на њихове осниваче, већ пре свега ради откупљивања од грехова и ради постизања удобнијег живота на побожњем другом свету.

Међу старијим црквама и црквинама има и таквих чија је улога била да заштите летину од временских непогода и народ од епидемичних болести. Такве цркве подизане су на врховима брда, и око њих ретко где има гробова. По предању, црквина на врху Спасовика, код јошаничког Гошева, штити летину, што и сада верују хришћани и муслимани. По свој прилици исте улоге су имале све црквине које су биле посвећене светом Спасу (Спасовдану). Једна црква Св. Спаса код града Јелеча поменута је у Бањској повељи. Црквица Мариница, која се неопштећена одржала на врху брда повише подгорског села Дојиновића, има такву улогу.

Највећи број црквица, сада црквина, подигнут је после обнове Пећке патријаршије 1557. године. Пошто је становништво још у XV веку запало у материјалну беду, често потискивало и понижавано од Муслимана као „безверници“, оно је могло да подиже мале и скромне црквице. Област обилује каменом, па су цркве пре тежко подизане од тесаног камена, а мање их је било од дрвета. Сада у Рашкој дрвених цркава нигде нема, али их је било у време Саве Немањића и архиепископа Данила,¹ па их је било и у прошлом веку. По предању црква брвнара била је у старом гробљу у селу Пасјем Потоку, а у Доњој Бекови цркву брвнару спалили су муслимани 1876. године. Полигонални олтари данашњих цркава и црквина, зидане од камена, подигнути су на темељима цркава брвнара. Лучни облик олтарског зида на црквама брвнарама могао се постићи само помоћу неколико страна и углова. После порушених или спаљених цркава брвнара подигнуте су на њиховим темељима нове цркве од камена, које су задржале основни облик цркве брвнаре. Због тога неке цркве зидане каменом сада имају вишестрани олтарски зид. Такав олтар има данашња црквица од камена у трнавском селу Белом Польу под Голијом и у селу Грацу код Сјенице.² Међутим, и црквине од дрвета могле су да имају лучне олтаре. Оне су биле подигнуте од управних стабала „талпа“, „дизма“, као што се и сада подижу такве примитивне зградице за повремену или сталну употребу (дубирози, плевње, воденице и др.).³

Уочава се да су многе сеоске цркве биле ниске, малог простора, многе укопане у земљу, па се са улаза силазило помоћу два до три степеника на њихово тло, под. Такве мале цркве и црквине, делимично укопане у земљу, су: Јаначка црква, црквица у Живалићу, Бурђева црква у Капљу, црквица у селу Белом Польу, Мариница у Дојиновићу, црквина у Жуњевићу, итд. Има их и у пределима изван наше области.⁴ По предању старије цркве укопавале су се, да би мање падале у очи муслиманима, који су нетрпљиво гледали хришћанске храмове. Штавише предање казује да Турци нису допуштали подизање великих и високих цркава.⁵ Неке су биле толико мале да су у њих могле да уђу три личности са свештеником, а народ је стајао напољу, пред улазом. Предање се потврђује једним ферманом из 1863. по коме су хришћани били дужни да тра-

¹ К. Јиречек — Ј. Радонић, *Историја Срба III*, с. 272.

² Полигоналне олтаре видео сам на брвнарама старијих цркава у Брезни из 1814 и у Прањанима из 1828, обе у таковским селима код Горњег Милановца. О црквама брвнарама видети: Д. С. Павловић, *Гласник Српске православне цркве XXXV*, 1954, бр. 11—12, с. 135; *Музеј VI*, 1951, с. 105 итд.

³ Управне талпе („дизме“) у приземљу куће брвнаре у Рожају виде се на илустрацији који је објављен у Зборнику заштите споменика и културе II, Београд 1951, с. 193.

⁴ У долини Ибра, по Р. М. Илићу у Српском етнографском зборнику VI, с. 541, у Херцеговини по Вуку Врчевићу у *Србадији I*, 1875, с. 16, у македонском пределу Кичевији по Т. Смиљанићу у Српском етнографском зборнику 51, с. 362, стара црква у Чајничу по Ст. Р. Делићу у *Босанској вили XVI*, 1901 с. 203. У земљу је укопана и стара црква код саборне цркве у Нишу, итд.

⁵ Видети мотив предања о говеђој кожи, Књижевни север VII, Суботица 1931, с. 381.

же одобрење од турских власти за подизање цркава.⁶ По ферману, турске власти су узимале таксу за подизање нове цркве, која се одређивала по њеној величини и висини, а која није била скромна. Али су се и за Турака подизале велике цркве. По наведеном ферману Турци нису забрањивали подизање већих цркава у местима у којима оне не би сметале Муслиманима у њиховој вери.

Подизања малих цркава било је у Византији, па и код нашег народа пре доласка Турака. Једна мала црква на међи села Копорића, у копаоничком Ибру, споменута је у Бањској повељи око 1316.⁷ По Буркарду, Грци су 1332. године подизали мале, баштинске цркве,⁸ које се и код нас помињу средином XIV века у Душанову Законику. По биографу Теодосију Сава Немањић подигао је многе цркве „мале и велике... не само камене, него и дрвене“.⁹ Димензије Бурђеве цркве код Кањла, на Рогозни, поменуте у Бањској повељи, износе 6,3 т са 3,6 т, укопана у земљу за два степеника. Ова црквина, као и други наведени подаци, показују да су мале црквице постојале у нашој области и пре најезде Турака. Према томе, величина једне цркве зависила је и од имовне моћи њена оснивача, а њено укопавање у земљу није из времена Турака, него је то преузето од Грка, од којих је примљено и хришћанство. Укопавањем цркава у земљу тежило се да се у њеној дубини, тишини и мраку изазове верска тајanstvenost. У тој тежњи приличан број старијих српских цркава подигнут је у пећинама. Многе мале цркве су вероватно остаци породичног и родовског верског живота из прошлости. Поред такве цркве је породица или род одржавао своју свечаност, заветне молитве и сахрањивало своје покојнике.

Мало је црквина код којих је површина пода иста, а већи број измерених црквина два пута су дуже од ширине. Тако површину пода од 5,5 т са 2,7 т има црквина у Кознику под Рогозном, 6 са 3 у Бубретовићу, 7 са 3,5 у селима ибарске Јошанице, у Цоковићу (у Костиној Потоку) и у Цревнима (ниже Сопила), 8 са 4 у Скукову и Тврђаву, 9 са 4,5 у Батинићу, подгорском Гошеву, Петрови и Шароњама, 10 са 5 у Црквинама (она код саславака), 12 са 6 црквина Јаблане у Милићима. Знатну већу дужину од ширине имају црквице: у врачевском Одојевићу 12 са 3, у Попама 20 са 6. Највећи број црквина има овај однос дужина према својим ширинама: 3,3 са 1,1 Мариница у Дојиновићу, 4 са 3 црквина у Кутњу на Ибру, 4,8 са 3,13 црквица у Живалићу, 5 са 2,7 Илинница у Дојиновићу, 5 са 3 у Грабановићу, 6 са 3,6 у Грубетићу (на Главици), 7 са 3 у Горњем Крњину, 7,5 са 4 у Тврђеву, 8,5 са 4 у Лечи, 8,5 са 5,5 у Сендолу, 9,5 са 6 црква у селу Белом Польу, 10 са 4 црквина у јошаничком Гошеву, 10 са 6 у Доњој Тушмилци, 11 са 6 у Грубетићу (у селу), 17 са 9 (висока до под кров 6 т) црква Никољача у Кончулцићу, 19 са 9 црква Врачи у врачевском Долу.

Према епархијалницима, који су састављани у Новом Пазару 1899, у Новопазарском протопрезвитерату је тада било 1501 православни дом, 6 цркава које се служиле, 2 манастира и 37 цркава у рушевинама.¹⁰ У ту статистику нису унете црквине срушене до

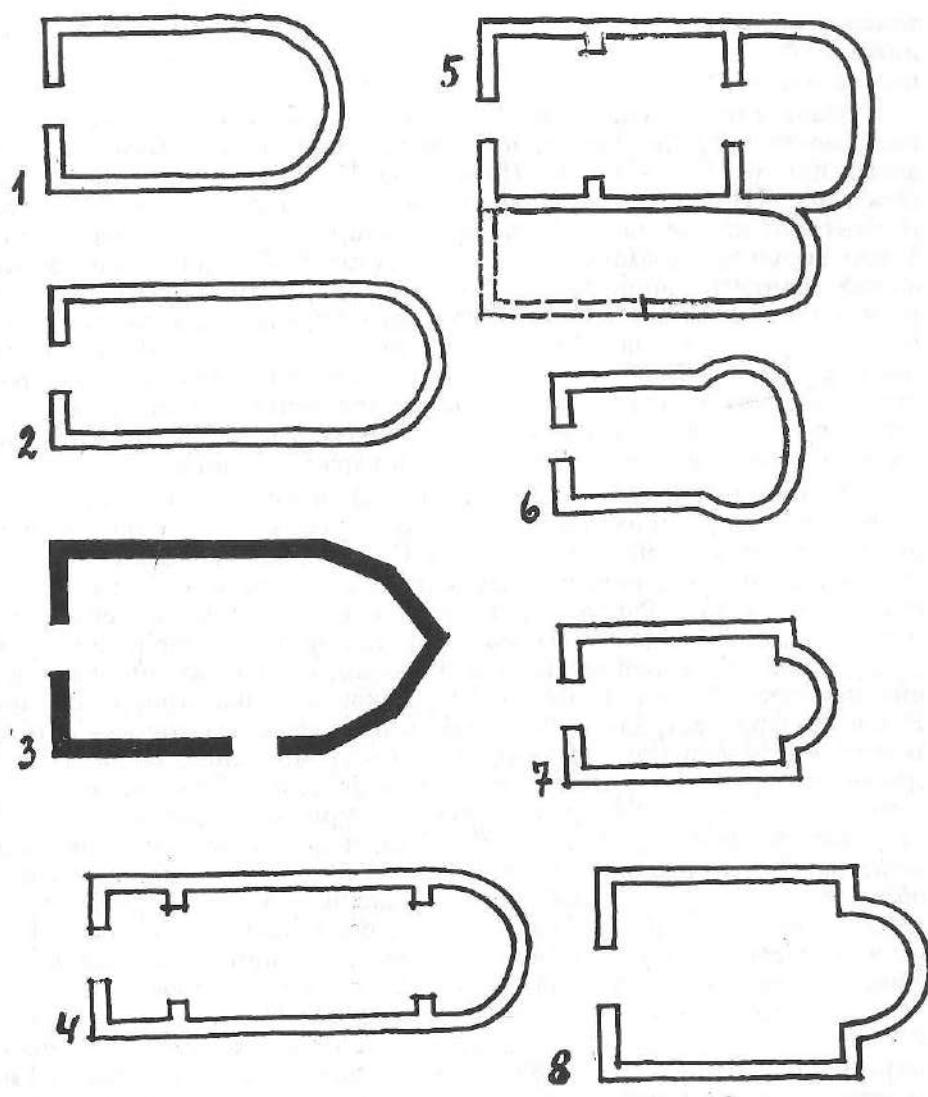
⁶ Т. Р. Борђевић, *Поред Топлице*, Братство VII, Београд 1896, с. 86 — 87.

⁷ Ј. Ковачевић, *Извештај*, с. 2.

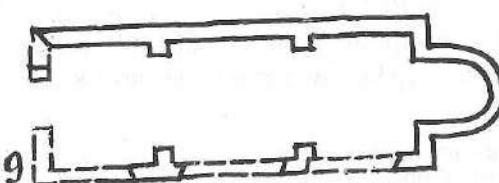
⁸ Ст. Новаковић, *Буркард и Бергтрандон де ла Брокијер*, с. 31.

⁹ М. Башић, *Старе српске биографије*, Београд 1930, с. 168.

¹⁰ Ст. Новаковић, *Балканска питања*, Београд 1906, с. 523.

Ск. 23

Ск. 23: Основе црквина и цркава 1. у Кознику под Рогозном, 2. у Бубрековићу, 3. у Белом Пољу под Голијом, 4. „Латинска црквина“ у Г. Крњину, 5. Преображење у Ковачеву, 6. у Грађановићу, 7. Дольанска код Сендола, 8. на Грубетићкој Главици, 9. у Одојевићу, све по писцу

темеља, којих је било знатно више од црквина у којима су се тада држала богослужења. За многе порушене цркве треба дати одговор на питање када су порушене и због чега.

Манастир Бањска подигнут је почетком XIV века на рушевинама неког старијег храма, вероватно византијског. Немања је подигао цркву Никољачу на Ибру, код Кончулића, почетком друге половине XII века, на рушевинама неке старије цркве. Биограф Доментијан казује да св. Сава цркве „старе у тврди, а нове сазда“.¹¹ Такве порушене храмове затекли су стари Срби кад су насељавали област Рашке на више места. На којим су местима били ти најстарији храмови сада се не зна као што се зна само за Бањску и Никољачу, па није поуздано утврђено да ли су ти најстарији храмови у Рашкој били грчки или латински. Али, пошто народ радо користи стара и запустела насеља, старе путеве, мостове, светилишта, то и најстарија светилишта и храмове треба тражити, пре свега, на местима стarih српских манастира и црквина.

Храмови, као и градине (утврђења) рушени су приликом свих знатнијих историјских догађаја и народних покрета. Они су се рушили и у време првих насељавања Срба у нашој области и првих српских и византијских, а затим српских и турских ратовања.¹² Сви старији храмови у Рашкој претрпели су током прошлих векова већа и мања разарања. Неки од њих оправљани су, дозиђивани, многи су дуго лежали у рушевинама а од неких сада нема никаквих видних остатака. Према В. Коровићу, цркве и манастири у околини Новог Пазара настрадали су после велике сеобе из тог краја 1690.¹³ Према доста нејасном предању о звоњењу црквених звона, која су изазивали срцбу обесних муслимана, које сам забележио у подгорским селима, то је био разлог рушењу цркава у том крају. Такво предање забележио је и Танасије Пејатовић за Сопоћане. По њему, неки паша чуо је сопоћанска звона на Рогозни. Његови пратиоци објаснили су му, да се, тобож, сопоћански калуђери веселе што их је „зла коб мимоишла“. Паша нападне сопоћанске калуђере, пороби их а манастир спали.¹⁴ Народно предање потврђује се писаним подацима о рушењу Сопоћана 1689. Тада се, нема сумње, дододило и рушење многих сеоских црквица у Подгору и по другим пределима Рашке. По извештају парохијског свештеника Јеротија Спасојевића, који је писан 18. априла 1895. године, новопазарском протопрезвитерату „у жупи Рогозно цркве у целости нема ниједне, а у развалинама су ове: у селу Струмцима храм Воскресенија; у селу Грубетићу и Шалиновићу“ сасвим су порушени.¹⁵ У изузетним приликама, нарочито за време српско-турских ратова, Турци су готово редовно цркве сматрали местима из којих се издају непријатељу

¹¹ Л. Мирковић, *Доментијан*, с. 102.

¹² Неће бити добро постављена Јиречекова констатација да „стари српски манастири у околини (Новога Пазара) остали су недирнути све до XVII века, *Историја Срба* II, с. 216.“

¹³ Ст. Станојевић, *Народна енциклопедија* III, с. 670.

¹⁴ Т. Пејатовић, *Манастир Сопоћани*, Нова искра V, Београд 1903, с. 82.

¹⁵ Државна архива у Крагујевцу (несређена приликом посете).

(Србима) државне и ратне тајне, кретања војске, њена јачина итд., па су их зато систематски рушили.

Неке старе сеоске црквице, нарочито оне које су биле покријене шиндром, после одсељавања становништва 1690, 1739, 1806. и 1878. године незнатнијег досељавања хришћанског и бројнијег муслиманског становништва у насељима у којима је било таквих црквица саме су се оне рушиле, јер су биле од слабе грађе и дотрајале. О таквом рушењу сеоских црквица сведочи недавно рушење напуштених цамија у Осаоници и Бањској, па и у самом Новом Пазару. После одсељавања муслимана из Осаонице и Бањске, њихове запустеле цамије, подигнуте од трошне грађе, срушиле су се.

За неке црквине верује се и казује да су са својих места иођу одлетеле на друга места. Тако се казује да је с места Црквина у Доњој Бекови одлетела црква преко тадашње државне границе у суседно село Бело Поље, која је и сада у том селу. Стара црквица, која је била на врху Соколовиће, „прелетела је“ још за Турака преко границе у слободну Србију. И сада се добро познају њени темељи на Соколовици. Према другом предању, у које се може поверијати, неки Турчин (мухамеданац) продао је црквене зидине Србима из Србије, које су порушили преко ноћи, камен пренели на коњима преко границе и тамо подигли црквицу истог облика и величине као што је била стара. Са места Крста, у потесу Постења на Рашкој, „одлетела је“ црква, али се сада не зна где је, итд. Предања о тобожњем летењу цркава има и у другим нашим областима.¹⁶ Мотив о прелетању градина (утврђења) јавља се у источњачким причама („Хиљаду и једна ноћ“); по чему Д. Лапчевић закључује да су га наши калуђери преузели и превели с грчког.¹⁷ Није искључен утицај мотива из источњачких прича, али је он могао постати непосредно и у нашем народу. О томе најбоље сведочи предање о тобожњем одлетању цркве из Доње Бекове и казивање о продаји црквених зидова. Становништво Белог Поља могло је потажно за кратко време да поруши једну малу запустелу црквицу од брвана, да грађу пренесе преко границе у своје село, па да је подигне у истом облику као што је била у Бекови и да разгласи да је црквица сама прелетела својим верницима. Потажног преношења камена с напуштених црквина и подизање нових од пренетог камена било је и на земљишту турске државе, а то све у тежњи да се избегну издаци у вези с одобрењем њиховог подизања и плаћања такса.

Према предању, неке црквине су „латинске“ а неке „грчке“, што значи да су прве биле латинског обреда, а друге грчког. По времену, латинске црквине су, ако се то потврђује и другим подацима осим предања, из три раздобља. По В. Марковићу, најстарији су католички остаци у топонимима старе Рашке из времена при-

¹⁶ А. Вукомановић, *Грађа за историју народа и књижевности српске*, Гласник Друштва србске словесности X, 1853, с. 327; М. С. Милојевић, *Правила*; св. Петке Параскеве српске, — Гласник Срп. ученог друштва XXXI 1871, 314. — М. Карапановић, *Један занимљив мрамор код Скендер-Бакуфа*, Гласник Земаљског музеја XI, Сарајево 1928, с. 137.

¹⁷ Четири жупе, Гласник Географског друштва VII—VIII, 1922, с. 196.

мања хришћанства,¹⁸ млађе су латинске из времена насељавања рудара и трговаца католика по нашој области из друге половине XIII до краја XVII века, а најмлађе и малобројне су оне које су подигли досељени католици Клименте почетком XVIII века.

Међу старијим црквама има и таквих које народ погрешно назива „латинским“. Тако се за једну од три црквице у друмском насељу Црквинама (у башти Рецеповића) упорно казује, да је била латинска. Међутим, Р. Љ. Павловић прочитао је 1946. године на једној њеној оштећеној плочи од камена део натписа „...сештъ“. Међу порушеним камењем на тој црквици видео сам парчад тесане сиге, на којима се налазе остаци разнобојног живописа на гипсу. Преци мусиманских досељеника, који су били католици, приликом насељавања овог краја почетком XVIII века, обновили су стару православну цркву за себе, али су је убрзо напустили, јер су примили ислам. Напуштена црква се у току времена срушila, а очувано је предање да је била латинска, досељених католика Хота и Климената.

За најстарије црквице хришћани и мусимани казују, по предању, да су „грчке“. И ово предање је сасвим погрешно. Турици су прве цркве упознали кад су дошли у додир с Грцима, па су за њих све хришћанске цркве грчке (за њих је и хришћанство грчка вера). Такво схватање мусимана примило је исламизирano становништво, српско и арбанашко, а од њих данашњи досељени хришћани. Готово све те стваре „грчке“ цркве у области Рашке биле су српске, које су у току прошла три века порушене. Старо српско становништво из рашких крајева одселило се, а оно које се доселило затекло је црквице о којима сада зна само по погрешним предањима.

Око сеоских црквица и црквина има врло старих надгробних плоча, стубова, крстова и млађег надгробног камења. Многе црквице народ особито поштује, готово подједнако и хришћани и мусимани (исламизирани хришћани), чији су преци сахрањени у гробовима поред црквина. Побожне и старије личности посећују их сваког већег празника, чисте од корова и лишћа, пале свеће, каде тамњаном, ките цвећем, остављају воће, накит и новац.

У области Рашке има мало цамија. Мусимани су их по селима нерадо подизали по свој прилици због тога што је њихово подизање везано за новчане издатке, па су их морали одржавати и издржавати оце. У време мојих путовања било их је само две: једна поред хана у Осаоници, која је напуштена 1933. одласком верника у Турску, а друга је на тромећи Морана, Намге и Милановића, која и сада служи; трећа је постојала у селу Рватској, која је срушена у току рата 1915—1918. године. У селу Доњем Сувом Долу, у Бањској, има два турбета.

2. Цркве и црквине у Подгору

Јаначка црква је у Јаначком пољу, долинском проширењу људске, с леве стране пута идући из Новог Пазара за Сјеницу добила је

¹⁸ Православно монаштво и манастири у средњевековној Србији, Сремски Карловци 1920, с. 40.

назив по селу Јанчи. То је ниска црквица, зидана тесаним и ломљеним каменом до свода, а свод је од тесане сиге. Укопана је у земљу, тако да се на њен под долази преко два степеника. По предању, укопана је да не би висином прешла ону коју су били Турци одредили када је зидана. Међутим, она је у равни, на алувијалном наносу, па је вероватније, да се око ње наслагао речни нанос и да је тако црквени под постао нижи од површине око цркве. Кров је покривен каменим плочама (фот. 40).

У црквици се доста добро одржао старији живопис на горњим деловима зидова и по своду, а млађи је на доњим деловима зидова, урађен на месту старијег живописа, који је пропао од влаге. Старији живопис је уметнички успелији, а млађи је с мање контраста и блед. У олтару је од старијег живописа најупадљивији лик Богородице раширенih рукu, а пред њом је мали Христос. На своду испред олтара је лик Христа у ставу благосиљања. Поред његовог лица је лик другог свештеника, који ми је непознат. У олтару су старије фреске добро очуване. Међу њима је лик св. Николе. Од млађих фресака у припрати падају у очи св. Борђе и Димитрије, оба на коњима. Између ликова постоји покоји геометријски орнаменат. Зидови су премазани гипсом, па је преко њега рађен живопис. Сада се гипс круни и опада, јер је изложен влаги. Око цркве ископан је ров да би се сузбила влага.

Не зна се ко је подигао јаначку цркву и када. У повељи цара Душана забележене су око 1348. године земље манастира Арханђела код Призрена, које су ишли у Јанчиште, Ораховац, Крајев Лаз, Вртачу и Дугу пољану.¹⁹ Сада се не може поуздано рећи, да ли је Јанчиште у XIV веку било селиште код метохијске варопшице Ораховца или је било на месту подгорског села Јанче. Да је то Јанча показују само два поменута топонима: Јанчиште и Дуга пољана, која је недалеко од Јанче, на ободу Сјеничког поља; топоним Вртача могао је постојати, јер је крај око Јанче кречњачки. Ако је Јанчиште било на месту данашње Јанче, а у XIV веку било селиште, онда је оно у другој половини истог века или у почетку XV века насељено, па је тада могла бити подигнута и Јаначка црква.

Јаначка црква, иако је била поред босанско-дубровачког пута живог саобраћаја, поштевена је од рушења, јер је заштићена густом шумом у влажном Јаначком пољу, а по спољашњости и због мале висине није скретала пажњу пролазника. Њу је највише штетила влага, која је уништила старији живопис у висини парапета. Црква је поправљена 1872. године као што се види по кратком натпису на малој каменој плочи, која је узидана повише западног улаза. По народном саопштењу, њу су пустошили Арбанаси из околине Дебра, које је предводио Дервиш-паша противу Србије 1876. Она је 1878. године била пуста.²⁰

Сада народ посечује цркву о Цветници (Цветима) и о јесењим Крстовдану. Забележио сам предање да је била посвећена св. Димитрију. Посечују је болесници од „горске болести“ (падавице). Колико

¹⁹ Ј. Шафарик, *Хрисовуља цара Стефана Душана*, Гласник Друштва српске словесности XV, 1862, с. 292.

²⁰ Т. Станковић, *Путне белешке*, с. 181.

народ верује у сугестивно лечење у старој цркви показује предање по коме је неко муслиманско дете оскрнавило цркву, па се зато „сапело у краљу“ (пограбвило). И по натпису из 1872. цркву је очистио, поправио неки Радован, како му је то наређено у сну. Око цркве је данашње сеоско гробље. Старије надгробно камење у њему није старије од почетка прошлога века.

Црква у Живалићу. — Повише кућа, а ниже брда Великог крша, подигнута је стара црквица, зидана тесаном сигом, ломљеним кречњаком и дозиђивана, после неког рушења, надгробним камењем. Површина црквеног пода је 4,8 м са 3,13 м. Он је укопан, па се у цркву силази преко три степеника. Зидови су јој прилично дебели, кров низак, покривен каменим плочама. Црквица има само јужна врата, димензија 1,16 м са 0,76 м. Изнутра, над надвратником, има остатака од два натписа, писаних један преко другог, оба знатно оштећена. Од старијег натписа, који потиче вероватно из XVI века, могао сам да прочитам само три речи. Под је поплочен каменом пешчаром.

Црквица је сва живописна. Од ликова светаца очувало се неколико. Сликарска вештина знатно изостаје од вештине сликарa који је радио живопис у Сопоћанима и од старијег живописа у Јаначкој Цркви. На своду олтара је лик Богородице раширених руку, а мали Христос је у љусци јајета на њеним грудима. Са стране Богородичине главе су два анђела. На зиду олтара су ликови светаца Василија, Михаила, Гаврила, Стевана и Григорија. На своду између олтара и иконостаса има десет попрсја светаца у медаљонима, а у њиховој средини је, у квадратном оквиру, лик Христа. Повише јужних врата је сцена Смрт Богородице, десно од ње су ликови цара Константина и царице Јелене и других светаца, а лево су Архангел Михаило, Никола, Петка и Мрата. На своду су приказане сцене: Лазарева субота, Улазак Христов у Јерусалим, а друге су оштећене. Нема иконостас. На бочним зидовима су остаци старог иконостаса, који је био висок 2 м.

Главни народни скуп код цркве је о Лазаревој суботи ради причешћа. По остатцима оштећеног натписа као да је била посвећена Духовима. Величина, узидано надгробно камење, доста слаба вештина у изради фресака и два оштећена натписа указују на то да је црквица била рушена 1690. године па обновљена у XVIII веку.

Црква св. Николе у доњим Штитарима. — Ова стара сеоска црква је на десној страни пута који води од Новог Пазара за Сјеницу. Од ње је очуван олтар и припрата, а задњи, западни део је порушен до темеља, који се добро познаје. Зидана је од тесаног трахита. У олтару има дванаест светаца старијег живописа међу којима су Григорије и Константин Филозоф. По Константину, који је живео у XV веку, црква је млађа од тог времена, по свој прилици из друге половине XVI или из почетка XVII века. На листовима једног четвероеванђеља има три записа, у којима су поменута села Штитаре и Чебинац. Најстарији запис је из 1722. године. По том запису, стару књигу обновили су старац Маријан и баба Ивана у лето 1722; у другом запису забележено је да је књига „васега сабора штитарска

лета 1743; по трећем, од 28. октобра 1806. године, црква у Штитарима тада није „појала“.²¹ Код цркве је очуван стари надгробни крст с натписом из 1758. године. У цркви су два неоштећена стара чирака од камена. Године 1896. био је штитарски свештеник Стеван Васић „из Раковца“ (суседног засеока), који је био једва писмен.²² На данашњем дрворезном иконостасу има натпис, по коме су га живописали Дебрани 1902. године.

Црква у Свиланову. — На јужној падини Голије, непосредно ниже кућа Свиланова, има остатака старог гробља, у коме су очуване зидине од црквине. Око ње је данашње гробље и неколико вртачастих удубљења, која су остаци старих рударских окана. По предању, цркву је подигла кнегиња Милица. Црква је служила за све време Карађорђевог похода на Сјеницу 1809. године. Те године је неки паша, идући с војском из Сјенице за Нови Пазар, порушио многе цркве у Подгору, а оставил непорушену само цркву у Свиланову. Пролазећи, војници чују клепала цркве у Свиланову, па јаве паши, који нареди да и њу поруше. Нема никаквих потврда, осим предања, да је цркву подигла кнегиња Милица. Према надгробним натписима код црквине, види се да је црква постојала у првој половини XVIII века. Међу старијем надгробном камењу, најстарији је натпис из 1755. а најмлађи из 1821. године. Данашњу цркву подигли су парохијани 1933. године на темељима црквине пошто су, на жалост, порушили старе зидине од тесаног камена (фот. 43). Посвећена је летњим Врачевима, али се народ око ње окупља и у дане св. Јеле, о Цветници и о Преображењу.

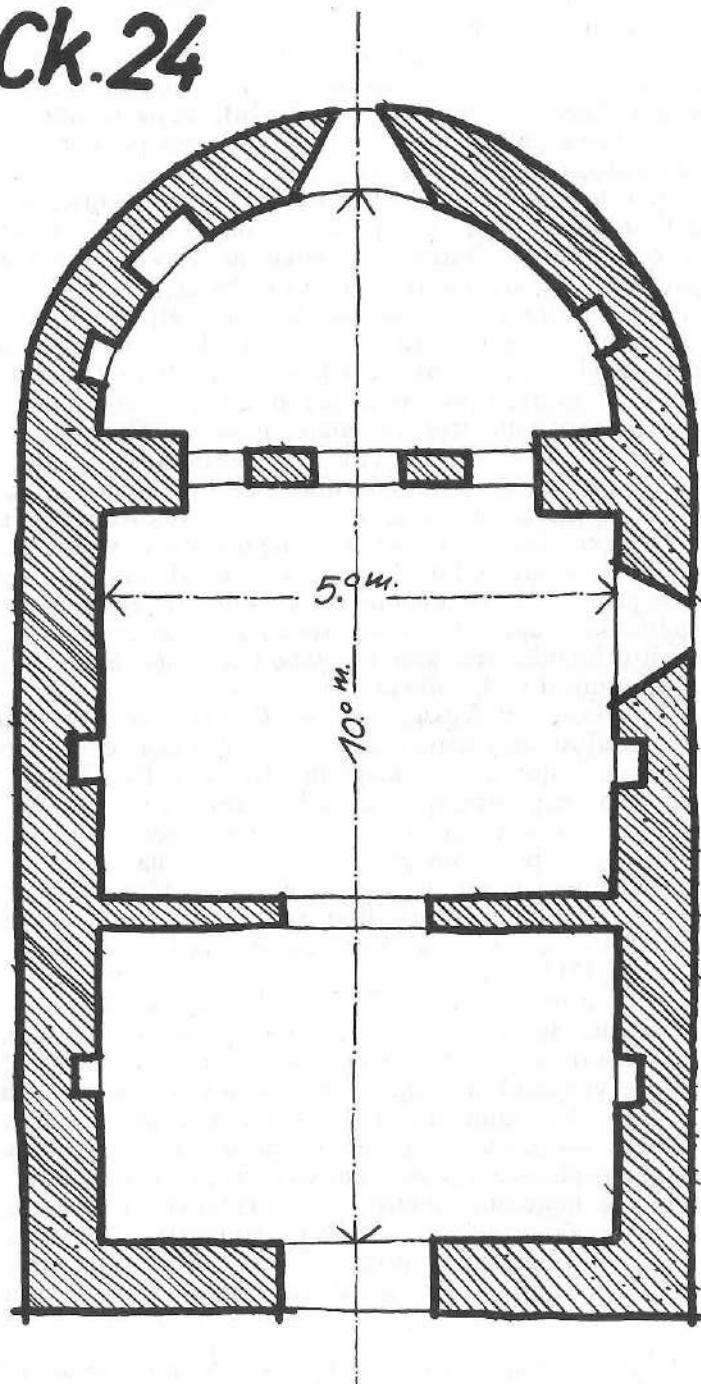
Црква Никољача у Кузмичеву. — Стара црква у Доњем Кузмичеву, под Голијом, подигнута је на левој обали сеоске речице, у њеној проширеој долини, непосредно ниже кућа. Она је посвећена св. Николи, па се у народу назива Никољача. По старом обичају, народ се око ње највише окупља о Великом четвртку. Према натпису на белој мраморној плочи, која узидана изнад надвратника западних врата, цркву је подигао неки Вучихна 1598. године, у време рашког митрополита Висариона. Вучихна је те године подигао нову цркву на темељима старе Николине цркве, која се помиње у Бањској повељи око 1316. године.

Црква Никољача удаљена је од већих саобраћајних путева и насеља, а увучена међу јужне шумовите огранке Голије. Она је једнобродна, неоштећена, али је споља и изнутра кречена, па зато нисам могао да утврдим постојање живописа. Величина основе, мрена по спољашњој страни темеља, износи 8,77 m са 4,5 m. Падају у очи две нише — једна на северном а друга на јужном зиду — обе симетрично израђене у арабљанском стилу. По угледу на облик ниша изрезано је неколико надгробних стубића од камена, који су постављени на гробовима у црквеном дворишту. Према архивској грађи 1896. био је свештеник цркве у Кузмичеву Димитрије Мировић, умро 1907. и сахрањен северно од цркве. Код западног улаза

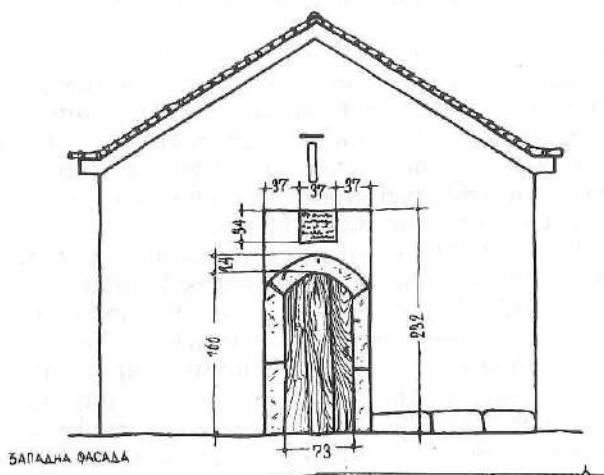
²¹ Зборник за историју Јужне Србије и суседних области I, Скопље 1936, с. 139.

²² Државна архива у Крагујевцу.

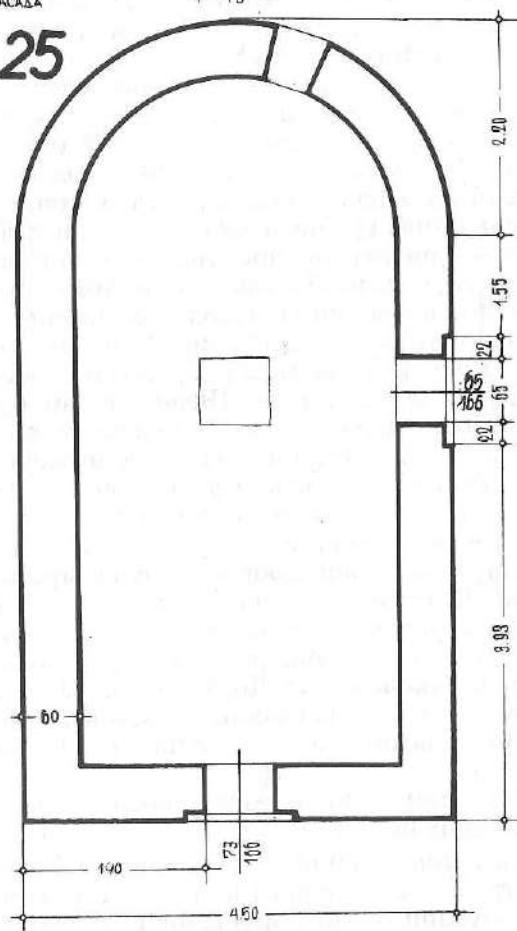
Ск. 24

Ск. 24. Основа црквина у Свиланову, НТ 1931

Ск. 25

Ск. 25. Никольача и њена основа у Кузмичеву, ЈП 1952

у цркву подигнута је звонара на четири дрвена стуба, покривена шиндром.

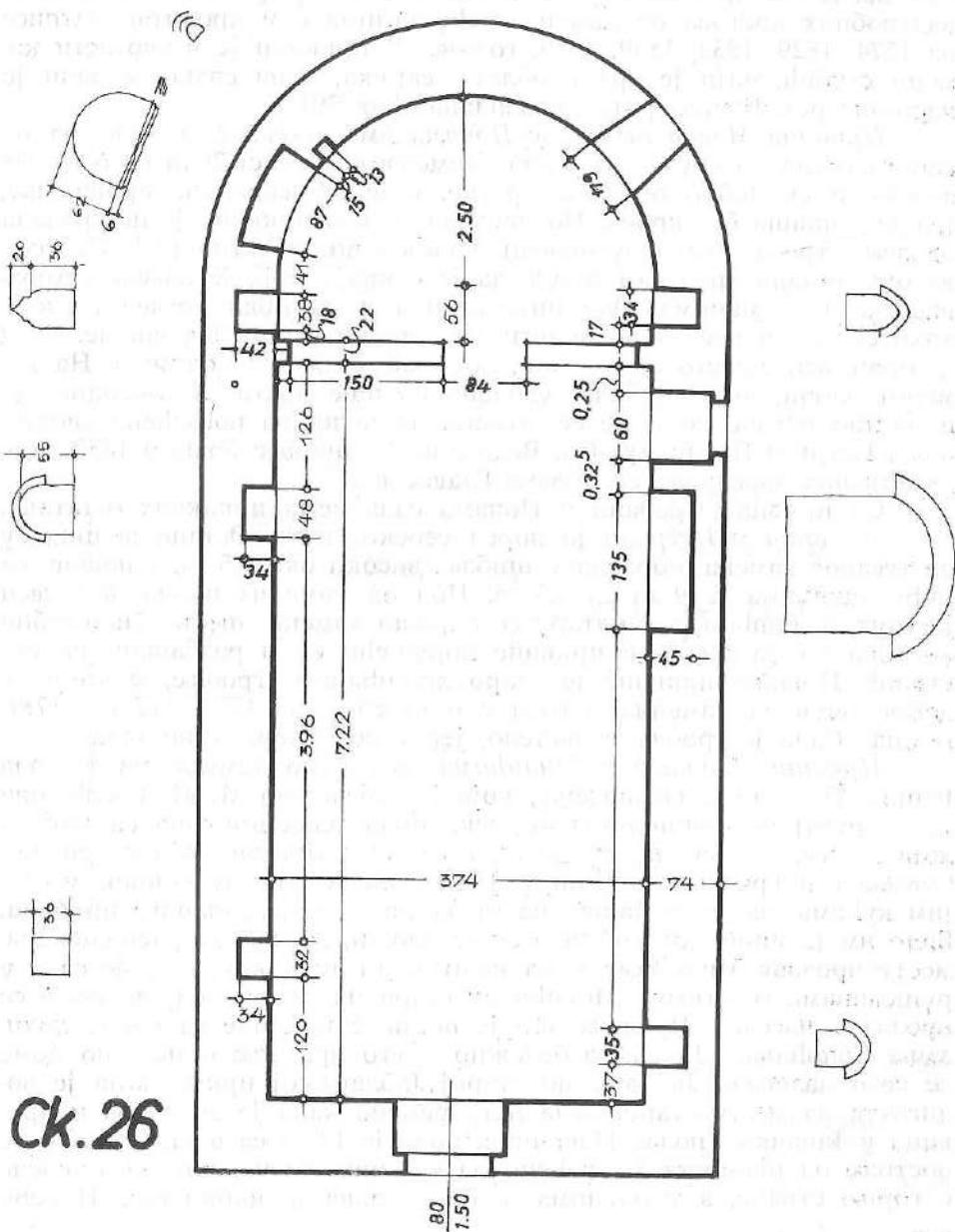
Црква Мариница у Дојиновићу. — У горњој карсној долини Бонлијске реке било је седам већих и мањих цркава, недалеко једна од друге, од којих се цела одржала само Мариница, на истоименом брду повише села. Црквица је мала, подигнута вероватно у првој половини XVII века, посвећена „Благој Мари“, по којој је и добила назив. Димензије унутрашњег простора износе 3,3 m са 1,1 m, висина до под кров 2,5 m. Она је тако мала да у њу не може да стане више од пет лица. По предању, подигнута је за дан и ноћ, јер је тако писало у ферману. Преко свода је намештен кров, покривен каменим плочама (фот. 42). Под је од камених плоча. Стари иконостас је нестао, па је на његово место намештена обична дрвена преграда, без икона. Унутрашњи зидови су премазани гипсом, па живописани. На своду у олтару је лик Христов, повише западног улаза (другог нема) је лик Арханђела Михаила; на северном зиду су ликови светаца Николе, Борђа, а трећи ми је непознат. Изнад светаца су попрсја других светаца, међу којима сам запазио Кузмана и Дамњана. Јужна страна зида је оштећена, са остацима живописа. У олтару, према истоку, приказан је лик Богородице с малим Христом на грудима, а са обе њене стране је по један анђео. На левој страни је оштећени натпис о подизању црквице. У олтару, на левој страни, налази се овај непотпуни натпис: „1828. знати се“. Црквици се прилази са северне и западне стране, а са осталих страна приступачна је само пешацима. Према предању, црквицу је подигао предак рода Смудија као заштиту од временских непогода и болести. Род Смудије одселио се у село Љуљац. Људи тога рода и сада долазе црквици, а о већим празницима плаћају свештенику да у њој држи богомољу. Црквицу остало „преслужује“ (пази) род Боковићи.

Црквина Илиница је на месту Дреноваку, између Дојиновића и Вевера, недалеко од Маринице. Њени зидови одржали су се до под кров, али је без свода и крова. Зидана је од тесаног камена. На зидовима нема живописа, нити се сада може утврдити да га је било, пошто је малтер с камена сасвим скинут. Оштећени зидови указују на то да је кров давно порушен и да су кипе и снегови уништили њен живопис. Под у олтару је попложан белим мраморним плочама. На поду лежи добро очувана мраморна крстionица у облику путира. Црквина је једнобродна и има само западна врата. Површина простора између зидова износи 5 m са 2,7 m. Била је посвећена св. Илији, по коме је у народу добила назив. Њу сада „преслужује“ род Раковићи из Дојиновића. Око црквине очувао се приличан број камених надгробних крстова. Међу њима има са-мо један недатиран натпис, по свој прилици из прве половине XIX века.

Црквина у старом и данашњем гробљу у суседном селу Стравдову сада нема видних остатака.

Црквина Лазарица у Пурђу је на страни бруда која се од села и црквине спушта се према речном кориту и сеоском путу. Зидови од тесаног камена очувани су до порушеног свода. Има камених плоча којим је црква била покривена. По предању, настрадала је од зем-

љотреса. Површина њеног унутрашњег простора је 7,22 m са 3,74 m. Посвећена је св. Лазару (Видовдану), по коме је у народу добила назив. У олтару је камени престо. На олтарској прегради наслагано је тесано камење разних величина. Камен је зидан у малтеру. У

Ск. 26. Основа црквне у Пурћу, ЈП 1952

црквени има неколико срушених делова од мраморних стубова, па и од трахита. На поду у југозападном углу је камено „корито“ (крстионица). Има одломака мраморних плоча, које су орнаментисане сложеним крстовима. Поред олтара намештен је стари чирак од камена. Ниже црквина су две чесме; око њих одржало се неколико надгробних крстова од камена, међу којима сам прочитao натписе из 1574, 1829, 1832, 1839, 1879. године. У црквније је четвртасти камени стубић, чији је врх у облику сарука, а на свакој страни је изрезан крст. Јужна врата су зазидана (фот. 39).

Црквина *Млада недеља* у *Попама* има очуване зидине од тесаног камена до срушеног свода. Димензије пода су 20 м са 6 м. На зидовима су добро очуване фреске, које су изложене пропадању, јер је црквина без крова. По предању, и ова црквина је нестрадала од земљотреса. Руски путописац Хиљфердинг посетио је 1857. године ову црквину и о њој казује да је у крају који је насељен Арбансима муслиманима. Она није велика и на први поглед изгледа архитектонски неспретно подигнута у време турске владавине. Свод је провален, престо се одржао, живопис се зачудо одржао. На каменој плочи, која је била узидана повише врата Хиљфердинг је прочитao натпис по коме се дознаје да је црква посвећена апостолима Петру и Павлу, трудом Велимира Болнића с браћом 1650.²³ Сада црквина прославља св. Јована Главосека.

Од црквина *Срећани* у *Попама* сада нема никаквих остатака.

Црквина у *Петрови* је поред сеоског пута. Остаци зидина су од тесаног камена, обрасли у шиље, високи око 1,5 м, а површина међу зидинама је 9 м са 4,5 м. Под од камених плоча покривен је трулим лишћем, а у олтару се одржао камени престо. Надгробни крстови од камена око црквина порушени су и разбацани на све стране. Повише црквина је старо хришћанско гробље, у коме су добро очувани камени крстови с натписима из 1771, 1776. и 1781. године. Сада је гробље запустело, јер у селу нема хришћана.

Црквина *Јаблање* у *Милићима* има само темеље ниже брда Рашћа. По једном саопштењу, које је забележио М. М. Васић, она је у другој половини прошлог века била мала црквица са старим живописом. Њу су, по предању, подигли мајстори који су зидали Сопоћане и Градац у Брвенику. По завршеном послу пошли су својим кућама, па су се нашли на месту на коме је данашња црквина. Било им је много „мило“ што су се нашли, па по том расположењу месту прозову *Милићима* и на њему подигну цркву, која је сада у рушевинама (у ствари, *Милићи* су стари одсељени род, по коме се прозвало насеље). Предање везује постање црквице за време подизања Сопоћана.²⁴ Ја сам забележио друго предање о њој, по коме се село називало *Јаблање* по старој *Јаблањској* цркви, која је подигнута на месту старог села истовремено када је подизана и црквица у *Јаначком* пољу. Површина пода је 12 м са 6 м. Очувало се постоље од иконостаса, урађено од камених плоча, које су олучене с горње стране, а у олуцима је био углављен иконостас. Између

²³ Сабраніє сочиненій А. Гілфердинга III, с. 214.

²⁴ М. М. Васић, *Жижка и Лазарица*, Београд 1928, с. 61.

Ск. 27. Основа црквине у Микулини, ЈП 1952

плоча постоје три улаза у олтар. Под је попложен квадратним плочама од камена, које су добро очуване на својим лежиштима, покривене танким слојем земље. Народ посећује црквину само о величим празницима. Не зна се ком светцу је била посвећена. Порушена је вероватно крајем XVII века, па је обновљена, а 1876. године поново срушена.

Црквина у Тврђеву је у Вртачи готово усред села. Она је типа црквине у Свиланову (која се боље очувала од ове у Тврђеву). Величина пода је 8 м са 4 м. На темељима је наслагано порушено

камење. Око ње има старог надгробног камења, међу којим сам прочитao натпис монаха Томе из 1611. године.

Црквина у Горњој Трнави је на месту Гају, у коме је и старо гробље. Од ње су се одржали само темељи. Унутрашњост прквине одржава се уредно, јер јој долазе болесници, православни и муслимани, сваке младе недеље и младе петке ради оздрављења.

Црква у Беришићу је у старом гробљу, порушена за време „јаворског рата“ 1876. године. Била је посвећена св. Арханђелу. Од ње је очуван олтар и преградни зид, у коме је био углављен дрвени иконостас. Олтар има са све три стране по један мали отвор (нише). Отвори су служили као прозори. Очуван је камени престо; пред улазом у олтар је на поду плоча са урезаном шестокраком звездом и крстом у средини, а између кракова су оцила. До западног улаза, на унутрашњој страни зида, била је узидана бела мраморна плоча без натписа, али је у барељефу исклесана глава човека, вероватно свештеника, с великим брковима и раздељеном брадом. На другој страни зида, поред истог улаза, познаје се место одакле је извађена плоча исте величине. Трагао сам међу разбацаним камењем да је пронађем, али без успеха. Том приликом нашао сам камени стубић с натписом из 1735. године попа Михаила из Петине, засеока Шара, и попа Бока из Опаљеника у Старом Влаху.

По величини и облику црквина је сродна Јаблањској цркви у суседном селу Милићима. Ниже ње је порушен и скоро сасвим затран бунар. Око црквина је старо и данашње гробље с надгробним крстовима од камена, по облику истим са оним код Петрове цркве. Старији крстови су без натписа, а међу млађим један је из 1885. године, други на гробу „Микаила, сина Стака Глођовића, умро 1901.“ На једном каменом стубићу необичног облика у четири реда су исписане скраћенице тајне буквице. Стубић је висок над површином земље 0,35 m, у горњем делу широк 0,12 m а у доњем 0,15 m (фот. 41).

У народу се не зна ко је и када подигао црквицу. У цркви села Јаружана, код босанске Градишке, чува се антимис патријарха Арсенија IV, који је 1734. дат храму св. Арханђела у Рашкој, а осветио га је архијереј Софроније 1751. године (или 1755).²⁵ Могућно да је антимис цркве св. Арханђела у Беришићу, али ближе потврде нема (старије црквине посвећене Арханђелу има још у Тушимљи и Јошаници код Новог Пазара).

3. Цркве и црквине у Дежеви

Црква Св. Димитрија у селу Дмитровој Реци подигнута је на темељима старије цркве, која је у старом и данашњем гробљу. Она је непосредно поред пута који води из Новог Пазара за Плешић на Голији и, даље, за Студеницу. Према предању, црква је три пута рушена и подизана, а последњи пут је подигнута 1853, као што се види по натпису на каменој плочи која је узидана изнад западних

²⁵ Ј. Стојановић, *Стари српски записи и натписи II*, бр. 2877.

врата. Повише натписа узидана је плоча од белог мрамора (надгробна?), на којој је исклесана глава човека у барељефу.

Данашња црква Св. Димитрија у Дмитровој Речи, као и она која јој је претходила, није остатак цркве Св. Димитрија коју је, по Бањској повељи, око 1316. године краљ Милутин даровао манастиру Бањском.²⁶ По повељи, црква Св. Димитрија из XIV века била је у Горњој Бекови. Остатака од те цркве има на месту данашње црквине у Доњој Бекови. Назив за стару сеоску чесму Дмитрова вода у Бекови потврђује да је на месту њене црквине била црква Св. Димитрија из XIV века. После рушења те старе цркве, подигнута је нова на приступачнијем месту. Нова црква вероватно је подигнута непосредно после рушења старе, управо у време када је било живо предање о старој цркви, по којој је и нова посвећена истом светцу. Знатно касније подигнута је црквица од брвана на темељима старе цркве у Бекови. Она је била посвећена св. Јели, дакле, у време кад се ни по предању није знало да су њени темељи остаци старе цркве из XIV века.

Црква у Дмитровој Речи је ниска, здепаста, дебелих зидова, мрачна, једнобродна. Покривена је ћерамидом. Око цркве има старијих надгробних крстова без натписа, а међу млађим забележио сам три с натписима из 1840, 1847. и 1852. Године 1896. био је у њој свештеник Константин Мировић.

Црквина у селу Дежеви. — М. Б. Милићевић забележио је народно предање, да су Немањини дворови били „у Дмитровој Речи“.²⁷ То је познато предање по народним песмама о Немањиним дворовима у Дежеви, које се локализовало на село Дмитрову Реку. Међутим, Немањини „двори“ (летњиковац и житнице) могли су бити код старе Симеунове чесме у селу Дежеви.

Недалеко од Симеунове чесме било је 1925. године зидина од порушене старе цркве. Међу порушеним камењем било је и општећених капитела.²⁸ То су, по свој прилици, остатци придворне цркве из немањићког времена, која је у времену под Турцима постала народна, запустела 1690. године а порушена кад су овај плодни крај населили муслимани у XVIII веку. Од набацаног порушеног камења не види се облик основе порушене цркве и њена величина.

Црквина у Ковачеву, старом рударском насељу. — Три места у селу називају се црквина, а само на једном су се одржале зидине порушене цркве. Једна црквина је у горњем крају села, на левој страни реке. Од ње се једва познају темељи и гробови. Недалеко од ње је данашње сеоско гробље. Друга црквина је на месту Џарини, поред реке. И од ње се једва познају темељи. Трећа, највећа црквина, вероватно и најмлађа, најбоље је очувана. Она је на заравњеном рту косе, која се спушта од запада према истоку и има врло леп положај. Црквина је посвећена Преображењу, али се народ код ње скупља и о Малој госпођи. Зидови су јој од тесаног камена, сада без свода и крова. На зидовима нема живописа, јер

²⁶ Љ. Ковачевић, *Извештај* с. 4.

²⁷ М. Б. Милићевић, *Кнежевина Србија*, Београд 1876, с. 685.

²⁸ По саопштењу Тихомира Чумића, учитеља у Врановини.

су оголићени до камена. На поду олтара је бела мраморна плоча без натписа. Површина пода је 7,5 m са 4 m, зидови високи 2 m. По величини и по облику она је међу старијим црквинама у Рашкој, вероватно оним које су подигнуте пре косовске битке (фот. 37).

Уз саму црквину, на западној страни, налази се мањи простор међу темељима у који се улазило из веће цркве. Према томе, црква је била двобрдна, али неправилног облика. Све три црквине у једном селу, недалеко једна од друге, остаци су негдашњег рударског насеља на том месту.

4. Две цркве у рашком пределу Трнави

Црква Св. Петке Параксеве (14/27 октобра) налази се у друмском насељу Трнави, а поред пута који води из варошице Рашке у трнавска села под Голијом. То је мала и зделаста црквица, дебелих камених зидова. Она је, по натпису на унутрашњој страни повише улазних врата, подигнута 1580. године. Одржала се неоштећена, али јој је живопис прекречен. Служила је и за време српско-турског рата 1876—1878.²⁹ Њеној парохији припадала су 1874. године села Трнава, Носолин, Милатковиће, Плешин, Себимиље и 25 кућа варошице Рашке.³⁰ Код цркве има надгробног камења, а најстарије је из 1864. године.

Црква „Благе Маре“ у селу Белом Пољу је готово у средини села, на рту косе. Зидана је тесаним каменом, засвођена даскама, кров је покривен ћерамидом. Површина пода је 9,5 m са 6 m, висина зидова до под кров 3,5 m. Има двоја врата — северна и западна. Надвратници су од лучног камена. Стари дрвени иконостас је дотрајао, а нови је од дасака, подигнут као преграда испред олтара. Новије иконе извешане су у нереду по зидовима. На поду олтара постављен је надгробни крст од белог мрамора, узет с гроба презвитера Радосава, који је умро 1767. године.

Црква је посвећена „Благој Мари“ (22. августа). Она је типичан пример старијих сеоских црквица у Рашкој, која се цела одржала, само је кров од камених плоча замењен ћерамидом. Подигнута је, по свој прилици, у другој половини XV века и несумњиво старија од натписа на надгробној плочи презвитера Радосава, који је у њој служио, па је поред ње и сахрањен. По темељима се види да је подигнута на месту на коме је била још старија црква од брвна. На такву цркву указује петоугаони облик олтарског зида и темеља, какав је био потребан за полукружни зид олтара, који се помоћу брвна могао изевсти само у вишеугаоном облику. Врата и довратници поправљени су 1952. године. Око цркве има старијег и данашњег надгробног камења.

²⁹ М. Б. Милићевић, *Кнежевина Србија*, с. 657.

³⁰ Митрополит Михаил, *Православна србска црква*, Београд 1874, с. 59.

5. Цркве и црквине у Жупи и Борју

Црква Варвара, сада црквина код Варева повише Новог Пазара. — У једном запису из 1525. године забележено је да је рашки епископ Симеон откупио црквену књигу Законик и даровао је својој задужбини цркви Св. Варваре.³¹ По запису се види, како је то запазио И. Руварац, да је епископ Симеон подигао своју задужбину пре 1525. године. По једном другом запису, из 1547. године, довршено је писање једног тетраеванђеља за истог епископа, који га је даровао цркви Св. Варваре „в своји области близ реце Рашке“ (Рашке), коју је украсио многим црквеним потребама, а то је учинио ради спасења душе своје и својих родитеља.³²

Вл. Р. Петковић прихватио је погрешно мишљење Панте Срећковића, по коме је црква Св. Варваре, задужбина рашког епископа Симеона, у потесу села Кметовца, код Гњилана, која је постојала и 1875.³³ Према А. Урошевићу, у потесу села Кметовца постојало је српско насеље Варварица, које је расељено почетком XIX века. То старо српско село добило је назив по старој цркви, која је била посвећена св. Варвари, а чије је зидине с кубетом видео 1875. Панта Срећковић.³⁴ Стара црква Св. Варваре у Варварици, сада у потесу Кметовца, није била у црквеној области Рашке, нити је близу реке Рашке, како је то забележено у запису из 1547. године, па онда она не може бити задужбина рашког епископа Симеона. Она са задужбинском црквом Св. Варваре епископа Симеона има само исто име и ништа више.

По наведеном запису из 1547. године задужбинску цркву Варвару епископа Симеона треба тражити близу реке Рашке. Њено место забележио је дубровачки трговац Никола Бошковић, који је неко време, крајем XVII века, био у Новом Пазару. У свом спису он казује: „Сат и по хода даље (од Сопоћана) . . . низ реку“, затим још даље „мање од сата хода на обали на једном вису (је) манастир са црквом, који становници зову св. Варвара а од којег данас (тј. у почетку XVIII века када је Бошковић писао свој спис) стоје само голи, запуштени зодови“.³⁵ По Бошковићу, за два и по часа пешачења од Сопоћана, идући низ реку, стиже се до ушћа Људске у Рашку. Ту је, између села Варева и Шавца, место које се назива Рељина градина, с каменом од порушених зидина и с неколико закопа. Остаци градине су на рту косе, која се спушта од брда Шанца према реци Рашкој и ушћу Људске. На том месту сада нема никаквих градских утврђења, како би се очекивало по називу места и

³¹ И. Руварац, *Рашки епископи и митрополити*, с. 25; Ј. Стојановић, *Стари српски записи и натписи I*, бр. 175, с. 457.

³² Ј. Стојановић, *Стари српски записи и натписи I*, бр. 544.

³³ Вл. Р. Петковић, *Пregлед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, Београд 1950, с. 52; Панта Срећковић, *Пregлед историјских извора о кнезу Лазару и Краљевићу Марку*. — Споменик Српске академије наука XXXVI, 1900, с. 46.

³⁴ *Горња Морава и Изморник*, Српски етнографски зборник 51, 1935, с. 220.

³⁵ Бр. Трухелка, *Старорашка сећања* Н. Бошковића с. 93.

по предању, али има темеља од отесаног камења од порушене цркве.

Цркву на месту Рељине градине помиње у свом путописном дневнику, пре Н. Бошковића, Лефевр, пратилац Сансијева посланства 1611. године. По њему та црква била је у селу Луки,³⁶ па је касније по називима „Лука“ и „црква“ добило име данашње село Лукоцрево. Камен с порушене градине употребили су неимари за подизање цркве Св. Варваре, задужбине рашког епископа Симеона, у првој четвртини XVI века. Године 1857. посетио је црквину код Рељине градине А. Хиљфердинг и он казује да се од црквине одржао део повеликог зида. Код ње су и две зидине од зграде која је била зидана од белог камена, а која је, како мисли Хиљфердинг, била домаћа црква Реље од Пазара. На једној рушевини виде се ниска врата, а друга рушевина подсећа, својим кружним обликом, на олтар. На једном месту у унутрашњој страни зида, који је вероватно припадао цркви, добро је очуван живопис: на светложутој подлози урађени су уздужним црним цртама квадрати, а у сваком квадрату насликана је лепа фигура налик на Јиљан, какав се налази на многим старим српским гробовима.³⁷ Ст. Новаковић, исправљајући Хиљфердинга, казује да код рушевина није била Рељина кула (градина) с домаћом црквицом, него је ту био двор неког властелина из времена Немањића.³⁸ Новаковић своје мишљење о двору није успео да докаже, али је добро приметио да рушевине нису остаци од Рељине градине. Енглеске путнице Макензијева и Ирбијева виделе су 1863. године гомилу камења на обали Раšке, код ушћа Људске. Оне су збележиле предање да је на том месту била Рељина кућа.³⁹ Гомиле камења порушених зграда припадају насељу Старом Пазару или Пазаришту, а место Рељина градина је недалеко од тог места, па су путнице несумњиво погрешно разумеле и прибележиле предање.

Црква Св. Варваре порушена је 1869. године, када су порушене многе цркве и манастири у области Раšке. Од њеног рушења, осим Бошковића, она се не спомиње. Досељено мұслиманско становништво употребило је тесано порушено камење за подизање кућа и воденица на Раšкој. Оно је радије то место називало по старијем предању Рељина градина него верским називима Црквина и Св. Варвара. Тако се у народу старији назив Рељина градина одржао и до данас, а млађи, Варвара, за цркву се изгубио (одржао се за суседно село Варево). Да се нису одржали темељи цркве сада се не би знало место на коме је она била. Хришћанско становништво у суседним селима је релативно новије, досељено и оно ни по предању не зна ком је свецу била посвећена стара црква, нити зна чија је задужбина.

Црквину Св. Варваре посетио сам у два маха, 1932. и 1948. године. Од ње се једва познају темељи, на којима је наслагано порушено камење. Темељи су на страни рта, са остацима олтара на ис-

³⁶ В. Јелавић, *Кратки француски путопис* с. 478.

³⁷ Собрание сочинений А. Голфердинга III, 99.

³⁸ Немањићске престонице, с. 13.

³⁹ Макензијева — Ирбијева: *Путовање* с. 235.

точној страни. Зидани су у кречном малтеру. Преградни зидови се не познају. Јужни зид од наслаганог камена дугачак је 10 м, висок око 2 м, дебљине 0,50 м. Поред њега је дозидан простор, широк око 1,20 м. Око црквина има неколико квадратних закопа, величине 2 м са 2 м, у којима има ломљеног камена. Источно од олтара одржао се бедем и на њему остаци зидина од црквене ограде или од градског платна Рељине градине. Међу разбацаним камењем по страни, шумовите косе нашао сам 1948. године неколико одломака неког архитектонског објекта и један оштећени капител, клесан од кречњака. Један камени торзо прилично је оштећен. На њему се види део груди и рука повијена у лакту са шаком на рамену. Остатака од натписа нисам пронашао. Осим оштећеног капитела нема орнаментисаног камења. Изузетно на једној каменој плочи изрезан је положени крст, вероватно помакнут с гроба. Мештани су ми саопштили да су налазили камење „са словима“, разбацано по шуми, које ја нисам успео да пронађем. Пошто народ и сада односи тесано камење за своје потребе, то је могућно да је међу однетим камењем било и с натписима, које се може временом открити узидано у какву сеоску зграду. Међу порушеним камењем нађе се понеки одломак опеке и веома масивна ћерамида. Има парчади сиге, која је тесна само с једне стране, и парчади белог углачаног мрамора. И назив суседног села Варева потврђује да је ту била црква Св. Варваре.

Петрова црква код Новог Пазара. — На страни брда, која се спушта од Дубља према ушћу Дежевке, ниже Новог Пазара, одржала се мала православна црква, посвећена апостолима Петру и Павлу, која се у народу назива Петрова црква. Она је, како истраживаши саопштавају, једна међу нашим најстаријим црквама још из преднемањићког времена. Крајем 1957. године откривена је поред њених темеља илирска остава злата, сребра и ћилибара из V века пре наше ере. Архитектонски, црква се знатно разликује од других наших цркава: здепаста је, ниска, дебелих зидова од камена, с малим, готово витким прозорима и с мрачним ходницима. Према А. Дероку, она у основи никде нема правилан облик, ни прав угао, а по лучним зидовима око кубета може да се закључи да је била кружног облика.⁴⁰ Није искључено да је полуокружни зид остатак паганског светилишта. По црквеном предању, Петрову Цркву подигао је апостол Тит. То предање постоји и сада у народу. По њему је, вероватно, урађен натпис на једном печату: „на рашки печат: храма с. апостола Петра и Павла: созд. апостола Тита“.⁴¹ Барски родословца саопштава да је рашки краљ Предимир сахрањен у цркви Св. Петра.⁴² Оба предања немају потврде, па је време њена оснивања и до сада остало непознато.⁴³

⁴⁰ А. Дероко, *Три манастира средњевековног Раса*, Мисао X, 1922, 1685.

⁴¹ Сава Косановић, *Српске старине у Босни*, Гласник Српског научног друштва XXIX, 1871, с. 185.

⁴² Mencinger—Stefanović, *Ljetopis Popa Dukljanina*, s. 71.

⁴³ Занимљиво је што родословца средином XII века назива цркву Петровом онако као што се она и сада назива у народу.

Најстарији писани спомен цркве је из прве половине Х века,⁴⁴ па је затим поменута епископија у њој 1020. године.⁴⁵ У њој је тада било седиште византијских епископа, затим средиште црквеног живота Срба, а од 1219. године, она је била средиште рашке епископије, коју је основао Сава Немањић. По Немањиним животописима од краља Првовенчаног и Саве, у њој је Немања прешао из католичанства у православље, сазвао сабор противу ботумила, одрекао се жупанског престола 1195. године и исте године се покалуђерио заједно са својом женом Аном. Сава је у њој миро завађену браћу Вукана и Стевана.⁴⁶

Према једном запису с краја XIII века, рашки епископ био је Михаило, који је око 1284. године даровао храму многе књиге и друге прилоге.⁴⁷ Њега је, изгледа, непосредно заменио рашки епископ Григорије II, који је у Петровој цркви преписао 1305. године Законик за Хиландар, а затим дао да се направи дрвени крст⁴⁸ „дому св. апостола Петра и Павла“.⁴⁹ У истој цркви епископ рашки Филип преписао је са дотрајале повеље нову повељу за Хиландар, а око 1316. године краљ Милутин је дао рашком епископу 600 перпера да купи кандило за цркву светих апостола.

Године 1580. пропутовао је кроз ову област Млечанин Павле Контарино. Он казује да у Петровој цркви служе само два калуђера.⁵⁰ Према Н. Бошковићу, она је рушена 1689. и тада је имала читаво кубе.⁵¹ По натпису на каменој плочи, која је узидана изнад западног двератника, цркву је обновио патријарх Мојсије Рајовић, Чурла (1728) па је у њој и сахрањен. Године 1741. свештеник Стеван Новопазарски повезао је књигу у „обители Петровске“. Средином XVIII века црква је служила. Новопазарски кнез Буро Пећанин, ћурчија, са епитропима Петрове цркве и хришћанима у Новом Пазару писали су 9. септембра 1744. године патријарху Арсенију IV и тражили помоћ за цркву.⁵² Неки јеромонах манастира Житомислића, Теофило, покалуђерио се 1750. руком „рашко-петропавловског митрополита Евстатија“, а по другом његовом исказу он се 1750. године замонашио у цркви св. апостола Петра и Павла, а рукоположио се 1764.⁵³ По Герасиму Георгијевићу, у Петровој цркви био је 1799. архијереј Јоаникије, који се родио у селу Тулежу, у Београд-

⁴⁴ И. Руварац, *Рашки епископи и митрополити*, 8.

⁴⁵ Фердо Шишић, *Летопис Попа Дукљанина*, Београд — Загреб 1928, с. 446.

⁴⁶ Л. Мирковић, *Списи Светога Саве и Ст. Првовенчанога*, Београд 1939, с. 172.

⁴⁷ Ј. Стојановић, *Стари српски записи и натписи I*, бр. 13, с. 26.

⁴⁸ Овај крст се и сада чува у доминиканском манастиру у Дубровнику; F. Miklosich, *Monumenta serbica*, s. 83.

⁴⁹ Ј. Стојановић: *Стари српски записи и натписи*, бр. 38, 39; F. Miklosich, *Monumenta serbica*, s. 83.

⁵⁰ P. Matković, *Rutovanja*, Rad Jugoslavenske akademije CXXIV, с. 166.

⁵¹ Бр. Трухелка, *Старорашка сећања Н. Бошковића*, с. 93.

⁵² Ј. Стојановић, *Стари српски записи и натписи V*, бр. 7805.

⁵³ И. Руварац, *Рашки епископи и митрополити*, 1.

⁵⁴ Ст. Димитријевић, *Грађа за српску историју из руских архива и библиотека*, Споменик Српске академије наука 53, 1922, с. 268, 270.

ској нахији.⁵⁵ После Карађорђевих покушаја да ослободи Нови Пазар од Турака 1806. и 1809. године Петрова црква је запустела и служила Турцима за слагалиште барута.⁵⁶ По натписима на надгробном камењу код Петрове цркве из прве половине прошлог века дознаје се да су се и у том времену православни сахрањивали поред ње. Штавише, она је тих година повремено служила. Године 1840. „вучитрнски трговци одведу Данчета (Данила Џ. Фртунића) у Нови Пазар, где га владика Антим запопи у цркви Петровици за вучитрнског свештеника“⁵⁷. По запису на једном еванђељу, муслимани су 3. марта 1853. године разбили врата на Петровој цркви, узели еванђеље, кадионицу, кандило и два епитрахиља и све то закопали поред пута идући за село Прилике (?); ствари су пронађене и враћене цркви.⁵⁸ Године 1863. посетили су Петрову цркву Макензијева и Ирбијева и о њој саопштиле да је мала и да је оправљена 1728. године, а у једној малој капели по страни је патријархов гроб. Оне саопштавају да су хришћани недавно почели да подижу поред цркве кућицу за свога свештеника, али су им је муслимани порушили.⁵⁹

Подробнији опис Петрове цркве с краја XIX века је од Т. Ипена. По њему, она је чудновата грађевина. Има три свода различите ширине, који су међу собом подељени зидовима. Десни свод је дужи од левог, а средњи се завршава апсидом. Нарочити изглед даје леви црквени свод, чији зид споља не пада усправно, већ је конканан и заокругљен. Попречни свод држи на четири стуба малу куполу. Сводови су са стране претворени у телалнице, у којима се држи сваковрсна стареж. На левом зиду попречног свода је обичан саркофаг епископа некадашње рашке епископије који је обновио цркву у њеном данашњем облику. Олтар је без икаквих украса. Унутрашњој подели цркве одговара и кров, чији врх није преко средине цркве, већ преко преградног зида између левог свода са стране и средњег свода, услед чега се лева страна крова стрмо и уско уздиже, док је десна, која покрива средњи свод, шира и равнија. О томе за шта је зидана ова бизарна зграда, о времену њена оснивања, као и о личности оснивача било би потребно исцрпно истраживање. Народно предање приписује и ову цркву Немањићима, дакле XIII веку, док други хоће да виде у њеној првобитној основи споменик из римског претхришћанској времена.⁶⁰

Крајем прошлог века посетио је Петрову цркву београдски трговац М. Арсенијевић, па је о њој у свом путопису забележио следеће податке: „Петрова црква доста је велика (у поређењу са сеоским црквама у околини, П.) и на средини има велико кубе. Прозора у правом смислу речи црква нема, већ место њих има неколико врло узаних дужих прореза у виду градских мазгала. Објаснили су ми тамошњи Срби да је тако урађено у доцнијем времену узроком, што

⁵⁵ Знаменити догађаји новије србске историје..., Београд 1938, с. 99.

⁵⁶ К. Јиречек — Ј. Радонић, Историја Срба I, с. 130.

⁵⁷ Јеротије Елезовић, Заслужни људи Старе Србије, Јужни преглед VI, 1931, с. 76.

⁵⁸ Собраније сочинений А. Гилфердинга III, с. 95.

⁵⁹ Макензијева — Ирбијева, Путовање, с. 241, 242.

⁶⁰ (Th. Irrep), Novibazar und Kossovo, с. 126.

је црква усамљена и ван вароши, па су је башибозлуци често пљачкали, ускачући у цркву кроз прозоре".⁶¹

Око цркве је старо православно гробље становништва из Новог Пазара и из непосредних села у околини. На гробовима су гломазни крстови од камена, готово равнокраки на површини земље. Међу њима има доста с натписима о покојницима који су умрли у прошлом веку, а неки, без натписа, грубо резани, вероватно су и старији. Један такав крст, који је био испред западног улаза у цркву, на неколико корака, имао је овај натпис: „Здје почивајет раб божји Арсеније Витошанин... 1837 љета”.⁶² Крст се срушио и сада није на гробу. Код цркве је сахрањена 1895. „блажена Стојана”, калуђерица манастира Девичког, Нико Кулиза, народни добротвор из Новога Пазара и други.

Сада је Петрова црква световна за православне из Новог Пазара и ближе околине. Пошто је мала, с мрачним просторијама, удаљена од града, приступило се подизању нове цркве у Новом Пазару на месту старог православног гробља још почетком друге половине прошлог века. Сада Петрова црква служи само у извесним приликама и за време народних свечаности.

Основе Петрове цркве спадају међу најстарије цркве које су очуване. Данашњи изглед цркве настао је после обнове 1728. године вероватно проширењима и дозиђивањима. Питање је шта се одржало од првобитног на цркви, како је то нагласио Ипен. По Вл. Р. Петковићу, преправкама цркве у 1728. години није знатније изменењен њен стари облик.⁶³ Она је значајнија као историјски споменик и архитектонски објект. Защићена је од временских непогода. Требало би је оградити да би се заштитила и од стоке која лети у њеној близини често пландује.

Остаци црквине у Латинском гробљу недалеко од Петрове цркве. — Године 1611. пошао је из Новог Пазара путописац Лефевр у правцу новопазарске Бање. На том делу пута „види се неколико калуђерских самостана. Ту има понешто римокатолика, како сазна дох од драгомана, који ми показа на лијево једну малу цркву покрај малога моста, на који наиђосмо, пошто прођосмо варош”.⁶⁴ По Лефевру, морао је постојати мост преко Рашке на путу из Новог Пазара за Бању, а други мали мост био је преко Дежевке ниже Петрове цркве, преко кога Лефевр није прешао, иако он то казује, али погрешно, јер дубровачки пут преко тог моста није никада водио. На стотину метара од моста преко Дежевке, између пута и Дежевке, има остатака Латинског гробља, у коме се и сада добро познају три закопа као остаци порушених зграда. Правац пружања највећег закопа је запад—исток, који показује место порушене старе цркве. Поред закопа одржала су се само два стара надгробна крста од камена, оба без натписа, и једна веома стара, грубо клесана надгробна плоча, правца исток—запад. Стару цркву видeo је

⁶¹ М. Арсенијевић, *С пута*, бр. 102.

⁶² Исто, бр. 101.

⁶³ В. Р. Петковић, *Петрова Црква код Новог Пазара*, Народна стварина I, Загреб 1922, с. 121.

⁶⁴ В. Јелавић, *Кратки француски путопис*, 479.

Лефевр тачно с леве стране пута, идући од Новог Пазара за Бању. Она је била капела, а, вероватно, и световна црква католичког становништва из Новог Пазара, као што је за време Турака Петрова црква била у гробљу православног становништва из Новог Пазара.

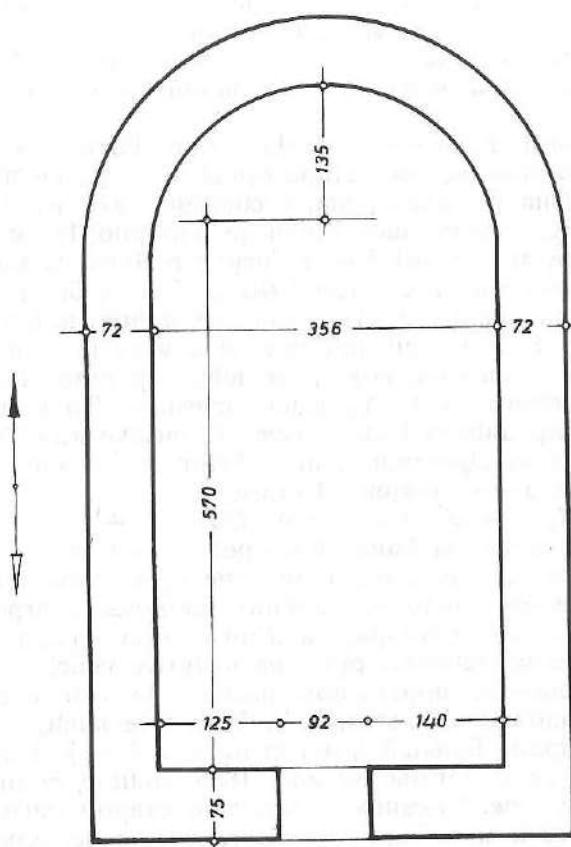
Црква Св. Арханђела у Тушимљи. — На месту Ровинама, у Доњој Тушимљи, има остатака од неке старе цркве која је, по предању, посвећена Ускрсу. Она је била брвнара, спаљена 1876. године. По једном рукопису у Хиландару, цар Урош је одобрио 11. маја 1365. године старцу Роману и његовој браћи Гргуру и Вуку да могу приложити Хиландару цркву Св. Арханђела, која је била у баштини њихова оца севастократора Бранка у Тушимљи, Трстенику и Бежанићу.⁶⁵ А. В. Соловјев и В. Р. Петковић претпостављају да је та црква била у данашњем селу Тушимљи, које је између варошице Рашке и Новог Пазара. Али, пошто се уз Тушимљу спомиње Трстеник, то је та стара црква Св. Арханђела била у селу Тушимљи код Трстеника и Бежанића у пределу Дреници, а не у Тушимљи у Рашкој, како су је погрешно убицирали Соловјев и Петковић.

Остаци црквинае у Кривачама код Новог Пазара. — У лакту пута који води из Новог Пазара за Бању, непосредно до насеља Непреља, постоје остаци темеља од давно порушене и земљом затрпане старе цркве. Око темеља било је камених блокова, надгробних плоча и крстова од белог мрамора, на којима има врло примитивно исклесаних људских попрсаја, руку уздигнутих увис, а од старог пута и градске улице у порушеном насељу на том месту познавали су се остаци плочника („калдрме“). Улица је водила од цркве, уз Избичку реку, према Бањи. Ту, поред пута, виђао је стари учитељ Таса Вељковић у свом детињству, око 1885. године, зидине порушених зграда поред улице. Писаних података о старом насељу на том месту нема, нити се помиње црква у њему. Штавише, цркву или њене рушевине не помињу путописци, па ни Лефевр, који је поред ње прошао 1611. године.⁶⁶ По свој прилици је она тада била међу рушевинама, па је путописац није запазио. По људским ликовима, исклесаним на надгробним плочама, које су се нашле поред порушене цркве, види се да је гробље било сеоско и хришћанско, јер сам такве ликове на надгробним плочама налазио у старијим сеоским гробљима из XVI и VII века. По облицима надгробних плоча с људским ликовима може се утврдити да су црква и гробље око ње из старијег раздобља под Турцима, несумњиво старијег од 1690. године.

Црквина Мikuлина код Трнаваца у пределу Борју. — По предању и по називу, стара црква, сада црквина у Мikuлини, била је посвећена Св. Николи (Мikuли). Није познато кад је црква подигнута, а порушена је по свој прилици 1690. године. Зидови данашње црквинае одржали су се на метар висине изнад површине пода, а одозго по зидовима наслагано је тесано камење од порушене цркве

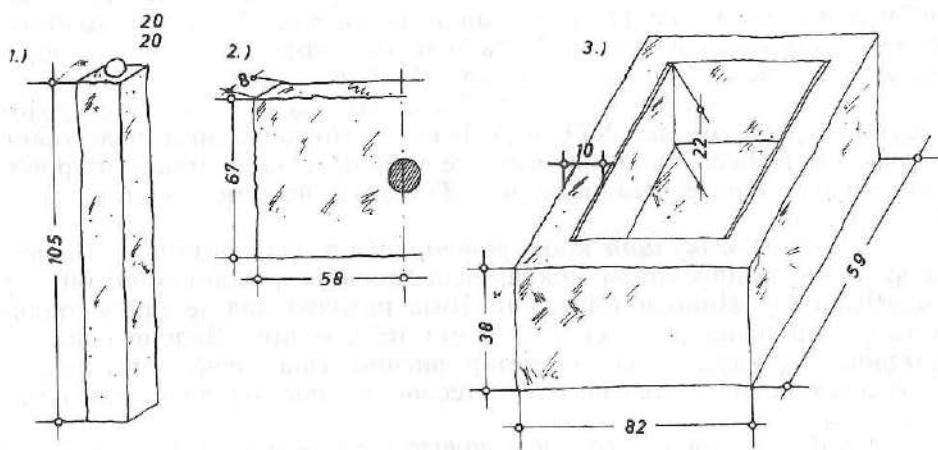
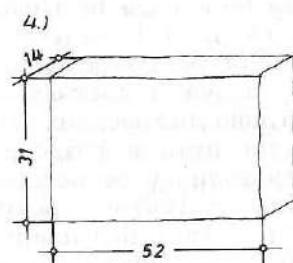
⁶⁵ А. В. Соловјев, *Јесу ли богоимили поштовали крст*, Гласник Земаљског музеја у Сарајеву III, 1948, с. 26; В. Р. Петковић, *Преглед црквених споменика*, 11

⁶⁶ В. Јелавић, *Кратки француски путопис*, с. 479.

CRKVINA MIKULINA
između Cokovića i Jove

Ck. 28

и старо поломљено надгробно камење. Површина пода је 7 м са 3,56 м. Сада црквину посећују православни о већим празницима, а у пролеће се у њој држе заветне молитве за кишу.

Црквина у јошаничком Гошеву. — На врху брдске главице, повише села, налазе се остаци од темеља црквина, који су зидани од тесаног камена. Површина пода је 10 м са 4 м. Улаз у цркву, на западној страни, добро је очуван, јер са обе стране улаза стоји по један отесан камен довратник. Поред црквина лежи изваљена стара надгробна плоча, у облику поклоща од саркофага. На њој нема натписа ни орнамената. Око црквина је било старо гробље, али је надгробно камење повађено и разнето. Повише црквина су две мање заравњене површине, на којима се познају темељи од две зидане зграде, које су биле дугачке око 15 м а широке 5 м, с дужим делом пружања од запада према истоку. Народ казује да су на том месту били црквени „конаци“ (станови). По величини и облику основе црквина спада међу старије српске цркве, вероватно подигнута у XV веку.

Северозападно од црквина је брдо Спасовик. На његовом врху има остатака од мале црквице, која је, по садашњем називу брда, била посвећена Спасовдану. Око ње нема остатака од гробова, па их вероватно није ни било. Црквину поштују муслимани, јер, по веровању, штити „берићет“ (летину) од временских непогода.

Црквина у Лечи је у старом гробљу. Очувани су само темељи и отесани камени довратници. Површина пода је 8,5 м са 4 м. По једном запису из 1666. године, у селу Лечи био је свештеник неки „поп Новак“.⁶⁷ Према томе црква је подигнута пре њена прва спомена, вероватно после обнове Пећке патријархије 1557. године. Црква у „селу Лехче“ споменута је у почетку XVIII века у Сопоћанском поменику.⁶⁸ Постоји село Ласце у Пологу, у Македонији, али ми се чини вероватније да се назив Сопоћанског поменика односи на село Лечу у Јошаници код Новог Пазара, које је недалеко од Сопоћана, а не на село Ласце у Пологу.

Црквина Св. Борђа у Жуњевићу. — Стару црквицу у овом селу посетио је 1568. године неки јеромонах Јован и, према запису, она је била посвећена св. Борђу („Георгију“).⁶⁹ Из записа се сазнаје, да је црквица подигнута вероватно у првој половини XVI века, а порушена је 1690. године. И данас у селу има њених остатака. У њеном олтару одржао се камени стубић од престола.

Црквина у Јошаници код Новог Пазара. — У једној повељи кнеза Лазара из 1380. године забележено је: „Јелашица тепчије Градислава са црквом“. Вл. Р. Петковић и М. Пурковић претпостављају да је та црква била у селу Јошаници код Новог Пазара.⁷⁰ Сада је то мусиманско село. Црквине у њему нема, а ако је постојала, онда је она вероватно давно разорена а њене остатке су унишили мусимани у прошлом веку.

⁶⁷ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи III*, бр. 5889.

⁶⁸ Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, с. 181.

⁶⁹ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи III*, бр. 5615.

⁷⁰ В. Р. Петковић, *Преглед црквених споменика*, с. 133.

Црквине у Себечеву. — На врху Паљевског брда, које је између Смаковића и Бубреговића, налази се старо хришћанско гробље и у њему црквина, од које су се одржали темељи, а на месту олтара престо од камена. Површина њеног пода је 6 м са 3 м. У црквини, поред темеља, израстао је храст, који својим гранама покрива целу црквину. Црквица је изгледа запустела крајем XVII века, а порушена у току XVIII века, када се у овом крају населило муслиманско становништво. Православни се скупљају код ње о Тројицама, а заветни сеоски дан је летњи св. Никола. Око црквина има остатака камених надгробних плоча и крстова, међу којима сам нашао само један са недатираним натписом, вероватно из почетка прошлог века, кад је насеље било делимично хришћанско.

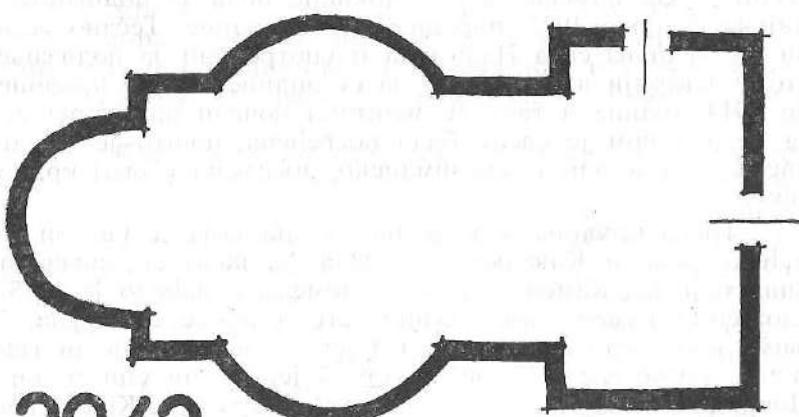
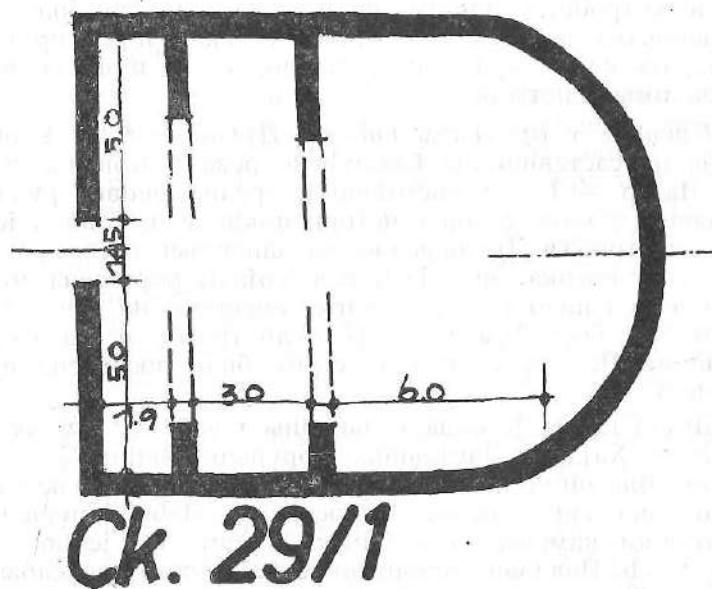
У крају Ганића Махали (сада муслимански крај) има остатака „дуварина“ од црквина на месту Гробљишту, а у селу Горњем Себечеву једва се познају темељи од црквина, а гробови око ње се не познају. У крају Служанићу постоје Велика црквина и Мала црквина. На тим местима сада нема никаквих остатака од цркве.

Црквина св. Михаила у себечевском Пазаришту. — На северној заравни врха бруда Градине, између остатака градског платна, очувао се закоп површине 27 м са 8 м, правца пружања од запада ка истоку. У њему и око њега има доста порушеног и у нереду разбацаног ломљеног камења. Брижљиво сам трагао за тесаним камењем и за било каквим црквеним фрагментом, којих је морало бити на том усамљеном месту, али без успеха. Претпостављам да је становништво старог Трговишта (Пазаришта) порушено камење и архитектонске украсе од камена спуштало низ стрме стране бруда и употребило за цркву Св. Михаила у насељу, која ће се вероватно открити откопавањем старог насеља.

Дубровчанин Никола Бошковић помиње цркву Св. Михаила у свом спису, који је написао по сећању из времена пре велике сеобе становништва 1690. године. Бошковић је трговао у Новом Пазару, па је добро познавао тадашње прилике у граду и околини. По њему „сат и по даље (тј. од Сопоћана, рачунајући даље од Дубровка, у коме је писао свој спис), под једним брдом (је) црква св. Михаила с манастиром готово сасвим срушеним“.⁷¹ Удаљеност од „сат и по“ умереног пешачког хода од Сопоћана низ Рашку одговара месту Пазаришту код ушћа Себечевке. Према Бошковићу, рушевине цркве Св. Михаила су под брдом, тј. у запустелом насељу Пазаришту. Пошто се становништво Пазаришта код ушћа Себечевке раселило крајем XIV и у почетку XV века, то се поуздано може узети да је црква Св. Михаила подигнута пре расељавања насеља, по свој прилици у другој половини XIII века, управо у времену подизања манастира Сопоћана. На једном листу Сопоћанског поменика је следећи запис: „Да се зна како огради игумен Максим воденицу и валавицу трудом и маздоју својеју и приложи светом архиотратигу Михаилу да служи тои цркви за његову душу. Бог да прости“.⁷² По запису се дознаје да је црква Св. Михаила постојала

⁷¹ Бр. Трухелка, *Старорашка сећања Н. Бошковића* с. 93.

⁷² Ј. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи* с. 177.

Ск. 29, бр. 1. Основа црквне у Пископовцу 1929. и бр. 2. Основа цркве Врача у Доцу, СП 1947

и почетком XVIII века. Није познато када је сасвим порушена, али по свој прилици после ратова 1739. године.

Црквина у Пископовцу. — Од ове цркве одржали су се темељи и закоп, који је пун порушеног ломљеног камена. До 1945. године постојале су и зидине, које су мештани муслимани порушили и од камена подигли зграде за стоку. На узиданом камењу познају се остаци живописа. Међу порушеним камењем има тесане сиге и надгробних плоча, а то показује да је црква и раније рушена и дозиђивана. Око црквина постоји знатан број надгробних плоча и сту-

бова, а по гробним хумкама види се да је у селу било православног становништва до пред крај прошлог века. Поред црквина има два извора, од којих је један пресушио, а с једнога се и сада узима вода за домаће потребе.

Црквине у друмском насељу Црквинама. — У овом насељу, које је на саставницама Смолућске реке и Ковачке реке, на путу Нови Пазар — Тутин, постојало је средњовековно рударско насеље Глухавица, у коме су биле четири црквице и, колико је засада познато, два гробља. Непосредно до данашњег насеља, с леве стране Арнаутског потока, била је црква, која је порушена до темеља. Поред темеља нашао сам фрагменте живописа на гипсу светложуте и тамнозелене боје. Темељи су обрасли травом и једва се познају на површини. Не зна се ком је свецу била посвећена нити када је порушена.

Друга црква је била у данашњем насељу, између кућа Јануза Башића и Хајдара Дауговића. Порушене зидине биле су затрпане земљом. Власници баštа дигли су земљу са црквеног пода, који је био попложен плочама од кречњака. Међу порушеним камењем има тесаног камења од кречњака и сиге. На једном каменом одломку Р. Љ. Павловић прочитао је 1945. само три слова од натписа „сештъ“. Од камена са ове црквине била је подигнута жандармеријска станица 1925. порушена 1941. године. Тесано камење однели су људи из села Надумаца и употребили за подизање зграда за стоку. Старији људи казују да су зидине од ове црквине постојале до 1914. године и тада су мештани почели да их руше. Ни за њу се не зна ком је свецу била посвећена, пошто је становништво у насељу и у околини муслиманско, досељено у овај крај у прошлом веку.

Трећа црквина била је на падини која се увлачи између Смолућске реке и Ковачке реке. Она је, како су запазили мештани, била највећа. Камење из њеног темеља повађено је 1955. године. У сложеном камењу има тесане сиге и рбине од црепа. Међу темељима има доста ситног камења, углачаног и обояног гипса црвено-мрке, тамнозелене и светложуте боје, остаци уништеног живописа. Површина пода црквине износи 10 m са 6 m. Код ровова има два одломка надгробних крстова, који су, по облику, били слични гломазним крстовима код Петрове цркве. Повише црквине, у „буџу“ (шуми), било је „нишана“ (надгробног камења), које је повађено и разнето. Ни за ову црквину се не зна коме је свецу била посвећена.

Четврта црква била је у хришћанском гробљишту, повише ушћа Глухавичког потока. Она је била најмања, по свој прилици служила као капела. Њене темеље је разорио поток. У његову кориту нашао сам 1955. године редак надгробни камен, чије се врх завршава у облику сарука, али са исклесаним крстовима. Поток је извалио још четири занимљива надгробна камена, а многи су покривени речним наносом. Стара Глухавица расељена је крајем XIV или почетком XV века, па су, према томе, све четири црквице, гробљиште поред Глухавичког потока и старо Латинско гробље у долини Арнаутског потока из времена пре расељавања овога насеља.

6. Црквине у селима Рогозне

Две црквине у Грубетићу. — У селу има остатака од две црквине: једна је у старом и данашњем гробљу, недалеко од сеоске школе (старе), а поред пута који води за суседно село Драгочево; друга је у старом гробљу на врху купасте Главице, повише сеоских кућа. Црквину у селу почео је да обнавља неки Хрват (1917), који је био аустроугарски официр на служби у овом крају. Он је на темељима црквине подигао зид од порушеног камења, без малтера, у висини за 1,5 м. Површина пода је 11 м са 6 м. Народ се окупља код црквине на Великдан (Ускрс).

Повише села је шумовита Грубетићка главица. На њеном врху је старо гробље, са добро очуваним надгробним плочама и крстовима. У средини гробља познају се темељи црквине, површине 6 м са 3,6 м. Она је, по предању, остатак цркве која је била посвећена св. Илији и „негде одлетела“. На обе грубетићке црквине долазе болесници о празницима, чисте их, пале свеће, кидају конце са свога одела и прилажу црквинама ради оздрављења.

Црква у Дубокој је на месту Дубљу. На темељима порушене црквине подигнута је данашња црква (1926), посвећена Великој Госпођи, али се народ код ње скupља на сабор о Цветници и о Петровдану. Око цркве је старо гробље. На једном надгробном крсту од белог мрамора прочитано је натпис из 1766. године. По натпису се дознаје, да је црквина старија од наведене године у натпису, подигнута вероватно у XVI веку приликом обнове Пећке патријаршије.

Црквина у Кознику. — У селу има остатака од темеља црквине на месту Гувници. Око црквине је неколико старих надгробних крстова од камена. Површина пода је 5,5 м са 2,7 м. У њој су два усправно пободена камена стуба, удаљена један од другог 3 м, а трећи такав стуб је поред западног зида, с врхом који је исклесан у облику феса, а испод њега је исклесан здепasti крст. По предању, испод овога стуба сахрањен је свештеник који је погинуо за време народног сабора код цркве. Болесници посећују црквину, лежу на попов гроб да би на њему заспали и оздравили.

Две црквине у Рајетићу. — На врху брда Шумара има остатка темеља од црквине. Код ње се, заједно са Чепельцима, носе крста првог дана Духова, а у недељу пред Цветницу народ код ње прима „причес(т)“. Друга црквина је на ниској коси, која се спушта с планине Столова у долину Карвасалије. Код ње се народ скupља по старом обичају на „Макавеје“ (1. августа).

Бурђева Црква код села Кашића на Рогозни. — Остаци ове стваре црквице одржали су се на плећатој коси, која је на левој страни сеоског Џрвеног потока, леве притоке Карвасалије (Банске реке). Црква је давно порушенана, па је на њеним темељима наслагано срушене камење. Она је била прилично мала, окренута у правцу исток — запад, с површином пода 6,3 м са 3,5 м. Повише црквине одржало се шест усправних рударских окана у облику вртача. По њеној релативно истој величини и рударском крају она је била црква стarih рудара, а назив је добила по свецу коме је посвећена.

Црква је зидана од ломљеног камена разних величина, који је тесан само с једне стране. У олтару се одржао стуб и плоча од камена, који су делови олтарског престола. У зиду олтара стављена је надгробна плоча, на којој је исклесан крст. Западни довратник је од тесане сиге, до њега постављен одломак резаног белог мрамора. Црквени под је спуштен за два степеника код западног улаза. Око црквина одржало се многобројно оштећено надгробно камење. Оно је било у облику правоугаоника, с лучним врхом, као што се то види на неколико неоштећених каменова, а само на једном је исклесан крст. Непосредно с горње стране црквина су два округла закопа, остаци порушених звонара. Нисам нашао остатака било каквог натписа, па ни орнамената. Код црквина се народ скупља на сабор о Бурђевдану и о Маквијама (1. августа). У народу је за њу познат назив „црква Ружица“. Тај назив чули су од неког војника из Босне који је, тобож, знао по предању да је „црква Ружица испод дивље крушке“. У Бањској повељи поменута је око 1316. „Бурђева црква повише Кашља“. Пошто других црквина нема у селу, то је, нема сумње, данашња црквина у селу Кашљу Бурђева црква из почетка XIV века, поменута у повељи. На њу упућује данашње скупљање народа око ње о Бурђевдану (фот. 38).

7. Цркве и црквине у раишком Ибру

Црква Никољача у Кончулићу. — Тако се назива у народу. Она је на левој обали Ибра, ниже села Кончулића, јужно и недалеко од варошице Рашике. Подигнута је на месту порушеног манастира, од кога се одржао само део каменог зида источно од олтара. Према нејасном предању стари манастир је био у селу Казновићу, на десној страни Ибра, па је, тобож отуда прелетео на леву страну реке. Према подацима старијих извора понекад није јасно да ли се они односе на цркву Св. Николе у Кончулићу или у Казновићу.⁷³ Године 1879. писао је И. Руварац о манастиру Св. Николе у Кончулићу, па, поред осталог, казује: „На којој је страни Ибра била управо црква или манастир Св. Николе и да ли му и данас каква трага има, то би се само на лицу места сазнати могло; ја то не знам, па се ипак усуђујем нагађати и тврдити, да црква Св. Николе иже в Кончуликох и манастир св. Николи су Казновиких -нису две различне но једна иста црква Св. Николе на Ибру, коју је Стеван Немања сазидао“.⁷⁴ Руварчев закључак је тачан. Црква је у прошлости мењала парохијски назив (по свој прилици је манастир и пре доласка Турака неко време служио и као световна црква): кончулићка и казновићка парохија, а 1861, када је подигнута данашња црква на темељима старе, парохија је добила назив „кравићка“ по суседном селу Кравићу.

⁷³ А. Урошевић, *Горња Морава и Изморник*, Српски етнографски зборник 51, 1935, с. 23, 31.

⁷⁴ И. Руварац, *Прилоџи к објашњењу извора српске историје*, Гласник Српског ученог друштва 48, 1879, с. 215 — 218.

У Студеничком типику, који је писан почетком XIII века, помињу се игумани манастира св. Николе „оу казновиких“.⁷⁵ У њему се постригао Данило II, касније архиепископ кончулске и ибарске епископије.⁷⁶ Приликом избора архиепископа Никодима (1316—1318) учествовао је и игуман Евстратије манастира св. Николе у Кончулићу.⁷⁷ У животопису цара Уроша од патријарха Пајсија казује се да је Немања подигао цркву Св. Николе „на реце Ибре, иже в Кончуликах“, а тако и по једном запису који је писан између 1427 — 1456,⁷⁸ затим по летописцу Бурђу Бранковићу: »Et rursus templum S. Nicolai apud fluvium Ibar in Conchulissoch«.⁷⁹

Под Турцима манастир је био запустео, рушен и обнављан. Он се помиње у рукописним родословима врхобрезничким, сеченичким⁸⁰ и др. Српски монаси Дамњан и Павле саопштили су 1597. године папи Клементу VIII да Немања сем других манастира „у Ибру сагради стаго Николу“.⁸¹ По Н. Бошковићу, црква Св. Николе у Кончулићу је пред крај XVII века опслуживала: „близ реке Ибра има црква и око ње трагови манастира св. Николе, оловом покрivena“.⁸² Стари манастир порушен је по свој прилици после велике сеобе 1690. године и црквина је била до 1861, када је подигнута данашња црква на старом месту, као што се види по натпису изнад западног дверитника, трудом и заузимањем свештеника Тријуна Михаиловића. У зидовима данашње цркве има узиданих неколико старих архитектонских остатака старе цркве клесаних у камену, затим делова старијих надгробних плоча и рељефа. Површина црквеног пода је 17 m са 9 m, висина до под кров 6 m. На јужном зиду, ближе олтару, постоји дозидак, вероватно црквена скривница. Повише западних врата узидана је мала фигура јагњета од камена, остатак старе цркве. Испод фигуре је мали прозор с два окна, која су уоквирена рељефом клесаним у камену, без орнамената. Испод прозора узидана је мраморна плоча с натписом из 1861. године. Уз северни зид у унутрашњости цркве одржала се стара камена гробница у облику саркофага, са оштећеним поклопцом од белог мрамора. На њему је уклесан натпис, по коме је ту сахрањен Стефан, звани Хреља, у првим десетинама друге половине XIV века. То је Реља Крилатица од Пазара из наших народних песама. У северозападном углу цркве постављена је крстionица од белог мрамора, с недатираним натписом, вероватно из XVIII века. Она је у облику путира.

Црква св. Врача у Доцу је у пределу Врачима, у долини Врачевске реке, леве притоке Ибра. Она је у потесу села Доца, подиг-

⁷⁵ Ј. К. Јиречек, *Типик Светога Саве за манастир Студеницу*, Гласник Српског ученог друштва 40, 1874, с. 155.

⁷⁶ В. Марковић, *Православно монаштво и манастири*, с. 63.

⁷⁷ Зборник Илариона Руварца I, Београд 1934, с. 216.

⁷⁸ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи I*, бр. 316.

⁷⁹ Зборник Илариона Руварца I, с. 216.

⁸⁰ Љ. Стојановић, *Стари српски христовуљи*, 18, 46 итд.

⁸¹ Карло Хорват, *Нови хисториски споменици...*, Гласник Земаљског музеја у Сарајеву XXI, 1909, с. 57.

⁸² Бр. Трухелка, *Старорачка сећања Н. Бошковића*, с. 93.

нута на падини код саставница Одојевићке реке и Манашке реке. Посвећена је Кузману и Дамњану (1. новембра), Врачима. Као манастир Врачи забележен је у Сопоћанском поменику крајем XV или у почетку XVI века.⁸³ Село Долац, у коме је данашња црква, забележено је у потврди повеље цара Уроша челнику Муси, писана у Сјеници 1363. године.⁸⁴ Пошто је село постојало у XIV веку, а манастир се први пут помиње крајем XV века, то је он постојао пре његова прва писана спомена, управо у XIV веку, када је постојало и село. У повељи краља Милутина манастиру Бањском споменута је око 1316. Бурђева црква у Ибру. То ће бити, према реду излагања у повељи, садашња црква Врачи у Доцу, која је једнобродна, тролисног облика, као што су биле задужбинске цркве, а која је спаљена после косовске битке и обновљена у другој половини XVI века. Абат М. М. Милишић у једном свом спису с краја XVIII века спомиње велику цркву посвећену Кузману и Дамњану, којој се из Сопоћана стиже за три дана.⁸⁵

Исти манастир с краја XVII века помиње дубровачки трговац Н. Бошковић (1787). По њему од места Подбиља, код Новог Пазара, „прошавши онда од једног брдашца на десно у даљини од шест миља налази се манастир који становници на свом језику зову Врачи с црквом св. Кузме и Дамњана.“⁸⁶ Као манастир Св. Врачи спомиње га и А. Хиљфердинг 1857: „У тако названој Јелечкој нахији находе се добро очуване развалине манастира Св. Кузме и Дамњана“.⁸⁷ По њему, манастир је непосредно пред обнову одржао свој првобитни облик, као што се види и по његовој основи. Живопис је прекречен. По натпису на каменој плочи, која је узидана изнад западних врата, зидине старог манастира обновљене су 1860. године и тада је постао световна црква. У плиткој ниши изнад натписа био је живопис Кузмана и Дамњана, који је, с натписом о обнављању цркве, прекречен.

Црква је дугачка 19 м, а широка 8 м. Покривена је ћерамидом. Кубе је у облику призме с девет страна, покривено ћерамидом. Црква има два улаза — западни и јужни. На поду су положене плоче, које су узете са старих гробова поред цркве. Око ње су сахрањени јереј Никола Бачанин (1867), јереј Борђе Бачанин (1868) и свештеник Стеван Бачанин (1896).

Црквина у Одојевићу је код данашњег гробља. Од ње су добро очувани темељи, на којима је наслагано порушено камење као сухомеђина. Црква је зидана тесаним каменом неједнаке величине. У олтару се одржао стуб од престола, а пред њим су два свећњака од белог мрамора, који су намештени на дрвеним стубовима. На поду лежи капител од мраморног стуба. На јужним вратима одржао се део довратника од клесаног камена, висок 1,5 м. Под црквине је поплочен шестоугаоним плочама од печене земље, знатно

⁸³ Ј. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, с. 183.

⁸⁴ А. В. Соловјев, *Одабрани споменици*, с. 166.

⁸⁵ М. М. Милишић, *Хорографија илекского патриаршиства...*, Летопис Матице српске 60, Нови Сад 1843, с. 64.

⁸⁶ Бр. Трухелка, *Старорашка сећања Н. Бошковића*, с. 93.

⁸⁷ Собрание сочинений А. Гильфердинга III, с. 101.

оштећеним влагом. Површина пода је 12 m са 3 m. Величина црквице, облик њене основе, остаци капитела и употреба мраморних плоча показују да је цркву у прилично пасивном крају могла да подигне нека имућнија личност, вероватно властелин из XIV века. Око црквина одржали су се стари надгробни крстови од црвенкастог трахита, без натписа, али на њима има исклесаних крстова. Народ посвећује црквину о већим празницима и не зна коме је свецу била посвећена.

Црква у Дренови је поред сеоског пута, с леве стране, на улазу у доњи крај села. То је стара црквица, вероватно из XVI века, ниска, здепаста, покривена каменим плочама. Зидови су од камена, прилично дебели, омалтерисани и окречени. Посвећена је Благовестима.

У цркви је добро очуван горњи део старог иконостаса. На његовом врху су у два реда старе, уметнички добро урађене иконе, на којима су ликови апостола с Христом у средини. На главним дверима је слика Благовести. Стара дрворезна врата на западном улазу постојала су до 1916. године, када су их аустријски војници разбили и тако је пропао и натпис. Под је поплочен надгробним плочама, међу којима их има са исклесаним људским ликовима, геометријски стилизовани у плитком рељефу. По надгробним плочама на поду може се закључити да је црквица била напуштена крајем XVII века, да је тада незнатно оштећена, па је касније обновљена и поплочана надгробним камењем.

Црквина у Кутњу на Ибу је у старом гробљу, са зидинама високим око 0,50 m изнад пода. Површина пода је 4 m са 3 m. Зидови су од тесаног и грубо ломљеног камена, зиданог у малтеру. Преко зидова сложено је старо надгробно камење, које је већим делом поломљено, без натписа, али их има са уклесаним равнокраким крстовима. У олтару се одржала бела мраморна облица и на њој четвртаста плоча од истог камена („часна трпеза“). По својој величини и облику основа црквина припада сеоским црквама које су подигнуте у другој половини XVI века.

Црквина у Горњем Крњину. — Недалеко од ушћа Пајевог потока, на левој страни, има остатака темеља старе „латинске“, вероватно рударске цркве. Око ње је неколико надгробних каменова без натписа и орнамената. Друга црквина је на брежуљку, који је у кључу Ибра, у јужном делу села. Око њеног темеља је око педесет врло старих надгробних „ћипа“ (плоча), оријентисаних по дужини запад — исток, готово све утонуле у земљу. Има и неколико старих надгробних стубова, који су изваљени с гробова и сложени на темеље порушене цркве. На западном улазу одржали су се четвртасти довратници од камена. У олтарском делу одржао се стуб од каменог престола, са зарезаним врхом на који се постављала камена плоча (однета). Површина пода је 7 m са 3 m. Испред олтара била су два одељења, а то се види по остатцима преградних зидова. Сада се у гробљу код црквина нике не сахрањује, јер је, по предању, и она била „латинска“, а то закључује по томе што има необично дугачку а уску основу. Међутим, величина и облик основе црквина упу-

ћују на старије задужбинске цркве, које су подизане у другој половини XIV века у области Рашке.

Католичка црква Св. Трифуна у Трговишту (Пазаришту), сада црквина код Гребне, засеока Гркаје. — Повише Гребне, а ниже ушћа Дубочке реке у Гркајску реку, на усамљеном месту на коме је сада дрвеће и шиље, одржали су се остатци старе порушене цркве, по којој се то место назива Црквина. Око ње има старог надгробног камења. Црквина и гробље око ње налазе се на малој падини, која је завучена непосредно до корита реке. Падина има заравњено узвишење. Ту се одржао закоп, правца пружања од запада ка истоку. Ободом закопа пободено је плочасто камење, по свој прилици недавно, у тежњи да се одржи темељи порушене црквице. Па, ипак, темељи се не виде. По тлу закопа има надгробних плоча, које су, вероватно, на гробовима покојника сахрањених после рушења цркве. Црквина је непосредни остатак католичке цркве Св. Трифуна у Трговишту, у парохији Рогозне, која је споменута у једном папском писму 1303. године (видети више у одељку о рударству). После одласка рудара служила је као православна црква.

8. Црквине у Бањској

Две црквине у градском утврђењу Звечану. — У градском утврђењу Звечану, на врху истоименог брда, постојале су две старе српске црквице: једна је била посвећена св. Борђу, а друга архиђакону Стевану. Неко време, између 1293. и 1302. године бањски епископ Данило називао се по Звечану епископом звечанским,⁸⁸ где му је било епископско седиште, а назив бањски настао је тек после подизања манастира Бањске, око 1316. године, када је преместио седиште у бањски манастир.

Цркву Св. Борђа у Звечану поменуо је краљ Првовенчани у Немањином животопису,⁸⁹ па је помиње и биограф Доментијан.⁹⁰ У њој је 1322. године сахрањен Константин, брат краља Дечанског, а 1332. године ту је био сахрањен и краљ Дечански.⁹¹ Ами-Бује видео је пре 1840. остатке цркве Св. Борђа у Звечану, коју је Немања обновио пред крај XII века. Од ње су се познавали само темељи. Била је дугачка 30 а широка 10 корачаја, с полукружном апсидом и са остатцима живописа на порушеним зидовима.⁹² Подробније истраживање старијих српских грађевина у граду Звечану обавио је А. Хиљфердинг (1857). По њему на северној страни града одржале су се зидине од зграде, која је, према предању, била краљевски двор. Она је зидана од јаких опека, била је с два спрата. У првом спрату дворана је била дугачка 18,5, а широка 10 аршина. Њен источни зид добро је одржан и на њему су била велика засвођена врата. Исто тако и на јужном зиду била су врата, али знатно мања. На спољашњој страни источног зида видели су се остатци живописа.

⁸⁸ Fr. Miklosich, *Monumenta serbica*, s. 60.

⁸⁹ Л. Мирковић, *Споменик Светога Саве и Ст. Првовенчанога*, с. 178.

⁹⁰ Л. Мирковић, *Доментијан, Животи Св. Саве и Св. Симеона*, с. 236.

⁹¹ В. Јелавић, *Кратки француски путопис*, с. 49, 181.

⁹² К. Јиречек—Ј. Радоњић, *Историја Срба III*, 273.

Код двора је била црквина посвећена св. Борђу, једна, казује Хильфердинг, међу најстаријим црквама у овом крају. Двор и црква озидани су опекама, сличним натпрозорницима и надвратницима.⁹³

Према једном препису српског родослова (Троношића) Немања је, по повратку из Топлице, подигао у граду Звечану цркву и посветио је првомученику архиђакону Стевану.⁹⁴

Црква Св. Димитрија под Звечаном. — По Бањској повељи као да су две цркве код Косовске Митровице биле посвећене св. Димитрију, или је била једна црква са својим метаком. Према повељи, границе поседа манастира у Бањској водила је „у Ситницу у Д(и)митријеву Цркв(у) и од цркве у град у т'јде Амбол (отуда у Јамбол). И цркв(а) светаго Д(и)митрија под Звечаном с млином и с нивом и с вртом“. По свецу Димитрију, коме је црква била посвећена, прозвало се насеље Дмитровица, садашња Косовска Митровица. А. Хильфердинг казује да је црква под Звечаном оправљена средином XIX века, а 1857. године у њој су служили мирски свештеници.⁹⁵ По А. Н. Поповићу црква Св. Димитрија под Звечаном била је на левој обали Ибра, у самом лакту, а на узвишењу до Рашког потока, повише муслуманског гробља. До 1870. године на том месту било је остатака црквених зидина, а 1922. ту није било никаквих осатака.⁹⁶

⁹³ Исто, II, 3.

⁹⁴ Ј. Шафарик, *Србскиј летописац из почетка XVI столетија*, Гласник Друштва србске словесности V, 1853, с. 29.

⁹⁵ А. Гилфердинг, *Босна...*, Летопис Матице српске СII, 1861, с. 114.

⁹⁶ О постанку Косовске Митровице, Јужна Србија II, 1922, с. 170.

1.2.2. \mathcal{C}^{∞}

The space \mathcal{C}^{∞} consists of all smooth functions f from M to \mathbb{R} . It is a vector space under pointwise addition and scalar multiplication by real numbers. The topology on \mathcal{C}^{∞} is defined by a family of seminorms $\| \cdot \|_k$ for $k \in \mathbb{N}$, where $\| f \|_k = \sup_{x \in M} |f^{(k)}(x)|$. This topology makes \mathcal{C}^{∞} a Fréchet space. The space \mathcal{C}^{∞} is a Banach space if we consider the norm $\| f \| = \sum_k \| f \|_k$.

The space \mathcal{C}^{∞} is a \mathcal{C}^{∞} -module under pointwise multiplication by elements of \mathcal{C}^{∞} . The multiplication is continuous with respect to the topology on \mathcal{C}^{∞} . The space \mathcal{C}^{∞} is a \mathcal{C}^{∞} -algebra under pointwise addition and multiplication.

The space \mathcal{C}^{∞} is a \mathcal{C}^{∞} -bimodule under left and right multiplication by elements of \mathcal{C}^{∞} . The left multiplication is continuous with respect to the topology on \mathcal{C}^{∞} . The right multiplication is continuous with respect to the topology on \mathcal{C}^{∞} .

The space \mathcal{C}^{∞} is a \mathcal{C}^{∞} -Lie algebra under the Lie bracket $[f, g] = fg - gf$. The Lie bracket is continuous with respect to the topology on \mathcal{C}^{∞} .

The space \mathcal{C}^{∞} is a \mathcal{C}^{∞} -Lie superalgebra under the Lie bracket $[f, g] = fg - gf$. The Lie bracket is continuous with respect to the topology on \mathcal{C}^{∞} .

The space \mathcal{C}^{∞} is a \mathcal{C}^{∞} -Lie superalgebra under the Lie bracket $[f, g] = fg - gf$. The Lie bracket is continuous with respect to the topology on \mathcal{C}^{∞} .

The space \mathcal{C}^{∞} is a \mathcal{C}^{∞} -Lie superalgebra under the Lie bracket $[f, g] = fg - gf$. The Lie bracket is continuous with respect to the topology on \mathcal{C}^{∞} .

II ДАНАШЊЕ СТАНОВНИШТВО

1. *Етнички састав.* — После опште сеобе из области Рашке 1690. године, многа запустела насеља насељавало је становништво које се вратило из збегова и нови динарски досељеници. Готово сва старија насеља која су се одржала или су обновљена крајем XVII и почетком XVIII века постоје и сада и она, са својим становништвом, чине основе антропогеографско-етнолошким проучавањима данашње области Рашке. Етничком мешавином и сажимањем старог становништва, с већим делом досељеника из Црне Горе, мање из Херцеговине и најмање с Косова, Метохије и из Старога Влаха, постао је *нов етнички тип Рашића*, који је, по својим етничким особинама најсроднији становништву у суседној области Старом Влаху. О етничким променама на прекретници XVII и XVIII века и о постанку данашњег етничког састава становништва у области Рашке говоре следећи подаци.

Села која се спомињу од 1690. до 1737. године, управо од прве веће народне сеобе 1690. до друге слабије, постала су углавном крајем XVII, а мања у почетку XVIII века. Приказаћу их хронолошким редом.

У путописном дневнику Марина М. Кабоге из 1706. године поменути су само Бањска и Нови Пазар. По Кабоги, долина Лудске била је тада под шумом, кроз коју се путовало четири часа хода.¹ Према једном извештају Максима Ратковића, који је писан 1730. године свештеник Никола Десиначки, који је службовао у пожаревачком селу Десини, родио се у Новом Пазару 1696, а свештеник Сава у гружанској селу Витановцу родио се у селу Кознику под Рогозном.²

Године 1711. Турци су обавили попис босанских спахија, па су у списак унели и спахије из ових рашких села: Бадлаве, Бандола, Бекове, Беланске, Белућа, Блажева („Блажја“), Брежђа, Брезовице, („Брезник“), Бреснице, Валача, Видомираћа, Вртине, Голог Брда, Горанице, Гулија, Дольена (бањског), Дренове, Жеровнице, Јабланице, Јагњенице, Јошевика („Јошева“), Каменице (под Рогозном), Кашља, Ковачева, Кожља, Козарева (на Рашкој), Крушева (ибарског), Кузињица (код села Живодера), Кућана, Мухова, Носолина, Павља, Паралова, Пињашдола, Плавкова, Подкома, Покрвеника, Полокца, Радуховца, Свиланова, Тушимље, Ђоковића, Шара, Шароња и Шиљевића.³ У једном запису из 1714. године поменут је неки Мато спахија

¹ Л. Војновић, Записници М. М. Кабоге, с. 219.

² Г. Витковић, Извештај, написао 1733. Максим Ратковић, Гласник Српског ученог друштва 51, 1884, с. 141.

³ В. Скарић, Потпис босанских спахија, с. 19 — 22.

из Бершића, сада Беришића у Подгору.⁴ У једном пописном списку у Ватиканском архиву убележена су од 1718. до 1721. године, уз пештерска и сјеничка села, и ова: Драгаљевина, Глухавица, Крушево (јошаничко), Горанџа, Јаничари, Лукари, Мекиње, Долац (сада Чашнич-Долац), Глушци, Вучача Локва, предграђе Новог Пазара и Радуховци.⁵

Код црквина у Бершићу прочитao сам натпис на надгробном камену из 1735. године попова Михаила из села Петине (Петиње) у Подгору и Бока из села Опаљеника у Старом Влаху. На једном надгробном камену у старом гробљу у Шарама сачуван је натпис из 1735, који указује на то да је то село, као и Беришиће, било насељено хришћанима у првој трећини XVIII века. У једном запису из 1734. поменуто је село Постење код Новог Пазара.⁶

Хришћанско становништво живело је почетком XVIII века у тешким економским приликама у крајевима примитивно развијене привреде и још примитивније животне и имовне безбедности. Према једном писму рашког митрополита Мојсија Рајовића, Чурле, од 17. новембра 1718., карловачком митрополиту Вићентију, у Рашкој је после сеобе 1690. године остало мало хришћanskог становништва, да је врло сиромашно, а оно које је било имућније одселило се у северне крајеве Србије.⁷ Животне прилике погоршале су се доласком и насељавањем брђанских досељеника из Црне Горе, Арбанаса и поарбанашких Срба из северне Арбаније, управо из још пасивнијих крајева него што је Рашка. Разне невоље, а посебно глад, нагониле су брђанско становништво да напусти брда и да се спушта према плоднијим крајевима Метохије и Косова, а једним делом и према рашким пределима. Оно је многе своје потребе насиљно прибављало од затеченог становништва. Године 1724. писао је пећки патријарх београдско-карловачком митрополиту уз остало, и ово: „„,како кој дан све горе и прње, од теготе и насилија већ живети се не може. С оваквим животом лушча (боља) смрт“.⁸ Исте године је настрадао („разорен“) манастир Сопоћани. О тешком стању хришћана дознаје се и по овом запису, који је уграбан на зиду Сопоћана: „Уви дому божи сице зрим разорен 1724. рашки Арсеније“.⁹ Тада је безвлашће ухватило толико маха да су од насиља презале и турске власти. Према једном запису из 1731. године Осман-паша босански „диге се с Босне и отиде по Арнаутлуку и много Арнаута посече и поплени без числа“ (брода).¹⁰

Под притиском досељеног арбанашког и поарбанашког становништва, које је тада напуштало хришћанство и примало ислам, срп-

⁴ П. Мркоњић, *Средње Полимље и Потарје*, Српски етнографски зборник IV, 1902, с. 308.

⁵ Богољуб Петковић, *Један документ о броју католика у Пештеру крајем друге деценије XVIII века*, Историски часопис VII, Београд 1957, с. 394—396.

⁶ Ј. Стојановић, *Стари српски записи и натписи V*, бр. 6020.

⁷ Рад. М. Грујић, *Писма пећских патријарха из другог и трећег деценија XVIII века*, Споменик Српске академије наука 51, 1913, с. 117.

⁸ Исто, 133.

⁹ В. Р. Петковић, *Старине*, с. 31.

¹⁰ Ј. Стојановић, *Стари српски записи и натписи I*, бр. 671.

ско становништво с Пештери, из Штавице, Бихора и горњег Полимља повлачило се према северу. Неки део покренутог становништва задржао се и насиљно у области Рашке. Ти досељеници населили су земље спахија, односно ага и бегова и на тај начин добили извесну заштиту од својих господара. Тако су се многа стара и запустела насеља, као и она која су остала с врло проређеним становништвом, обновила и попунила новим досељеницима из суседних југозападних предела. У те нове досељенike убраја се и род Бугарићи у дежевском селу Полазима, који су се доселили из околине Софије (сада их има 15 кућа).

Подаци из раздобља од 1690. до 1735. године, иако малобројни, ипак довољно показују друкчије етничке прилике у области Рашке од оних из времена пре 1690. године. Наиме, област је тада била слабо насељена, јер се њено становништво, како се дознаје и по народном предању, претежно из ње одселило на север. Том приликом, међутим, сва села нису сасвим запустела. Штавише, у подгорским селима под Голијом било је тада и свештеника, а по Ешишевицовој карти Србије, из прве четвртине XVIII века, села Петиње, Полази и Дежева била су насељена. Убрзо после велике сеобе долазе досељеници из суседних јужних и западних предела, који су били потиснути црногорским и арбанашким становништвом. И главни град области био је готово у истим приликама као и област: нагло опали град крајем XVII века почeo се обнављати почетком XVIII века.

Године 1737. настали су нови аустро-турски ратови, а у поприште тог ратовања запало је и становништво области Рашке. У почетку рата Станиша Млатишума и старовлашки кнез Атанасије Рашковић заузели су Нови Пазар од Турака: „јегоже взјали из руку агарјанскија не без крвопролитија“. Али су Турци 1739. године повратили Нови Пазар и тако су се и ова друга аустро-турска ратовања завршила у корист Турака. Према једном запису од 27. јула 1737, пећки патријарх Арсеније IV повео је неки део хришћанског становништва из Пећи у планине Ругове, одатле отишао у Шекулар, затим у Васојевиће и берански Хас, па је с Брђанима стигао, преко Новог Пазара, у Студеницу.¹² Патријарх пише у Београду 11. октобра 1737. да су га са свештеницима и калуберима затворили Турци у Пећи, да су отуда ноћу избегли у Брда, да се скучило три хиљаде људи, прошли су кроз Нови Пазар, који су држали Аустријанци, али су га нашли пустог, па су се дали у бекство за Студеницу, и одатле умакли у Ниш па у Београд.¹³ Неки незнатај број хришћана, по свој прилици имућније и истакнутије личности које су се компромитовале у рату противу Турака, пошао је с патријархом водећи и своје породице, а већина се разишла својим кућама.

Још пре патријархова одласка, аустријски војсковођа Лентул писао је 24. августа у Новом Пазару старовлашком војводи Хаци-

¹¹ М. Костић, *Устанак Срба и Арбанаса у Старој Србији*, Гласник Скопског научног друштва VII—VIII, 1930, с. 215.

¹² Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи II*, бр. 2720.

¹³ Ст. М. Димитријевић, *Грађа за српску историју*, с. 61.

Братуљевићу да се са својим људима брани од Турака, жене и децу да склањају у планине или да се привремено преселе на „темишварску и београдску страну“.¹⁴ Истог дана је Лентул, с војском, Напустио Нови Пазар и отишао за Крушевац, а с њим Млатишума и Атанасије Рашковић с неколико наоружаних људи. Заостали голоруки народ поново је дочекао тешко искушење и турску освету: „тогда бист скорб и жалост велија“.¹⁵ На једној синодској седници у Карловцима рашки митрополит Гаврил молио је 1750. године за одобрење да може скупљати милостију „несноснаго долга ради“ и, ако не скупи потребан новац, не сме се вратити у Нови Пазар.¹⁶

Живећи у тешким економским и друштвеним приликама, становништво је чекало први повољан тренутак да напусти своје угрођено огњиште и да се сели у крајеве северне Србије. Испитивањима порекла становништва у пределима северне Србије утврдило се, да се од 1737. до 1770. из области Рашке одселио приличан број родова, и то у ибарску Плану,¹⁷ драгачевско село Рте,¹⁸ Подибар и Доњу Гружу.¹⁹ Тада су се одселили Бачоњи у млавско село Ждрело,²⁰ Ломигоре из Брђана и Плевљана,²¹ Кукавице из истоименог села (сада засеока Јасеновика) у качерску Чибутковицу,²² Чоловићи у Јајчиће у ваљевској Подгорини, Спасојевићи у Шутеоке²³ и неколико породица Кулиза из околине Новог Пазара у селу крушевачке Жупе.²⁴

У зиму 1770. године страдало је хришћанско становништво у западном делу области Рашке, нарочито оно у старом Трговишту, данашњем Пазарипиту код ушћа Људске, од изненадног напада најамничке војске Тевтиша и Мрла-бега из Призрена. Тада „многи домови опустеши“, сиротиња је бежала на све стране по леду и снегу

¹⁴ М. Костић, *Прилог за историју емигрантског покрета из Старе Србије* г. 1737, Јужна Србија, Скопље 1924, с. 972.

¹⁵ Ј. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Београд 1927, с. 316.

¹⁶ И. Руварац, *Рашки епископи и митрополити*, с. 38.

¹⁷ Р. М. Илић, *Плана*, Дело ХХV, Београд 1902, с. 145.

¹⁸ Српски етнографски зборник XI, 1908, с. 306.

¹⁹ Исти зборник, XXI, 1921, у регистру.

²⁰ Исти зборник, V, 1903, с. 385.

²¹ Ломигоре су старији досељеници из Газивода у Ибарском Колашину, којих још и сада има у тамошњем селу Лучкој Ријеци. Године 1830. био је у служби кнеза Милоша у Београду неки Милош Ломигорић (Државна архива у Крагујевцу фасцикула Кнежев конак бр. 1 од 13. јула 1830). У једном акту од 12. јула исте године забележено је том Милошу презиме Ломовић. Неки други Ломигорић забележен је у регистру Министарства унутрашњих послова за 1839. а 1873. био је лекарски помоћник војне болнице у Крагујевцу Димитрије Ломигорић (Календар-шематизам књажевства Србије, Београд 1873, с. 81). По родовском предању Арсовићи (славе св. Николу), у варошици Рашкој, пореклом су од Ломигора. Од Ломигорића био је народни војвода Арсеније Ломо, који се, по Вуку, родио у Гојној Гори, код Ужице Пожеге, а у качерско село Драгољ насељио се „од немачког рата“ 1788. (Скупљени историски и етнографски списи I, 138, Београд 1888).

²² Српски етнографски зборник 59, 1949, с. 221.

²³ Исти зборник, VIII, 1908, с. 686, 1001.

²⁴ М. Б. Милићевић, *Славе у Срба*, Годишњица Николе Чупића I, 1877, с. 101.

и „плакаше љуто и горко“.²⁵ О тешким приликама казује се и у запису из 1788, који је написан у пећинском манастиру Св. Петра Кошишког: „и во то време беше зулум велики од проклети Турака од Пазара Арбанаса; стари се људи турчаху, мое срдеце плакаше, цркве опушћеше, манастире обалише се от зулума“.²⁶

Ратни догађаји од 1737. до 1739. године били су значајнији за досељавање у област Рашке од одсељавања из ње. Слабо насељена област у првој половини XVIII века изгубила је после 1739. одсељавањем дosta хришћанских родова. Напуштена места почели су да насељавају досељеници из црногорских Брда. О тим досељавањима казују предања која се потврђују тадашњим догађајима у Црној Гори. Године 1737. напао је Махмуд-паша на Ваљевиће, поробио их и много прогнао у Метохију.²⁷ Неки број ваљевићких родова преселио се тада у ову област и населио по Рогозни. По једном запису из 1767 (или 1768) „тада бист преселение Белопавлића многијем ва Нову Пазарску нахију под Смаил-пашу“.²⁸

Црногорска племена Кучи и Ровчани имали су у XVIII веку неку врсту савеза за узајамну помоћ приликом непријатељских напада. Године 1774. догодила се позната „лохара“ Куча.²⁹ Тада су се многи кучки родови склонили у Ровца (казују били седам година). Из Ровца доселио се неки број кучких родова у област Рашке и они су у њој сада често издају за Ровчане, а то чине вероватно у тежњи да би избегли код мухамеданаца још тада озлоглашено име Куч.

У Девичком катастриху, који је писан у другој половини XVIII века, забележена су следећа рашка насеља: Бандо, Валач, Житковац, Крњин Горњи и Доњи и Лозиште (1761), затим Клечке (1763), Луково (1764), Рујиште (1765), Бресница, Зминац, Јагњеница и Чабра (1766), Жеровница (1767), Пазариште код Гркаје, Горњи Суви До, Гркаја, Гњеждани и Ловац (1769), Дољане (бањско), Плакаоница и Бановица (1774), Рајетиће (1776), Кнежевиће (1777).³⁰ Сва насеља, по катастриху, била су тада православна. У једној свештенничкој исправи (синђелији) леког и дубочког попа Марка, писаној у Новом Пазару 4. августа 1780. године, забележена су ова православна насеља: Амзиће („Хамзиће“), Бабреж, Батк(е), Беланска („Бељанска“), Бориковац, Брезовица, Војсалиће („Воисалићи“), Гошево (јошаничко), Дубока, Жуњевиће, Знуша, Козник (под Рогозном), Леча, Нетврђе („Нетверђе“), Николиће, Осоје (код Бање), Охоле („Охоли“), Паралово, Плевљане, Трнава (Велика код Новог Пазара), Трње („Терне“), Ујниче, Цветиће, Церовик, Чепељ, Шалиновиће и Шливње („Шливне“).³¹ У току XIX века становништво у неколико хришћанских села, која су

²⁵ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи II*, бр. 3355.

²⁶ Исто, V, бр. 8683.

²⁷ Исто, II, бр. 2725.

²⁸ Исто, II, бр. 3322.

²⁹ Марко Мильанов, *Племе Кучи*, Београд 1904, с. 142, 169; Љ. Ковачевић, *Неколико натписа и биљежака*, Старине X, Загреб, 1878, с. 262.

³⁰ Гл. Елезовић, *Речник косовско-метохијског дијалекта*, код наведених имена села.

³¹ Љ. Ковачевић, *Синђелија леког и дубочког попа Марка од 4. августа 1780*, Споменик Српске академије наука X, 1891, с. 27.

забележена у катастриху и свештеничкој исправи, примило је ислам или се раселило, а њихова села насељила су досељени мусимани, српски и арбанашки, из непосредне околине Новог Пазара.³² Године 1912. затечена су као муҳамеданска села Чепељ, Златни Камен, Барбрез, Бориковац, Војсалић, Гошево јошаничко, Јошаница Николиће, Охоче и Ујниче.

Неколико надгробних натписа које сам побележио у старијим сеоским гробљима сведоче о томе да су села у којима су та стара гробља била насељена православним родовима у другој половини XVIII века. Тако сам у гробљу Батинића прочитao натпис из 1751, код црквина у подгорском Гошеву из 1752, 1770 и 1771, код црквина у Свиланову 1755, у Доњим штитарима 1758, у Дубокој 1766, у селу Белом Пољу под Голијом 1767, Петрови 1776, Дренови 1783, Скукову 1785. и у Милановићу 1786. године. Подаци потврђују да је област Рашке од 1690. до краја XVIII века насељавало углавном хришћанско становништво, а мање исламизирани српски и арбанашки родови. Зато се може сматрати поузданим саопштење патријарха Василија Бркића, који казује да „књажество Расискоје“ има врло мало Турака³³ (мусимана), да је готово свуда, по варопшма и селима области Рашке, осим Новог Пазара, било само хришћanskог становништва у XVIII веку, с неколико изузетака у југозападним селима.

Од 1770. до 1806. године није било знатнијих одсељавања и досељавања; било је местимичног помештања и пресељавања са високих планина у ниске, жупније крајеве. Али епидемичне болести, гладне године, безвлашће, одметање од турске власти, разна насиља, феудални систем земљишних поседа и друго, што је трајало током целог XVIII века, утицали су на колебљивост становништва у готово свим рашким пределима. Оно је чекало први погодан тренутак па да се с једног места пресели на друго или да се сасвим одсели из области. Знатнија одсељавања и досељавања настала су тек у првој десетини XIX века.

Почетком XIX века водиле су се успешне народне борбе у областима северне Србије за ослобођење од турске власти. Варница народног устанка пренела се и у област Рашке. Јануара 1806. године капетан Радич и Танацко Рајић побунили су народ у копаоничкој Јошаници, по Горњем Ибрау (копаоничком), Рогозни, Дежеви и у рашком Подгору и повели борбу за заузимање Новог Пазара. У борбама око овог града истакао се народни „војвода“ Бура са својим Подгорцима.³⁴ У неравноправним борбама, које су се водиле по великој зими устаници су се повукли од Новог Пазара без успеха. Тада су мусимани попалили готово сва хришћанска села по Подгору и она у ближој околини Новог Пазара, становништво поробили или растерали са својих огњишта. Том приликом су готово све сеоске црквице у Подгору, Дежави и Жупи порушене до темеља.

³² Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи V*, бр. 1891, с. 57.

³³ И. Руварац, *Опис турских области*, с. 57.

³⁴ Вук Ст. Каракић, *Скупљени историски и етнографски списи I*, 1898, с. 207; Г. Георгијевић, *Знаменити догађаји*, с. 10.

Знатније одсељавање из области, нарочито из рашке Јошанице, додатио се после неуспеле друге опсаде Новог Пазара, 1809. године. О тадашњим догађајима казује се у овом кратком запису: „Ведомо буди всјакому суди и правди кое прифати Шијак (Срби из северне Србије) Сјеницу и Пештер и попали Пазар и остави и Сјеницу и Пазар”.³⁵ Према предањима се зна да су приликом опседања Сјенице и Новог Пазара сасвим запустела села Кнежевиће, јошаничко Гошево, Николиће, Златни Камен, Чепељ, Ситниче, Јасеновик, Бонлије, Вевер и Рајчиновиће. Тада су се одселили Масларевићи у Доње Драгачево и у колубарско село Баћевац, Марковићи из Дивичњака у драгачевско Ртаре, Мићовићи из Граба у драгачевски Граб, Кучевићи (Тодоровићи) из Кутња на Ибру у Гучево, Стевановићи из околине Новог Пазара у Кремна на Златибору, Крунићи из Родића у Пајсијевиће у Доњој Гружи.³⁶ Неки Милоје Смоло одселио се у Сирчу код Краљева,³⁷ у села шумадијске Колубаре одселили су се Баковићи из јошаничког Гошева у Пркосаву, Бушнићи у Барајево, Топаловићи у Баћевац, Зукићи са сродницима у Гунцате и Арсенијевићи у Шушњар,³⁸ из предела Врача род Ердоглије у подибарско село Брезну, у коме је изумро.³⁹ Лазар Мутап раселио је 1809. године подгорско Гошево, његово становништво одвео и насељио Прислоницу код Чачка.⁴⁰ Исте године одселили су се у Осаоницу (сада Трстеник на Западној Морави) Милован и Петар Бадлавац, Мина Себимилац, Михаило Постенац и Чешибабе.⁴¹

Неколико топонима указују на одсељавање хришћанских рода-ва после 1809. године Тако се у борђанском селу Барама једно место назива Пажића Прло, на коме су биле куће одсељених Пажића. У селу Трнави, у истоименом пределу, има старо Стремићко гробље, које је остало од одсељених Стремића, а Ломигорско гробље у Брђанима је остатак одсељених Ломигора (Ломића). У Девичком катастihu забележен је 1776. године род Драшковићи у Рајетићима, који су се негде одселили још 1809. године. Одсељавање се наставило и после насталих догађаја у северној Србији 1815. Године 1827. у једном списку је забележено 32 избеглице из Пазарске нахије, које су се, са својим породицама, населиле у старовлашка села.⁴² По једном натпису на надгробном крсту код манастира Рибница, код Мионице, неки Лазар умро је 1831, а „пришел од нопопазарске“ нахије.⁴³

³⁵ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи III*, бр. 5912; VI, 10153.

³⁶ Српски етнографски зборник IV, 1902 у регистру; исти зборник, XXXIV 1925, с. 463, XXI, 1921, с. 254.

³⁷ Исти зборник, XXXVII, 1926, с. 473.

³⁸ Исти зборник, 59, 1949, с. 197.

³⁹ Исти зборник 56, 1948, с. 327.

⁴⁰ Исти зборник, V, 1903, 39.

⁴¹ Д. Вуловић, *Књажеска канцеларија, нахија Пожешка*, Београд 1952, с. 41, 59, 60, 61.

⁴² Српски етнографски зборник, XXXVII, 1926, с. 473.

⁴³ М. Боровић-Љубинковић, *Некрополе и гробни белези, Археолошки споменици и налазишта у Србији I*, Западна Србија, Београд 1953, с. 193.

Године 1834. коначно је обележена државна граница кнезевине Србије и турске царевине. Тада се становништво из неколико пограничних села, нарочито оних које је граница разделила (Голиће, Плешик, Двориште и др.) преселило у ослобођену Србију, управо у старовлашка села поред границе. У Голицама, крају Тушимља, једно старије хришћанско гробље, сада напуштено, назива се Шеговића гробље, по одсјењеном роду Шеговићима. Те године сасвим се раселило становништво у крају Јелечу, које се привремено било населило поред нове државне границе на турском страни, повише Паресија у Горњој Дежеви. Оно је тада имало 76 кућа са 115 пореских глава.⁴⁴ Тада су сасвим запустела села Брезовица и Дебелица, оба на Голији у Горњој Дежеви. Брезовица и сада постоји, а од Дебелице остао је само назив у потесу села Белог Поља под Голијом. У преписци тадашњих српских управних власти забележено је, да је неколико породица добегло из „турске стране“. Тако је породица Милька Мрљеша, из Троштица, пребегла преко границе 1834., а шест добеглица из истог села пребегло је 1837. и населило се у Трнаву код варошице Рашке. Године 1836. пребегли су преко границе Вучковићи и Нешовићи из Знуже, Дрманци из Кућана, Ивановићи из Бекове у село Ивање у Брвеници, Илићи (Мартим и Младен) из Комнова у Поткомљу, населили се у неко студеничко село.⁴⁵ Због насиља Ејуб-паше из Новог Пазара, пребегло је у Србију 1837. године неколико породица.⁴⁶ Према једном извештају од 10. марта 1839. „на нашој граници с Отоманском, особито од Пазара, Сјенице и Нове Вароши, често се бежање народа оностраниг појављује од угњетенија турских забита“.⁴⁷ Начелник јошаничког среза (под Копаоником) јавио је 13. септембра 1839. године да има „на обали Ибра (државној граници) иза оне стране више од 50 фамилија и моле да се овамо у Србију приме“.⁴⁸ Богићевићи у драгачевским Губеровцима дошли су се из околине Новог Пазара 1840. године.⁴⁹

Почетком друге половине XIX века раселило се, због тешкоћа у привређивању, насеље Бабићи, које је било код села Бара на Рогозни, а из истих разлога раселило се насеље Црица код Плакаонице, у коме сада постоји једна кућа, али и она без мушких порода.

Како раније тако и током целог XIX века била је врло слаба јавна безбедност у области и ван ње, нарочито у крајевима између Новог Пазара, Сјенице, Рожаја и Берана (Иванграда).⁵⁰ Године 1852. скапуљано је оружје у народу у околини Новог Пазара.⁵¹ Један старапац у околини Сопоћана саопштио ми је казивање свога оца: „Арапије и зулумџари (насилници) нападали су дању и ноћу као јастре-

⁴⁴ Д. Вуловић, *Књажеска канцеларија*, бр. 498, 499.

⁴⁵ Српски етнографски зборник XXXVII, 1926, с. 476, 482.

⁴⁶ Љ. Стојановић, *Старо Ужице*, Гласник Географског друштва VII—VIII, Београд 1922, с. 163.

⁴⁷ Српски етнографски зборник XXXVII, 1926, с. 453.

⁴⁸ И. Косанић, *Новопазарски Санџак и његов етнички проблем*, Београд 1912, с. 49.

⁴⁹ Српски етнографски зборник XI, 1908, с. 365.

⁵⁰ Ј. Томић, *О Арнаутима у Старој Србији и Санџаку*, Београд 1913, с. 15.

⁵¹ Шумадинка (Љ. Иенадовића) II, Београд 1852, с. 88.

бови; убијали, отимали имовину и ударали на образ“ (хватали женскиње). Ни тадашње турске власти нису биле боље. И. Ф. Јукић казује, да су 1852. заптије „сву ноћ обилазиле оближња села (на путу између Новог Пазара и Бањске) и где су год нашли какву сиромашну кобилицу суждребну, дотјерали су и спратили у хан⁵². Енглеске путнице Макензијева и Ирбијева казују у свом путопису: „Хришћани су новопазарски предати на милост и немилост муслимана; они улазе у хришћанске куће и дају и ноћу кад год им је воља, узимљу што им се допадне и понашају се како хоће. Подигни само руку или прозбори коју реч, па ће те убити или начинити багљом. Потужите се само власти, па сте сигурно пропали од оних на које сте се усудили да се тужите“.⁵³ Кад је у питању отимачина арбанашко становништво није штедело ни своје саплеменике. Оно се било толико осилило, па је загрозило и турским властима у Новом Пазару. Енглеске путнице о њима казују: „Има једно десет села (арбанашких) која нису признавала султана, нити су плаћали данак све до пре десетак година (око 1853). Тада послаше Рашид-пашу, да земљу умири. По гудурама се рат поведе, сељани изгубише много својих људи, неки падоше у бојевима, неке оправише као робље у Цариград“.⁵⁴

Одсељавања су настала и у току српско-турског рата од 1876. до 1878. године, па и после завршених тих ратова. У току ратовања раселило се сточарско насеље Мандук-Вода⁵⁵ код Себимља. Забележио сам два топонима, који показују на одсељене родове после 1878. године. У Чашић-Доцу и сада се по Наумовићима одсељеним у Топлицу једна чесма назива Наумовића чесма; у бањском селу Сендолу Ајдевића њиве називају се тако по Ајдевићима одсељеним после тадашњих ратовања.

Омраза муслимана према хришћанима повећала се после рата 1878. године. Тада је „име Србин у Турској значило хајдук, одметник од власти, којега треба истребљивати“.⁵⁶ Муслимани су говорили: „Већа је штета кад падне муха у сурутку (па се мора прости), него кад погине ћаур“ (неверник, хришћанин). Пред насиљницима народ се склањао дубоко у планине, постављао заседе за одбрану од нападача, али је тамо страдао од глади и болести. По А. Н. Поповићу, у сеседном селу Копорићу, у копаоничком Ибру, тада није било ниједне старе српске куће, јер се становништво одселило крајем 1878. године у Топлицу.⁵⁷ Тада су се одселили Љујићи из неког села код Новог Пазара у драгачевско село Турицу.⁵⁸ Приличан број родова из области Рашке одселио се у Топлицу, али за сада о тим одсељеницима нема систематски прикупљених података. Изу-

⁵² I. F. Jukić, *Putovanje iz Sarajeva u Carigrad*, 1852, s. 81.

⁵³ Макензијева-Ирбијева, *Путовање*, с. 288.

⁵⁴ Ч. Мијатовић, *Студије за историју српске трговине*, Гласник Српског ученог друштва XXXIII, Београд 1886, с. 244.

⁵⁵ С. Грујић, *Рашка*, Београд 1886, с. 42.

⁵⁶ Ј. Јовановић, *Седам прилога за обнову Пећске патријаршије*, Прилози за књижевност... XVIII, 1938, с. 450.

⁵⁷ А. Н. Поповић, *Врхлаб-Беласица и жупа Врховина*, Годишњица Николе Чупића XIX, 1899, с. 242.

⁵⁸ Српски етнографски зборник IV, 1902, с. 185.

зетно се зна да је од рода Товрљана (највише из Рајетића на Рогозни) било 1910. у пределу Добричу 30 кућа.⁵⁹ О одсељеном становништву бележио сам саопштења њихових сродника и познаника. Према тим саопштењима, хришћани су до 1876. године носили уза се оружје као и сви други турски поданици. После ратова 1878. то право им је одузето. Турци су у тадашњем Новопазарском санџаку завели режим против стремљења да се тај крај ослободи од Турака. Отада је настало још јаче прогањање Срба хришћана, отимање њихове имовине, итд. Верска нетрпљивост и омраза појачале су досељавањем „муџера“, тј. помухамедањених српских родова из Никшића, Колашина на Тари, из југоисточне Босне и из северне Херцеговине, који су, услед насталих прилика после окупације Босне и Херцеговине од аустро-угарских трупа, били принуђени да напусте своје матице и да се привремено или стално насеље у област Рашке. Према извештајима О. Мелцера, до 1883. у Новопазарској кази било се доселило педесет муслиманских породица из Херцеговине.⁶⁰ Тада је, казује се у народу, због обичне свакодневне замерке, пропливана људска кrv и паљени хришћански домови. Живећи у тешким приликама, хришћани су налазили спаса тајним пребегавањима преко границе на Голији и Јавору у Слободну Србију. Али се највише одсељавало у Топлицу,⁶¹ управо у област коју је напустило арбанашко становништво. Према једном аустријском извештају од 9. маја 1889. године, из села Дежеве иселило се отприлике 90 српских породица у Србију услед насиља и нетрпљивости мухамеданаца.⁶² Само „кметови“ (чипчије), од којих су аге и беговили имали добре привредне користи, били су заштићени од већег насиља.⁶³

Према архивским подацима, И. Косанчић је утврдио да су из Новопазарског санџака јача досељавања била у Србију од 1834. до 1837, затим од 1850. до 1870, као и од 1875. до 1880. У пределима Гокчаници и Подибуру било је у трећој десетини XX века 75 родова са 431 кућом чије се становништво доселило из околине Новог Пазара, а из других села области Рашке било је још шест родова, са 25 кућа.⁶⁴ По мојим испитивањима, готово из сваког хришћанског села испитане области одселило се неколико породица, па и читавих родова, у Топлицу. Одсељавања су била углавном због разних насиља и дажбина, као и зато што су у Србији уживали животну и имовну безбедност. У области Рашке хришћани су били раја потчињена мухамеданцима, а кметови агама и беговима; у ослобођеној Топлици они су били равноправни грађани и власници земље која им је издашно додељивана. Стога се и после 1880. повремено одсељава-

⁵⁹ Исти зборник XXI, 1921, 203.

⁶⁰ М. Костић, *Преглед босанско-херцеговачких мухаџира... по Косовском вилајету 1883 год.*, Историски часопис I, Београд 1948, с. 253.

⁶¹ Ј. Поповић, *Новопазарски Санџак*, Слава св. 6, Ниш 1896, с. 23.

⁶² М. Костић, *Из историје Срба у Новопазарском Санџаку после берлинског конгреса 1878.*, Гласник Скопског научног друштва XXI, 1940, с. 101.

⁶³ Могућно је да је тада постала у народу она необична изрека и веровање да је „грехота убити агу“.

⁶⁴ Српски етнографски зборник 56, 1948, с. 270.

ла покоја породица за Топлицу на позив раније одсељених рођака. Сада се не може поуздано утврдити број одсељеног становништва, јер није вођена статистика.

Значајније промене у насељавању области настале су непосредно после догађаја 1809. године. Села одсељеног становништва из околине Новог Пазара и из рашке Јошанице почели су насељавати 1806. и 1809. године исламизирани Срби и Арбанаси, који су дошли из суседних предела са Пештере и Штавице и, спуштајући се нез долину рашке Јошанице, допрли до самог Новог Пазара. Тада се међу српским насељима први пут јављају и арбанашка насеља у рашкој Јошаници, Жупи и по доњим подгорским селима. Поменуте енглеске путнице саопштавају да је 1863. у рашкој Јошаници било мало хришћанског становништва и да су се у њој насељили исламизирани Арбанаси и Бошњаци.⁶⁵ Насељавање исламизираних родова било је и 1804. и 1815. из Крагујевца, Караванца (Краљева), Ужица и Ужичке Пожете. На тај начин се у рашкој Јошаници и Жупи знатно проредило хришћанско, а појачало мусиманско становништво.

Друго значајније досељавање настало је после друге „похаре“ Куче 1856. године када се приличан број православних кучких родова насељио у овој области, долазећи непосредно из своје матице. Треће досељавање било је досељавање исламизираних Колашинаца са Таре, који су се доселили 1859. године, када су те крајеве били привремено заузели Црногорци.⁶⁶ Оно је било слабије од досељавања Куче. У неколико веће досељавање Колашинаца са Таре било је после 1878., када је предео Горњи Колашин на Тари коначно припао Црној Гори. Напослетку, долину Људске насељили су 1882. године мусимани из околине Невесиња, који су пристали уз Салихагу Форту, који се дигао противу окупационих аустроугарских трупа 1881 — 1882. године. После његовог неуспеха компромитовано становништво повукло се преко Црне Горе, па су га Турци насељили у долину Људске.

Након аустроугарске окупације Босне и Херцеговине 1878. године Новопазарски сандак је постао гранична област турске царевине, која се, као клин, увлачила између Србије и Црне Горе. Услед територијалних тубитака и несрћених прилика у XIX веку, Турска је више обраћала пажњу на своје унутрашње уређење, а у областима европске Турске настала је тешка и несносна анархија. Без готово никакве личне и имовне безбедности многи прави Турци и имућнији мусимани почели су да се селе из Новог Пазара за Турску или у јужне српске градове. Њихово одсељавање дало је повода новопазарским агама и беговима да се сасвим повуку са својих земљишних поседа по селима и да се насеље у Нови Пазар или његову близку околину (Никићи из Тврдошева, Расовци из Бадња, Сојтарићи из Дмитрове Реке, Ченефендићи из Шароња, од којих су једни отишли у Нови Пазар а други у Сјеницу), итд. Тада су запус-

⁶⁵ Макензијева — Ирбијева, *Путовање*, с. 244.

⁶⁶ Према А. Хильферингу, 1857. године плодна дежевска села била су гада мухамеданска (Собрание сочинений III, 1873, с. 98). Сада у тим селима има још покоји заостали мухамеданац, готово изгубљен у хришћанској средини.

теле и беговске куле по селима, у које су њихови власници одлазили само у јесен, када су од својих кметова убирали део летине. И ате и бегови су своје напуштене земљишне поседе по селима радије уступали, под извесном погодбом, рођацима или пријатељима муслиманима из Новога Пазара, који су били без сталног занимања, него својим кметовима (Меховићи у јошаничком Гошеву, Татаровићи и Усејиновићи у селу Дежеви и др.). Кад су укинути земљишни поседи 1912, онда се неколико породица из Новог Пазара преселило на своје сеоске поседе да их не би изгубиле. Тако је настало унутрашње кретање мусиманског становништва из села у Нови Пазар и обратно.

Пред крај прошлог века преселило се мусиманско становништво из насеља Хаџета, које је било у потесу Шутеновца, у Нови Пазар. На месту Стражишту, код Петрове цркве, било је на левој страни Дежевке до 1912. истоимено насеље, с мусиманским и православним становништвом, које се исте године преселило у Нови Пазар. Насеље Селаковац било је с десне стране пута између Побрђа и Арапова гроба. Неколико муhamеданских породица из Селаковца отишло је 1913. у Турску. Тада су се у Нови Пазар доселили муhamеданци из насеља Шестова, које је било у Шестовском потоку, сада у Пињућу. За време рата 1912. године спаљене су Полице, заселак Бонлија, које ни до данас није обновљено.

Напуштена обрадива земља, коју су обрађивали кметови одсљени у Топлицу, почела се парложити. Од ње поседници пре 1912. нису имали никакве користи. Зато су настојали да на своје земљишне поседе насле кметове из најближе околине, нудећи им повољније услове од оних које су имали у суседним крајевима. Услед тога, а и ради жупнијих крајева, у којима су приходи били већи од прихода у планинским селима, настало је досељавање из суседних пасивних крајева, осим старовлашких, које је, после 1834. године спречавала државна граница.

Према разним писаним подацима из XIX века помињу се ова рашка насеља: Дежева (1801), Себимље (1802), Дмитрова Река и Дојиновиће (1805), Дољане код Сопоћана, Калудра, Паресије и Чебинац (1806), Рогиње (1817), Свиланово (1821), Крушево у Јошаници (1830), Гњеждане (1831); у свештеничкој исправи попа Милосава, која је писана у Пећи 25. јуна 1832, забележена су ова насеља: шехер (варошица) Бањска, Баштаничка (Бањска) Река (село), Валеч (Валач), Велиште (Велиште), Дољани (бањско), Желивода (сада пусто), Жеровница, Козарево (бањско), Лескова Глава, Ловец (Ловац), Пандо (Бандо), Сендо, Суходол (Суви До бањски); затим Плешин (1833), Бркуше (1834), Беково, Драганиће, Знуша, Кути и Кућане (1836); Витош и Трнавиће (1837, оба по натписима на надгробном камењу), Црчево (1837), Тодорица (1840), Пасји Поток (1841), Пустовлах (1844), Тушимља (1845) (сви по натписима на надгробном камењу), Вучиниће, Живалиће, Крушево (јошаничко), Лукаре и Судско Село (1857). Према предањима и топонимима дознао сам за родове којих сада нема: Пузићи, по којима се назвала њива Пузићевина у јуничком засеоку Брежђу; Ладевићи, од којих је остала Ладевића вода у јошаничком Гошеву; од Радојевића су Радојевића ливаде у истом

Гошеву; од Медојевића су Медојевића ливаде у истом Гошеву. У хришћанском гробљу у Бубреговићу има два надгробна натписа, Јанка и Марка Петровића, први из 1871, други из 1877. године. Петровићи су изумрли по мушкију линији, а њихово женскије се разудало. Повише себечевског села Надумаца, сада мусиманског налази се Тодорово брдо, које је названо по хришћанину Тодору. Мусимани казују да је у горњим селима Себечева било хришћанских родова до пред крај прошлог века, када су се одселили у Топлицу. Погибија хришћана воденичара на Смолућкој реци догодила се почетком овог века; а њихове породице одселиле су се у Крагујевац.

После укидања државне српско-турске границе на Голији и Ибрау 1912. године настале су нове друштвене и економске прилике: укинут је феудални систем поседа земљишта у корист земљорадника који су обрађивали земљу; народ је добио подједнака права, обавезе и дужности, без обзира на националну и верску припадност. Стара и под Турцима водећа мусиманска верска и привредна класа људи (феудалаца) била је новим поретком погођена и углавном незадовољна новим стањем. Она се без старијих права и ранијег положаја није могла да помири с новим приликама и, како је то истакао Ј. Цвијић, нешто услед верског фанатизма, али још више што су у земљи у којој се не може самовласно господарити, нису је ни волели.⁶⁷ Осим правих Турака, и они су се почели одсељавати у Турску. Колико је верски фанатизам користио Турцима у ширењу турског царства у средњем веку, толико је тај убрзавао пропаст простране турске царевине, јер, с повлачењем турске војске из пограничних покрајина, редовно се повлачило у унутрапњост турске државе и бедно мусиманско становништво. Када је један део преосталих мусимана изгубио наду на повратак старог стања, још у току 1913. године почeo се одсељавати у Турску. То одсељавање привремено је заустављено за време ратова 1914—1918. године па је настављено 1920. и повремено, неке године јаче, неке слабије, трајало до 1935. По народним саопштењима највише је одсељено 1924. и 1925. Уколико су у тадашњој Турској јачале идеје кемалиста о савременом уређењу Турске и уколико су се оне све више освртавале, утолико је одсељавање мусимана, Срба и Арбанаса, опадало.

Данас није лако поуздано утврдити број одсељеног становништва у Турску, јер су се неке породице вратиле, неке су се у одласку или у повратку населиле по косовским и метохијским насељима. Испитивањима сам утврдио да се од 1913. до 1935. одселило за Турску највише помухамедањених мухаџера из Босне и Херцеговине, затим арбанашки родови из доњих подгорских села и из предела рашке Јошанице. Њихове земље откупљивале су досељеници из стајловашких села и из Црне Горе. Тако је смањен број мусиманских родова а повећао се број православних. Тада је било местимичних унутрашњих пресељавања и спуштања из планинских крајева у ниже, жупније крајеве и поред боље земље за обрађивање.

⁶⁷ Ј. Цвијић, *Говори и чланци I*, Београд 1921, с. 256.

За време рата 1941. до 1944. године православно становништво било је у „бежанији“ по старовлашким, копаоничким и топличким селима, а по завршетку рата вратило се својим кућама. Неколико угрожених породица одселило се 1946. у Банат на земљу одсјеног немачког становништва.

Закључци о одсељавању и досељавању становништва. — Из приказаних података види се да су у области Рашке после свих ратова настали друштвени, верски, па и етнички поремећаји. Као последица ратних догађаја јављало се у њој безвлашће и насиља. Због тога је становништво било принуђено да напушта своја огњишта, да се привремено или стално одсели у безбедније крајеве. Одсељавања су била после ратних догађаја 1455, 1690, 1737, 1806, 1878, 1913. и 1925. Најзначајније било је оно 1690. године, после кога је настало прво интензивније досељавање становништва из Црне Горе и северне Арбаније. Исељеничке струје кретале су се у северне Горе и северне Арбаније. Исељеничке струје кретале су се у северне Поморавље и Шумадију, а мањим делом преко Копаоника према Крушевцу, знатно мање преко Пештере и низ долину Лима у источној пределу Босне, дакле, у правцима супротним од правца надирања турске војске и арбанашког становништва. Незнатни број родова одселио се у источне и југоисточне пределе, по Шоплуку.⁶⁸ Године 1806. одсељавало се у пределе Шумадије, после 1878. у топличке крајеве и, најмлађе, треће, је одсељавање мухамеданаца, после 1912. године, у јужне наше крајеве и у Турску.

Други узрок повременог одсељавања биле су наредне године. У таквим приликама становништво се спуштало у жупније и плодније крајеве, па се неки део расељеног становништва није враћао на напуштена огњишта.

Феудални систем мање је утицао на одсељавање, али је знатно утицао на унутрашње пресељавање, па се тако разбијала братственичка па и родовска заједница. Честа су народна саопштења да су појединци до 1912. године за свога живота „ложили огњеве“ на неколико места, тј. пресељавали се са земље једног поседника на земљу другог.

Одсељавања су била проузрокована и разним насиљима, осветама и верском нетрпљивошћу. За време турске владавине право јачег било је у пуној примени. У народу се казује да нико није радо напуштао домаће огњиште, робаке и пријатеље, гробове својих предака, нити је кретао у беспуће без велике невоље. А тешке невоље и грозна убиства у крајевима безвлашћа и насиља у прошлости били су врло чести. Границе слободне Србије биле су близу и премостиве. Сва та одсељавања била су појединачна, најчешће по неколико породица, али их је било сваке године од 1834. до 1912.

Било је пресељавања и услед појаве епидемичних болести (куге, колере и др.). У таквим приликама пресељавало се са старих на нова места, недалеко од старих. После општих болести становни-

⁶⁸ Ј. Хапи-Васиљевић, *Јужна Стара Србија I*, Кумановска област, Београд 1909, с. 33.

ништво се проређивало и на тај начин што је било више умрлих него рођених.

За познавање привредних прилика у прошлости важна су била поступна спуштања становништва из планинских крајева у ниже, жупније крајеве. Она су редовно настала после знатнијих одсељавања из ниских крајева. Спуштање у ниже крајеве поред Ибра и Рашке траје још и данас. Њиме се у низим крајевима повећава број земљорадника, јер се почиње бавити уноснијом земљорадњом, а сточарство постаје споредно.

Као што природном закону отицања следује притицање, тако је и са становништвом: непосредно после одсељавања досељавало се ново становништво. Досељеници су се спуштали из планинских крајева: црногорских Брда, северне Арбаније и високе Херцеговице у жупне долине и плодне низије северне Србије. Постојали су разни узроци због којих је становништво високих планина напуштало своје матице и насељавало област Рашке. Међу њима главнији су: пасивни крајеви матица, у којима је често наступала глад и осиромашење, нарочито после неродних година. Али највише досељавања из матица било је после немира и похода који су предузимани ради казне побуњеног становништва, затим ради верске нетрпељивости између хришћана и муслимана, убиства и крвне освете.

Област Рашке била је за време Турака етапна област црногорских и херцеговачких насељеника северне Србије. Један део тога становништва се узпут, преко Рашке, насељавао најпре привремено, а затим стално. Пошто је земља била у власништву спахија, касније ага и бегова, досељеници, иако сточари, почели су да се баве земљорадњом. Тако се поступно од сточарског занимања прешло на земљорадничко, а сточарство, које је иначе тесно везано за примитивни начин земљорадње, постало је споредно. Већ самим тим што су досељеници променили занимање, они су брзо почели да губе многе етничке особине понете из својих матица, а помешани с досељеним родовима из различних наших крајева, стварали су нов етнички тип Рашана.

Два су главна правца кретања којима се досељавало данашње становништво. Из источних крајева Црне Горе и из северне Арбаније долазило се углавном преко Плава, Рожаја и Колашина на Ибуру, мање преко Метохије и Косова; из западних крајева — Црне Горе и из средишње Херцеговине — становништво се кретало прелазећи из долине Таре у долину Лима, па је одатле, идући преко Штавице, Пештери и Сјеничког поља насељавало рашке пределе. Процес непрестаног одсељавања, досељавања и помешавања становништва траје и данас, али је слабије изражен. Према томе, у области Рашке ни до данас се није постигла релативна стагнација становништва. Па ипак, за све време бурне прошлости, непрестаног кретања становништва, рушења и обнављања насеља, веза између старијег и млађег становништва није прекинута. Тим везама може се објаснити што су се и до данас одржала многа имена насеља и други топоними који се помињу у писаним изворима у XIII и XIV веку.

Општи преглед родова и њихових кућа у области и време њихова досељавања:

Предели	Досељеници										
	Старинци	XVIII век	XIX век	XX век	Свега	род.	куће	род.	куће	род.	куће
1. Трнава	2	4	16	166	33	111	28	35	79	316	
2. Жупа	18	40	14	52	153	396	122	165	307	653	
3. Јошаница рашка	3	7	10	69	114	477	64	86	191	639	
4. Себечево			19	113	50	188	40	60	109	361	
5. Слатина				4	68	18	98	12	24	34	190
6. Сопоћанска села	2	10	4	56	15	38	5	7	26	111	
7. Дежева	31	102	33	134	114	341	45	62	223	639	
8. Подгора рашки	23	66	66	264	194	708	119	202	401	1240	
9. Борје		4	12	5	19	25	114	8	16	42	161
10. Рогозна				21	112	42	193	21	46	84	351
11. Подбуковик	5	23	8	32	57	191	34	56	104	302	
12. Врачи		10	33	34	159	25	72	6	10	75	274
13. Подкомље				12	73	19	83	3	4	34	160
14. Јошаница ибарска	8	41	5	52	30	119	13	21	56	233	
15. Подрогозна				3	39	22	99	10	23	35	161
16. Бањска		4	13	20	322	53	380	28	62	105	777
Укупно	110	351	274	1730	963	3608	558	879	1905	6568	
Просечно	5,7	5,3	14,3	26,4	50,4	54,8	29,3	13,8			

Према општем прегледу родова и кућа у области Рашке, у време испитивања било је укупно 1905 родова, са 6 568 кућа (домаћинства). Број родова је укупан, израчунат за целу област појединачно по селима. Међутим, пошто у многим селима има истих родова, стварни број родова прилично је мањи од показаног општег броја. Сада се не може поуздано утврдити апсолутни број родова у једном пределу, а поготово се не може знати за целу област. Код православних родова тај број може бити приближен, а код исламизiranog становништва је непоуздан, јер се често нерадо говори о хришћанским прецима. Зато су бројке о броју кућа (домаћинства)

поуздане за утврђивање општег стања становништва у области. Број кућа по родовима:

3 606	кућа или 54,8%	српских православних родова
1 814	" "	27,6% српских исламизираних родова
125	" "	1,9% посрблjenih Кулиза
820	" "	12,4% посрблjenih арбанашких родова
185	" "	2,9% арбанашких родова
12	" "	0,1% турских родова
2	" "	0,03 татарских родова
3	" "	0,04 циганских родова
6 568	"	укупно

Родова српског порекла има 5 420 кућа, или 82,4%, а родова туђег порекла 1 148 кућа, или 17,6%. Туђи родови заступљени су са нешто више од петине становништва. Према приказаном општем прегледу родова и кућа долази се до следећих закључака о данашњем стању становништва.

У рашком пределу Трнави најмање има стариначких родова. Они учествују са 2,5% од укупног броја родова са 1,2% од укупног броја кућа. Највише је досељеника у XIX веку (видети преглед), затим досељених у првој половини XX века, а најмање заосталих досељених родова из XVIII века. Али 16 досељених родова у XVIII веку има 166 кућа, док 61 досељен род у XIX веку и у првој половини XX века једва има 146 кућа. Досељеници из XVIII века имају већи број кућа, јер су, после старица, најстарији у пределу, па су за дуже проведено време у пределу успели да умноже број кућа, што то нису могли да постигну млађи родови за краће време.

Готово исто стање старијих и млађих родова је и у другим рашким пределима. У саставу становништва у области старици учествују са 6% кућа, досељеници из XVIII века са 26,4%, досељеници из XIX века са 54,8% и досељеници од почетка овога века до времена испитивања са 13,3% кућа. Јачина досељавања у XIX веку готово се удвостручила према досељавању у XX веку, а у првој половини овог века опала је и свела се на јачину досељавања у XVIII веку.

Старица има врло мало. Њих има несумњиво мање од броја приказаног у општем прегледу, јер сам у старице убројао и најстарије родове који се издају за врло старе, из непознате матице. То су они родови који су се од некуд доселили пре велике сеобе 1690. године или заостали покренути родови из те сеобе који су се задржали у овој области. Они су, укрштањем са знатно већим бројем родова досељеног становништва, готово сасвим изгубили своје старије етничке особине.

поуздане за утврђивање општег стања становништва у области. Број кућа по родовима:

3 606	кућа или 54,8%	српских православних родова
1 814	"	27,6% српских исламизираних родова
125	"	1,9% посрбљених Кулиза
820	"	12,4% посрбљених арбанашких родова
185	"	2,9% арбанашких родова
12	"	0,1% турских родова
2	"	0,03 татарских родова
3	"	0,04 циганских родова
<hr/>		
6 568	"	Укупно

Родова српског порекла има 5 420 кућа, или 82,4%, а родова туђег порекла 1 148 кућа, или 17,6%. Туђи родови заступљени су са нешто више од петине становништва. Према приказаном општем прегледу родова и кућа долази се до следећих закључака о данашњем стању становништва.

У рашком пределу Трнави најмање има стариначких родова. Они учествују са 2,5% од укупног броја родова са 1,2% од укупног броја кућа. Највише је досељеника у XIX веку (видети преглед), затим досељених у првој половини XX века, а најмање заосталих досељених родова из XVIII века. Али 16 досељених родова у XVIII веку има 166 кућа, док 61 досељен род у XIX веку и у првој половини XX века једва има 146 кућа. Досељеници из XVIII века имају већи број кућа, јер су, после старица, најстарији у пределу, па су за дуже проведено време у пределу успели да умноже број кућа, што то нису могли да постигну млађи родови за краће време.

Готово исто стање старијих и млађих родова је и у другим рашким пределима. У саставу становништва у области стариинци учествују са 6% кућа, досељеници из XVIII века са 26,4%, досељеници из XIX века са 54,8% и досељеници од почетка овога века до времена испитивања са 13,3% кућа. Јачина досељавања у XIX веку готово се удвостручила према досељавању у XX веку, а у првој половини овог века опала је и свела се на јачину досељавања у XVIII веку.

Старица има врло мало. Њих има несумњиво мање од броја приказаног у општем прегледу, јер сам у старице убројао и најстарије родове који се издају за врло старе, из непознате матице. То су они родови који су се однекуд доселили пре велике сеобе 1690. године или заостали покренути родови из те сеобе који су се задржали у овој области. Они су, укрштањем са знатно већим бројем родова досељеног становништва, готово сасвим изгубили своје старије етничке особине.

Међу најстарије досељенике убројао сам родове који поуздано знају да су се доселили из матица, као и из етапних предела, који не знају своју матицу. Има их 42 рода са 115 кућа. Знатно већи број ових родова припада старијем досељеном становништву, а изузетно мали број постао је од находа. Старије досељене родове убројао сам у досељенике из XVIII века, управо са оним родовима који су се непосредно из матице доселили у област Рашке. Из приказаног прегледа о бројном односу старинача и досељеника види се да је стариначких родова било знатно мање од досељеника у XVIII веку: првих је било 5,3% кућа, а других 26,4% кућа. Бројке показују да су најстарији досељеници с краја XVII и из почетка XVIII века бројно јачи од старинача и да су се још тада етничке прилике у области знатно измениле у корист досељеног динарског становништва.

Етнички састав становништва по пределима је неуједначен. Испитивањима се показало да стариначких родова има највише у плодној Дежеви, затим у ниским селима Подгора, Жупе и у Врачима, а у Себечеву, Слатини, Рогозни, Поткомљу и у Подгрозни их уопште нема. Подаци очигледно указују на то да су се у прошла два века стариначки родови спустили из пасивнијих планинских крајева у плодније ниске крајеве приликом последњег већег одсељавања становништва из тих крајева после 1878. године и повећали у њима број стариначких родова.

Највећи број становништва чине досељени динарски родови. Има их у свим пределима. Просечан број њихових кућа, према укупном броју у пределима овако је заступљен: у Подгрозни 95%, Рогозни 94%, Трнави 89%, Поткомљу 85%, Подбуковику 80%, Врачима 77%, ибарској Јошаници и Дежеви по 69%, сопоћанским селима 64%, Подгору 63%, Бањској 61%, Себечеву 49%, Слатини 30%. Највише кућа динарских родова има по Рогозни и Подгрозни, а најмање у Слатини и Себечеву. Такав распоред показује да су динарски родови претежно млађи досељеници, с краја XVIII и из XIX века, управо из времена када се старије становништво спустило из високих насеља у низа, а динарско насељено напуштена планинска насеља. Они су млађи досељеници и у Слатини и Себечеву, јер су пре њих те пределе насељили арбанашки родови. Потош динарски досељеници у области учествују са 70,6% кућа, управо са близу три четвртине домаћина, они су успели да истакну, а да наметну становништву области Рашке своје етничко обележје.

Динарско становништво доселило се углавном из Црне Горе и њених етапних предела према Рашкој, мање их има из Херцеговине и њених етапних предела, а најмањи, готово незнатај број родова досељен је из југоисточне Босне после 1878. године. Мали је број динарских родова који су се са црногорских Брда спустили у Метохију и по Косову, па се отуда, потиснути арбанашким досељеницима из Топлице 1878., доселили у рашке пределе. Однос кућа досе-

љених црногорских и херцеговачких родова, по пределима, приказан је у следећем прегледу:

Жупа . .	1311	кућа црногорских досељеника,	101	херцеговачких
Дежева . .	334	"	"	, 105 "
Подгор . .	664	"	"	, 124 "
Борје . .	94	"	"	, 42 "
Рогозна . .	256	"	"	, 74 "
Ибар . .		"	"	, 152 "
рапшки . .	758	"	"	
Бањска . .	310	"	"	, 165 "
<hr/> Свега 3727 к.		<hr/> Свега 896 к.		"

Бројке указују на то да црногорски досељеници имају четири пута више кућа од херцеговачких. Према томе, у области превлађују црногорске особине становништва, које су нарочито изражене у говору. Косовско-метохијско и македонско становништво заступљено је у врло малом броју. Досељеници с Косова и Метохије имају 3,3% куће, из Македоније 0,3% куће. Косовско-метохијског становништва има највише у Бањској (43 куће), али они и тамо једва имају 5,5% кућа. Према томе, они незнатно учествују у етничком саставу становништва у Рашкој, губе своје етничке одлике утапајући се у досељено динарско становништво.

2. О старом поромањеном становништву, сада посрблјеном

Од старих поромањених Илира или Влаха, како су забележени у нашим средњовековним изворима, данас има врло мало остатака у области Рашке. У једном ставу барског родословца казује се средином XII века о поромањеном становништву које је из унутрашњости Балканског полуострва добегло у приморске области Јадрана: „Затим краљ Светопелек нареди кршћанима, који говораху латинским језиком, да се сваки врати у свој крај и да обнове градове и насеља, што су их некоћ били разорили погани“⁶⁹ (много-бошћи). Могућно је претпостављати да се неки број одсељеног поромањеног становништва повратио на своја стара огњишта у време срећених прилика у Рашкој, али су јача враћања настала по свој прилици, тек после уједињења Рашке и Зете у државну целину, нарочито у време Немањића, јер их тада стари извори помињу у Рашкој у приличном броју. О њима Ф. Петанчић казује крајем XV или почетком XVI века да живе по планинама Балканског полуострва и да имају само стада и волове.⁷⁰ Сточара Влаха морало је бити по Голији и Рогозни, као што их је доскора било по Копаонику. У повељи краља Милутина манастиру св. Борђа у Скопљу поменуты

⁶⁹ Mencinger — Štefanic, *Ljetopis Popa Dukljanina*, s. 50.

⁷⁰ Розлагалства Ф. Петанчића... о путовима којима се може напасти на Турке..., Летопис Матице српске 79, Нови Сад 1847, с. 34.

су 1300. године милешевски и студенички Власи.⁷¹ Пошто је у време краља Милутина било поромањених Влаха у околинама Милешеве и Студенице, то их је, нема сумње, било и у планинском крају између та два манастира, по којима се читав тај крај назвао Стари Влах још у Немањино време, управо крајем XII века.

Познато је да су се сточари Власи кретали са својим стадима по високим планинама и да се дуго нису мешали са словенским становништвом. Штавише, према повељи краља Дечанског манастиру Дечанима, писаној 1330. године, Србима је било забрањено да се жене „влашким“ жинскињем.⁷² Још пре доласка Турака Власи су били потиснути из жупских долина на високе планине, на којима су имали своја летња пасишта и насеља, а зими су се спуштали са стоком на зимовање у приморске крајеве Белог Мора. Преостало влашко становништво у долинама и у градовима почело се славизирати тек после примања хришћанства. Према Бањској повељи, влашки сточари имали су извесне обавезе према манастиру Бањском. Око 1316. краљ је дао своју задужбину, поред осталог, и осам влашских катуна, са 500 кућа. Из исте повеље се види да су неколико забележених личних имена узели Власе од Срба, па их пороманили, као што су: Њеж, Стан, Војк, Његул, Радул, Браткула, Радкула итд.

О старим сточарима Власима и о њиховом животу на Голији и по Рогозни у народу се ништа не казује, па ни по предању. Њих је са Голије и других планина Старог Влаха нестало после повлачења српско-турске државне границе 1834. године, када је знатно већи број старовлашских катуна и пасишта припао Србији, а мањи остао под Турцима. Зато су влашки сточари били принуђени да траже пасишта у границама тадашње турске царевине да би одржали везе са својим тржиштима и градовима на Белом Мору, а у њиховој околини били су на зимовању. Тада су напустили и пасишта на Рогозни, јер су им била недовољна. Неки незнатни број влашских сточара остао је на старовлашким планинама у границама Србије и он је са стоком зимовао по ниским рудинама Зимовника између Трнаве и Рашке. Касније су се и ти сточари одселили на југ, а породице које су остале сишли су у села и посрабиле се (Кулизе, Цицковићи и др.). На старе сточаре Влахе у овој области указују следећи топоними: Ботун, брдо на развођу повише врела Рашке, место у Кожљу. Букоровина, место с њивама у Доњој Кориљи; Буџат је извор и крај Љуљца, чесма у Губереву, њиве у Шароњама. Велики Гоч и Мали Гоч су два брда код новопазарске Бање. Гоч је брдо у Будићу, коса и шума у Војнићу, брдо Лагоч код Чебинца. Војковиће,⁷³ село на Рогозни, Губерево, заселак Тењкова, Драмиће⁷⁴ село под Голијом. Крај између Горњег и Доњег Крњина назива се Катуниште. Неготинац је заселак Лопужња, Обуниће крај

⁷¹ Ст. Новаковић, *Законски споменици*, с. 619.

⁷² Fr. Miklosich, *Monumenta serbica*, s. 98.

⁷³ P. Skok, *Češka knjiga o vlaškom pravu*, Glasnik Zemaljskog muzeja XXX, 1918, s. 308.

⁷⁴ Српски етнографски зборник IV, 1902, с. 69, 204, итд.

Бонлија, место у Пустовлаху, Пиларета је село на Рашкој. За Полице, заселак Свиланова, назив је постао вероватно у влашког Поле (грчки Полис),⁷⁵ Пустовлах селиште с краја XVII века, Рометина је пасиште код дежевске Брезовице на Голији, место са старим гробљем у Тунову, ливаде у Лозну, Ромница је заселак Лопужња; Тигањ је потес у Козареву на Рашкој;⁷⁶ Стари Влах планинска област северно од наше области. Подробнијом анализом утврдио би се постанак топонима који су остатак или успомена на поромањене сточаре: Влашко селиште у Доњем Пављу, Власово село и Власово брдо код варошице Рашке, брдо у Лопужњу, Влахиња је пасиште код Тврдошева, Влашица источни огранак Голије, Влашки поток у селу Белом Пољу под Голијом, Влашка река је стари назив за Јовску Реку.

Сада је тешко пронаћи међу српским родовима преостале поромањене родове, осим Кулиза и Цинцoviћа, које сам открио по презименима. Именом „Влах“ муслимани називају православне Србе по сеоским насељима. Њиме понекад означавају простака, глупог човека. Због тога посрблjeni влашки родови не саопштавају своје порекло. Они су толико укрштени са Србима да се без подробнијих истраживања не могу лако разликовати, могућно само по којој атавистичкој, телесној и психичкој особини.

Кулизе су поромањени илирски род, дошли давно од некуд од Скадра, по свој прилици, за владе Стевана Дечанског (1321 — 1331) или његовог сина Душана (1331 — 1355).⁷⁷ Били су номади. У току прошлих векова стално су се насељили и помешали са српским родовима (везало их заједничко хришћанство), у њих се утопили и изгубили готово све своје етничке особине. Одржали су само своје старо заједничко презиме Кулизе, које одскора напуштају, и по коју телесну особину (мали раст, риђу косу), узбудљивост; готово сви имају исту домаћу славу, Мрату, краља Дечанског, вероватно као успомену на долазак у Србију за време његове владавине. Цинцовићи су сродни Кулизама. Има их само у дежевском селу Тодорици (3 куће) и у жупском Горњој Тушимљи (1 кућа). Кулизе у Рашкој су старији досељеници, а Цинцовићи млађи. Забуновићи су сродници Цинцовићима. Били су у дежевском селу Запужу,⁷⁸ одакле су се одселили у Нови Пазар.

Сада у области има 125 кућа Кулиза и Цинцовића. Они учествују у саставу становништва са 1%. Највише их има у Дежеви и Подгору под Голијом; у оба предела дошли су непосредно из старавлашких села у току XVIII и XIX века. Женидбеним везама са Србима они су се сасвим посрбили.

⁷⁵ P. Skok, *Dolazak Slovaca na Mediteran*, s. 79.

⁷⁶ О употреби романских назива у нашем народном говору изнећу грађу у четвртом делу овога рада; јнпр.: тигањ, жбан, буџа, тубер, каптар, итд.

⁷⁷ Рад. Љ. Павловић, *Кулизе, порекло и старина*, Гласник Етнографског института Српске академије наука I, Београд 1952, с. 25.

⁷⁸ Ј. Чвијић, *Основе III*, 1911, с. 1263.

3. О досељеном арбанашком становништву

Досељавања која су настала после ратова и велике сеобе 1690. године била су непрекидна до наших дана са свих страна области Рашке. Међу њима се посебно истичу досељавања арбанашког становништва, које је долазило из југозападних наших брдских предела и из северне Арбаније и насељавало запустела српска поља и насеља по Метохији, Дрененици, Косову и пештерској висоравни. Према Ј. Н. Томићу, у рашким пределима није било арбанашких родова и насеља пре XVIII века. Прво њихово насељавање у област Рашке догодило се почетком XVIII века. У планинским и тешко приступачним пределима северне Арбаније племена Клименти, Хоти, Шаљани и Шкријели образовали су у другој половини XVII века многе походе на све стране по тадашњим турским покрајинама ради насиљних привређивања. Да би уништиле или смањиле и осла биле њихове походе, турске власти су одлучиле да их, милом или силом, раселе из матице, одакле су полазили њихови походи. Турци су успели да покрену 1700. године многе родове Клиmenta из матице и да их наслеле на готово запустелој пештерској висоравни. Године 1707. било је 274 њихове куће, растурене по свим странама висоравни.⁷⁹ Тако су „на штету српскога народа велике празнице у Старој Србији биле попуњене новим арбанашким елементом, који је по Србе био много опаснији од Турака. Већи део арбанашког живља помирио се брзо с новим стањем ствари, примио ислам, а с њим и сва права која су Турци имали. Тако је онда потчињена раја поред Турака имала да издржи и притисак од стране мухамеданских Арбанаса, који су све пре желели само не правни ред и поредак“.⁸⁰

С Пештери арбанашко становништво почело је поступно, али непрестано да се спушта и да насељава најближе проређена горњосебечевска српска села, па је одатле прешло и у села рашке Јошанице и тамо почело да се меша и да потискује преостало српско становништво. Према Томићу, Клименте су дошли на пештерску висораван као католици и ту су почели да примају ислам, што је коначно завршено тек после ратова од 1739.⁸¹ У једном пописном списку од 1718 — 1721. године који се чува у Ватикану, насељених Климената католика било је тада у Драгаљевини (2 куће са 16 душа), Глухавици (6 кућа са 72 душе), у Крушеву, Горанци, Јаничарима, Лукарима, Мекињама и Доцу (Чашић-Доцу) 7 кућа са 32 душе, у предграђу Новог Пазара (12 кућа са 30 душа) и у Радуловцу (2 куће са 16 душа).⁸²

Најстарији арбанашки родови дошли су у ову област као католици, што значи, да су се у њу почели насељавати пре 1737. го-

⁷⁹ Ј. Н. Томић, *О Арнаутима*, с. 71, 78, 84. Од истог писца: *Грађа за историју горње Арбаније*, Споменик 42, 1905, с. 51; М. М. Вукићевић, *Карђорђе I*, Београд 1907, с. 6.

⁸⁰ Ј. Радонић, *Прошлост Старе Србије*, Српски књижевни гласник за 1 фебруар 1909, с. 25.

⁸¹ Ј. Н. Томић, *О Арнаутима*, с. 87, 89.

⁸² Видети напомену 5.

дине. Међу старијим „латинским“ (католичким) гробљима у селима рударског краја старе Глухавице има и млађих „латинских“, тј. досељених католика Арбанаса. Старија „латинска“ гробља сада, осим назива, немају никаквих видних остатака на површини земље, а млађа имају надгробне крстове од камена, али без натписа, знакова и орнамената; понеки имају уклесани крст. Млађа напуштена гробља су остаци предака исламизираних католика, тј. предака рода Климента и Куча, који су се у наша села спустили још док су били католици. Примање ислама на пештерској висоравни почело је вероватно после 1707. и 1711. године, управо само међу преосталим родовима Климента после успелог враћања једног дела њихових родова у своју матицу.

У првој половини XVIII века насељавају се, мање пре 1737. а више те године, хотски и шкријельски родови. Они долазе у ову област из етапних предела Плава, Гусиња, Рожаја, Штавице и Пештери као муслимани, па се у њој мешају с Клименатима убрзавајући примање ислама међу климентским родовима и повећавају број муслиманских родова. Старина Хота и Шкријеља је на северним обалама Скадарског језера, одакле су кренули као католици у XVII веку, а у ову област су стигли као муслимани. Под притиском мухамеданских родова преостало српско становништво у планинским пределима у горњем току Лима, Ибра и Рашке почело је да прима ислам и да се, као муслимани, издаје за Турке. Примање ислама убрзано је разним турским повластицама, које су само муслимани уживали у тадашњој Турској. А те повластице Турци су издашно давали досељеним брђанским родовима, српским и арбанашким, јер су њихови људи били добри и поуздані ратници у турској војсци. Примањем ислама био је унеколико обезбеђен живот и имовина појединача. Приликом Кађорђевог похода на Сјеницу и на Нови Пазар 1809. године, већи број досељених брђанских родова по Пештерској висоравни у току XVIII века већ је био исламизиран.

Насељавање арбанашких родова по Себечеву и по рашкој Јошаници било је повремено и појединачно, расцепкано и готово сасвим отргнуто од племенских, често и од својих ужих родовских целина. И сада има истих родова који су се насељили у неколико удаљених насеља. Приликом насељавања, они су готово свуда у српским насељима били малобројни, разбијени, па су поступно подлегали етничким утицајима затечених и досељених српских родова. Процес готово потпуно посрблјавања досељених арбанашких родова у области Рашке био је олакшан и убрзан тиме што су они још у својим матицама чинили племенску мешавину од арбанашких и црногорских братстава и што су још у матици говорили и српски. Српско и арбанашко становништво живело је у својим матицама у истим приликама под Турцима, имало је исте патње, невоље и намете, па су се њихови односи и тежње зближавали. Средином XV века неколико црногорских и суседних арбанашких племена имало је неку врсту савеза за узајамну помоћ и одбрану од Тура-

ка.⁸³ Мешавина српских и арбанашких племена у пограничном црногорско-арбанашком појасу, постојање егзогамије у тамошњим племенима, заједнички привредни и друштвени односи знатно су утицали на њихова међусобна етничка укрштања и утапања, тако да се коначно у том појасу створила етничка, српско-арбанашка, синкretistična структура становништва. Тако су се, према Ј. Цвијићу, српска племена у северној Арбанији поарбанашила, а арбанашка, која су се отуда одселила на север међу Србе, посрбила.⁸⁴ Колико је био јак српски утицај на досељене арбанашке родове види се по томе што се сада ни међу старијим климентским, хотским и шкријевским личностима у области Рашке, не могу наћи људи који би знали да говоре арбанашки. Губљење арбанашког говора настајало је и честим женидбеним везама са Српкињама (они се и сада, осим новијих изузетака, не жене женскињем из свога братства), које су своју децу знале да уче само српски да говоре. Да су досељени родови Клиmenta дошли у ову област са српским говором види се још и по томе што су у њиховим насељима само српски топоними, међу којима нема ниједног арбанашког, као што има поромањених сточара, и, што још и сада употребљавају српске говорне архаизме које су донели из својих матица („Пожени овце про брда“ и друге).

Независно од Климената доселили су се у неколико ивичних бањских села (Видомириће, Винарце, Гушевац, Чабра, сва поред Ибра) Арбанаси Друштинци, од братства Тунзес у Малесији, и Мурићи из Мурије, обе области у северној Арбанији. И једни и други су млађи досељеници, из прве половине XIX века. Друштинци су се компактно населили у запустела српска села и задржали су своје етничке особине (говор, ношњу, друштвене обичаје, кућу од камена и др.), а Мурићи су се измешали са српским родовима и изгубили своје етничке особине. Ако је назив братства Тунзес постао од заједничког претка Тун-Зеса (Антуна Црног), онда су њихови преци у матици били католици, а сада су сви муслумани.

Сви исламизирани Арбанаси, посрблjeni и непосрблjeni, знају да су арбанашког порекла и поносе се арбанашким именом. Они сада знају да су тобож прави Арбанаси само муслумани, а врло мало их је који знају, да су им преци били хришћани. Помоћу ислама успели су да придобију неколико српских братстава, с којима су се граничили или били помешани у матицама. После примања ислама, многа српска братства почела су се издавати за Арбанасе, а њихови крвни сродници хришћани — за Србе. Тако се сада исламизирани Гашани издају за Арбанасе, иако су са својим хришћанским братственицима, православним и католицима, доскора славили св. Петку и Јована Крститеља; православни Клименти славе архиђакона Стевана, а њихови братственици муслумани издају се за Арбанасе. По предању се зна да су Шаљани славили Бурђиц, Хоти Врачеве, а кучки братственици Бериши — Никољдан. Изузетно исламизирани Кучи, који су славили Никољдан, Митровдан и Пантeliјевдан, не крију своје српско порекло и они се и сада рођакају с православ-

⁸³ К. Јиречек — Ј. Радонић, *Историја Срба II*, с. 164.

⁸⁴ Ј. Цвијић, *Балканско полуострво II*, с. 51.

ним Кучима. До 1912. године сви Срби у Рашкој носили су одело арбанашког кроја, а многи су се привидно издавали за Арбанасе не из убеђења да су Арбанаси боли од њих него што су мусимани прогањали и убијали све оне који се издају за Србе.

У данашњем саставу становништва досељени арбанашки родови учествују: у Жупи са 9,9% од укупног броја кућа, у рашкој Јошаници 24%, у Себечеву 44%, у Слатини 57%, у Подгору 23%, у Бањској 28,8%. Бројке показују да су досељени арбанашки родови у већини само у малом крају слатини (110 кућа према укупном броју 190). Од укупног броја кућа у области (6568) арбанашких има 1005, а то чини 15,3%, или једну шестину.

* * *

У данашњем саставу становништва учествује незнатан број досељеника тве народности: турско-татарских 7 родова са 14 кућа, бугарских 1 род с 15 кућа, циганских 2 рода с 3 куће, укупно 10 родова с 32 куће.

4. О досељеним Черкезима и Татарама. — Краткотрајна настојања Срба да у два маха, 1806. и 1809. године, ослободе Нови Пазар и Сјеницу, упозорила су Турке да би губитком та два града била прекинута њихова једина саобраћајна веза с Босном и Херцеговином. Стога су појачали војне посаде у оба града и постављали паше чврстих руку у Новом Пазару. Да би појачали одбрану својих пограничних крајева, Турци су насељавали Черкезе и Татаре у њих, па и у области Рашке. Према аустријским службеним извештајима, прве черкеске породице стигле су на Косово 1864. године.⁸⁵ Тада су у Рашкој постала два черкеска насеља: Черкеска махала у Новом Пазару, код ушћа Јошанице, Черкеској на месту данашњег Малог Звечана у Бањској и у Сувом Долу код Митровице.⁸⁶ Према саопштењима мештана у Малом Звечану, Черкези су у Черкеској (Черкеском Селу) били земљорадници средњег имовног стања. Већи део одселио се с турском војском 1912. године, а остали Черкези испрдавали су своју непокретну имовину данашњим власницима и одселили се за Турску 1913. године. Сви су били мухамеданци и носили су „турску“ ношњу.

Черкези у предграђу Новог Пазара били су ратничких особина, необузданы, с посебним начином живота и посебним схватањима; ненавикнути на миран живот на једном месту и у друкчијој друштвеној средини у којој нису могли да се снађу, они су изумирали и бројно опадали. За педесет година бављења у Новом Пазару нису

⁸⁵ Т. Р. Борђевић, *Черкези у нашој земљи*, Гласник Скопског научног друштва III, 1928, с. 143; XIV, 1935, с. 267—268, 337—338.

⁸⁶ Према М. С. Милојевићу, било је крајем прошлога века негде у окolini Новог Пазара три черкеска насеља, са укупно 300 кућа (Путопис дела праве (Старе) Србије II 1872, с. 89). Сада није познато на којим су местима била та черкеска насеља и по свој прилици, она су Милојевићу погрешно саопштена или је он погрешно забележио саопштење. О Черкезима на Косову видите податке Ј. Цвијића: *Основе III*, 1911, с. 1167 и Ника Жупанића у љубљанском Етнологу VI, 1933, с. 118—253.

оставили готово никаквих видних остатака, осим имена и рѣавих сећања на њих. Нису презали од сваће, краће, туче, па и убиства. Своје бедно насеље напустили су и повукли се на југ с турском војском 1912, а они који су остали одселили су се за Турску 1913. године.

Са Черкезима се доселило однекуд преко Бугарске и неколико татарских породица у Нови Пазар. И Татари су се, као и Черкези, повукли у Турску 1912; само једна земљорадничка породица насељила се у село Дежеву, у коме и сада постоји посрబљена породица с две куће. Успомена на насељене Татаре у области сачувала се у то-понимима: Татар-ливада у Доњем Пављу, Татаруша — њива у насељу Крђу, Татар-колибе у Горњој Тушимљи и Татарско брдо у Ко-сурђићу.

У борђанском селу Барама једно место с њивама и ливадама назива се Кумановица. У називу се сачувала успомена на Кумане из средњег века.

5. *О Циганима („Габельима“).* — Стално насељених Цигана у области било је само у Новом Пазару. По селима није било њихових сталних насеља. Путујући Цигани, котлари и дводеље, посећивали су лети насеља у области и повремено се насељавали поред главних путева, на раскрсницама и поред река ради обављања својих послова и задовољавања потреба становништва. Они су готово сваке године долазили и разапињали черге на местима на којима су претходних година повремено становали. По њима су та места у народу добила називе Цигански до и Цигански брег код Трнаве у истоименом пределу; Цигански брг у Пиларети; Циганиште у Панојевићу, друго у Жуњевићу; Циганка је извор у Ситничу, Циганска вода у Отесу, друга у Покрвенику, Цигански поток у Валачу, Цигански лаз у насељу Бучу, шума у Брђанима, Чергиште у Лукочреву, Гурбетиште у Јанчи и у Бадови. Топоними указују на то да су се Цигани кретали свуда по области.

Сада сталних циганских насеља има у Новом Пазару у Циганској махали, у варошици Рашкој, у друмском насељу Црквинама, у Пожези код ушћа Људске, а до 1941. године било их је у Кузминцу у пределу Врачима. Сви Цигани говоре цигански и српски, вере су муслиманске. Задржали су своје телесне и психичке особине јер се само међусобно жене и удају. Не теже за културним уздизањем. То је „други сој људи“, скиташи, који се успут рабао и умирао. Тек од 1920. почели су да се баве сталним занимањима и да подижу стална насеља, редовно посебна. Позната је њихова претерана узбудљивост, грамзвост и плашљивост. Боје се глади, зиме, болести и смрти. Услед немаштине били су склони преварама и крађама. Занате цене, а вештине у својим занимањима прецењују. Тешке послове избегавају. Воле забаву: певање, свирање, играње и коцкање.

6. *О прираштају становништва.* — Нема поузданних података о прираштају становништва у области, јер су турске власти водиле статистику по верским припадностима. Постоје неки подаци с краја прошлога и с почетка овог века. Према извештају свештеника Јеротија Спасојевића новопазарском протопрезвирату од 18. априла 1895.

године, села његове парохије имала су (у поређењу с бројним стањем из 1930):

	1895.	1930.		1895.	1930.
Драгочево	8 к.	—	22 к.	Грубетиће	4 к.
Цврње	4	—	12	Крчмаре	5
Дедилово	3	—	9	Отес	4
Шалиновиће	5	—	12	Беланска	3
Жуњевиће	6	—	24	Војковиће	1
Амзиће	2	—	9	Шлиње	2
Трње	4	—	23	Батке	1
Војсалчиће	3	—	25		
Знуша	3	—	25	Свега	58 к.
					209 к.

Подаци о броју кућа у наведеним селима показују да се за 35 година број кућа у њима утростручио. Из приказаног прегледа рода по селима види се да се тај број кућа повећао више прираштајем, а знатно мање досељавањем од 1895. до 1930. године. Ј. Цвијић прибавио је и објавио митрополијске спискове који су састављени 1910. године. Они се односе само на српске православне куће у Бањској, у неколико села у рашком Ибру и по Рогозни. Употребио сам Цвијићеве податке и оне с мојих испитивања у 1948. години — укупно 37 села и нашао да је 1910. у њима било 291 православне куће а 1948. било је 776 кућа. Подаци показују да се број кућа за 38 година повећао за 2,66%, иако су у том раздобљу била два велика рата (1912 — 1918 и 1941 — 1945), када је један број становника изгинуо или помро од заразних болести. Приближно повећање настало је у исто време и у другим рашким пределима. Изузетно јачи поремећаји били су у ближијој околини Новог Пазара и у селима непосредно поред реке Људске. Из тих крајева већи део муслимана одселио се за Турску, а њихова места насељили су хришћани. Однос одселеног муслиманског и досељеног хришћанског становништва није исти, али је приближен.

Прираштај становништва прираштајем, раније и сада, није незнатан. Народ с похвалом прича о браћи и синовима својих предака на које није смео свако да насрне. То је један од разлога што се у народу више радовало рађењу сина, јер се рађао још један члан за одбрану од разузданог безвлашћа. Тако је постала навика да родитељи не ограничавају рађање деце и у време кад је престала та потреба.

По Коначним резултатима пописа становништва 1948. године, у насељима слива Рашке било је 38 124 становника; према П. Вујевићу, слив Рашке износи 1283 km^2 ⁸⁷ тако да на 1 km^2 живи 29,5 становника. Бројке показују да је област незасићена становништвом. Многи остаци из народне прошлости (црквине, градине, селишта, гро-

⁸⁷ Ст. Станојевић, *Народна енциклопедија III*, с. 726.

близијата, затрпана рударска окна и др.) показују да су многи крајеви Рашке били густо насељени Србима, по Цвијићу „гушће но сад Арбанасима и Србима“.⁸⁸

7. *О етнопсихичким особинама становништва.* — Врло су оскудни извори и други подаци о етнопсихичким особинама становништва у области Рашке, па и они, ако их има, нису поузданни или су противречни. Према Барском родослову, прве српске и хрватске државице оснивани су у моћном ратничком полету. Рашки владаоци нису били сви истих особина, али су превлађивале следеће њихове заједничке особине: ратнички дух и жеља за влашћу.¹ Супротно, један анонимни писац (вероватно доминиканац) казује 1308. године да су Срби у држави краља Милутина лепа стаса али нису храбри.² Казивање анонимна писца потврђује саопштење Псеудодоброкара 1332. године, који такође пориче храброст старим Рашанима.³ Оба податка старих извора нису поуздана карактеристика Срба из времена краља Милутина, јер су необјективно написана у тежњи да би се придобио тадашњи покрет западних европских народа за освајањем Србије, која им је била на путу за Византију. Напротив, добро је познато да је краљ Милутин успео да прошири и да оснажи своју државу и да туче непријатеље захваљујући највише храбrosti својих људи.

Поузданији познавалац старих Рашана био је Шибеничанин, сењски канцелар Феликс Петанчић. Он казује почетком XVI века да су „Рашани првосе(де)оци ове покрајине, дивљи и ратоборни, на оној страни живу што лежи према Драви, Сави и Истру (Дунав); Власи горски сирови је врст људи, који само о сточарству живу. На другој пако страни која је к Дарданима, Македонцем и Трибалом окренута, Срби („Сервијани“) живу, народ питомији и блажи, због тога, што се више на југ простиру и множину путујућих трговаца имају“⁴. Петанчић је одсељене Рашане по областима данашње северне Србије и Војводине погрешно звао Рашанима, а заостале у јужним областима Србима (треба обратно), а Власи по планинама били су цинцарски сточари.⁴

Моја етнопсихичка проматрања односе се на особине становништва које се насељило у област Рашке после 1690. године. По неједнаком пореклу становништва (из Црне Горе, северне Арбаније, Херцеговине, мање с Косова и из Метохије и незнатни остаци старог рашког становништва) неједнаке су и психичке особине. Осим тога, урођене и наслеђене психичке особине мењале су се у току времена утицајима промењених и неједнаких природних и друштвених чинилаца. Тешке привредне и још теже друштвене прилике под Турцима

⁸⁸ Ј. Цвијић, *Основе III*, 1911, с. 1162.

¹ Н. Радојчић, *Друштвено и државно уређење код Срба у раном средњем веку према Барском родослову*, Гласник Скопског научног друштва XV, 1935, с. 13, 20.

² В. Боровић, *Један нов извор*, Прилози за књижевност... IV, 1924, с. 70.

³ Ст. Новаковић, *Буркард и Бертградон де ла Брокијер*, Годишњица Николе Чупића XIV, 1894, с. 33.

⁴ Р. Матковић, *Putovanja*, Rad Jug. akademije 49, 1879, с. 126, 131.

у прошлим вековима оставиле су дубоке трагове на данашњи живот хришћанског становништва у овој области.

После велике сеобе 1960. године с Косова, Метохије и из области Рашке, преостало старо становништво, које је било претежно сиромашно, незнатно је утицало на психичке особине данашњег становништва, како на Косову и Метохији тако и у области Рашке. Оно је у нашој области, као малобројно, подлегло утицајима знатно бројнијег досељеног становништва, највише црногорског. Према Ј. Цвијићу, почетком овог века „јако пада у очи разлика између Новопазарских Срба и оних у границама Србије; осим озгледа различан је ход, сваки покрет и начин понашања, који код Новопазарских Срба одију људе оскуднијег живота, тешког социјалног положаја и сталне бриге о животу и имовини“.⁵

Нека Мара гусларка, која је живела крајем прошлог и почетком овог века у штавичком Кочарнику, општине годовске, певала је уз гусле своје стихове којима је окарактерисала особине становништва у широј области Рашке и тиме показала да становништво у тој широј области није истих психичких особина. Према њеним стиховима су:

„Колашинци, сиви соколови,
а Бихорци краве и волови,
Сјеничани војсци водоноше,
а Пазарци код жена јунаци“.⁶

Иако је стихована карактеристика субјективна оцена једне гусларке из народа, која је несумњиво добро познавала живот становништва своје области под Турцима, она је запажена непосредно у народу и стиховима објективно приказана. Познато је, да су се Колашинци (на Ибру), као планинци једног тада забаченог краја од главних саобраћајних путева, непрестано и смело одурирали насиљицима, па их зато гусларка одушевљено назива, по стеченим заслугама, „сивим соколовима“. Супротно Колашинцима, Бихорци су стрпљиво подносили насиља или су се расељавали. Сјеничани, насељени покрај главног босанско-дубровачког пута служили су често без икакве награде у турском војсци, а Пазарци су били плашљиви, јер су непрестано стрепели од ага и бегова у Новом Пазару, од којих су били економски зависни.

Постоји једна старија турска карактеристика за досељено „мухаџерско“ исламизирало становништво из Босне. О њима су турски службеници говорили: „Крк Бошњак, бир адам, ода јарамаз“ (Од четрдесет Босанаца само један човек, па и он неваља). Ова карактеристика могла се односити на колебљивост босанских мухамеданаца према тадашњој турској држави и њеном друштвеном уређењу.

Према изнетим примерима етнопсихичких карактеристика, које ћу у даљем излагању употребити, види се да је становништво ове об-

⁵ Ј. Цвијић, *Основе III*, 1911, с. 1157.

⁶ Одломак ове песме забележио сам у народу. Стихови се односе на православно становништво коме је припадала и гусларка.

ласти неједнаких психичких особина и да се по њима разликује од својих суседа. Сада се у области врши постепено етничко укрштање и сажимање и запажају се снажни културно-просветни утицаји. Од исхода етнобиолошких процеса и поменутих утицаја зависиће облик општег етнопсихичког израза Рашана. С обзиром на неједнаке етничке групе, неједнаке природне и друштвене утицаје и неједнаке остатке животних прилика под Турцима, данашње становништво поделио сам на две главне етнопсихичке групе: првој припада становништво планинских насеља, које је прилично одржало своје динарске особине, а другој припада становништво у ниским и долинским насељима, као и оно у ближијој окolini Новог Пазара, које је знатно изменило своје динарске особине.

а. — Насељени планински крајеви области Рашке су на апсолутној виси од близу 1000 м. Они се, по природним особинама, не разликују знатно од матичних крајева у Црној Гори, северној Арбанији и северној Херцеговини. Област је покривена листопадном и четинарском шумом, са честим пропланцима и пространим видицима на све стране. Велике шуме биле су добар природни заклон становништву за време већих народних покрета и немира. Оно се у њима осећало слободније. Пошто се природне особине планинских крајева нису знатније разликовале од истих или врло сродних особина матичних крајева, то је досељено становништво у нашим планинским крајевима могло да одржи многе своје психичке особине донете из својих матица.

Уочава се да су наши планинци углавном ведрог расположења. Они живе под ведријим небом, у крајевима сигурније заштите живота и имовине. Њихово сточарско занимање није им задавало много напора и бриге, па се услед тога код њих истиче позната сточарска безбрижност и беспослица. Они, у вези са својим занимањем, имају знатно више времена од земљорадника да размишљају и маштају о животу, да запажају, приликом кретања стоке с једног места на друго, ретке природне појаве и да доживљавају разне згоде. Они су носиоци наших најбољих народних предања, која се одликују разноврсним мотивима и изузетном маштом.

Врло чести међусобни сукоби, договори о спорним питањима, затим опрезност од освете и многа друга животна искуства имали су знатног утицаја на наше планинце, Србе и Арбанасе обе вере (хришћане и муслимане), да у току дугог времена изоштре и учврсте своју горштачку бистрину и речитост, да се не дају лако забунити и преварати и да се брзо сналазе у потребним приликама. На учиљену неправду, превару, јавну срамоту и проливену крв лако су се загревали и брзо одлучивали на освету,⁷ јер се само њоме могао постићи правични узврат. Освета је често била јавна, па се, шта више, јавно проучавала непријатељу: „Наоштри сикиру, моја је оштра“. Она се није заборављала до гроба, па се предавала потомцима као

⁷ За хотски род Пиштоле (Црновршане) казује се да је неки њихов предајац пуцао из пиштола на стеницу („татабу“), која га је уједом пробудила на спавању, па су његове потомке прозвали, по том догађају, Пиштолима.

завет. Према народном схватању, она се не сматра ниском побудом, него, напротив „боље је осветити се, него посветити се“. Дата реч („беса“ код Арбанаса) била је тврда, непоколебљива. Издајство је срамно, недостојно човека.

У ивичним областима пространог турског царства у прошлым вековима и у почетку овога века била је врло слаба јавна безбедност, а одметника и насиљника било је много. У таквим приликама јунаштво и јуначки подвизи особито су цењени. С тог гледишта наши планинци били су достојни потомци својих предака. Њима је под Турцима оружје било милије од рада. Тада су с пушком били у кући, на њиви на путу. Она им је била на домашају руку и приликом спавања.

И данас је „образ“ (поштење) највећа одлика, а поштовање највећа част и врлина у народу. На лични понос много се полагало, па се због тога вређања и псовања нису подносила, нити се данас подносе. Позната динарска осетљивост на увреде заступљена је свуда у области Рашке. Тамо ће се пре заборавити и оправдати крађа и отимачина, а јавно нанете увреде се лако не заборављају и не праштају, јер отимачине и крађе настају из неке невоље или потребе, а увреде из обести.

У вези с претераном осетљивошћу биле су ретке свађе међу људима. Муслимани, Срби и Арбанаси, радије ће убити непријатеља него опсовати га ружно. Строго се пази на вређање и псовање верских прописа, веровања и обичаја. Изузетно је само обесни мухамеданац могао назвати хришћанина „кремском вером“ или „пасјим сином“. Па и ти изрази нису толико увредљиви, какви се могу чути у пределима северне Србије.

Чешћа је нетрпљивост међу женскињем у истој кући и у суседству, па су тамо чешће неслоге и свађе. Та појава је разумљива. Удајом, доведено женскиње из других кућа и крајева, с неједнаким навикама, схватањима и особинама ако се на време не прилагоди новој домаћој средини, оно је у новим приликама и дужностима незадовољно и нетрпљиво. Међусобна нетрпљивост изражава се потајним приговарањима и, напослетку, свађом. Само чврстна и одлучност правичног домаћина или задружног старешине у стању је да сузбије домаћу, односно задружну неслогу и свађу. Ако тога нема, долази до деобе заједничке имовине и цепања задружног живота чланова, који су и иначе склони независности и слободи. Тако се дошло до ложења две и три ватре на огњишту заједничке куће под истим кровом, посебно се раде исти послови у кући, пољу, планини итд. док се, коначно, породица или задруга не подели.

Енглеске путнице Макензијева и Ирбијева запазиле су, шездесетих година прошлога века, да је између Новог Пазара и Тутина „сваки у завади са својим суседом“.⁸ Такви међусобни односи последица су тадашње јавне анархије у том крају. Иначе, свађе међу

⁸ Макензијева—Ирбијева, *Путовање*, с. 237.

суседима најчешће настају услед потрица (провале стоке на њиве и баште са ѡевима, услед брања туђег воћа, поврћа итд.).⁹

Породица је најдража светиња Србину и Арбанасу, а рођено мушки дете највећа породична радост. Предањем и певањем јуначких песама уз гусле омладина се васпитава у витешком духу. На поштење домаћег женскиња строго се пазило. Прельубник се кажњавао као и убица, а прельубница се свирепо прогонила или потажно убијала. Муслимани нерадо говоре о свом и о туђем женскињу, па их, штавише, не спомиње ни у убичајеним поздравима (свакако под утицајима прописа из корана). По старом обичају, сваком мушкарцу је недостојно да се свађа или да физички нападне женско чељаде.

Планинци су у јелу и пићу умерени. Они више полажу на лепо одело, оружје и на добра коња за јахање него на домаћу удобност, јело и пиће. После свих већих покрета у прошлом веку за ослобођење од турске власти, Турци су издавали строге наредбе да Срби хришћани не смеју носити оружје, китњасто одело и да не смеју држати добре коње за јахање. Такве наредбе знатно су утицале на чињеницу да су се многи исламизирани Срби и Арбанаси радо издавали за Турке.

б. — Расположење земљорадничког становништва у ниским насељима у околини Новог Пазара и у стешњењим, влажним и готово мрачним долинама знатно је зависило од летине, а и од расположења феудалних господара. Према томе, његова психичка ведрина била је сапета, зависна не само од природних услова већ и од вазалног односа. Његово урођено расположење постало је ограничено утицајима друштвене средине и верске нетрпељивости. И сада се код старијих људи хришћана може запазити претерано указивање поштовања муслиманима употребом муслиманских поздрава (које они иначе не употребљавају), нарочито према својим бившим господарима — агама и беговима. Иако је та понизност била привидна и неискрена, она је била потребна и корисна ради складних односа, али недостојна слободног и независног человека.

Према једном саопштењу које се чује у народу у подсмеђу, али релативно објективном, казује се да се из ове области, после ратова од 1878, у област Топлице одселило све становништво више моралне вредности, а остала је само покорна раја „која је у злу добро чекала“. Истина је да се тада одселио неки део становништва који није могао да сноси честа понижавања од муҳамеданаца, нарочито оно у жупним крајевима, па су тамо изразитији остаци потчињености и потиштености, али се знатно већи део одселио услед повољнијих привредних прилика и апсолутне слободе у области Топлице. Према томе, одсељавање после 1878. године незнатно

⁹ За све време мага путовања нисам имао прилике да слушам свађу људи, а свађе жена слушао сам јер се нису устрчавале због маг присуства. Свађе су биле оштре, али не и изазивачке, већ одмерене у бирању речи да се убедљиво прикаже оно што се жели, па се пропраћа претњом и клетвама. Свађа је препуштена женскињу, на које мушкарци не насрћу без невоље.

је утицало на општи израз данашњих етнопсихичких особина становништва у испитивању области.

О друштвеним утицајима из времена под Турцима на психичке особине народне има доста примера, од којих ћу приказати изразитије. У недавној прошлости у народу се говорило: „Сачувавј ме, боже, од Турака (мухамеданаца) Грбовића и (од) Срба Рајовића“. Грбовићи и Рајовићи су два већа рода, који су се придржавали родовске обавезе да се њихови чланови узајамно помажу и штите. На њихове чланове и имовину није се смело лако напасти, а када се то догађало, онда су насиљници гинули од чланова рода. Такве обавезе имали су чланови Лаловића у Беланској, Самчовића у Рајетићу, Станића у Отесу, Нићифоровића у Постењу на Рашкој, итд. М. Арсенијевић казује да је 1897. године била задруга Тодора Бијорца у Козареву на Рашкој, Маринка Бијорца у борђанској Трнавици, Лазара Јевтовића у Постењу на Рашкој, свака са више од 50 чланова. Све те и друге задруге биле су „јак бедем за одбрану тамошњих Срба противу нападаја и пљачке“ насиљника.¹⁰ Кучи, Хоти и Шкријели наставили су своје братственичке обавезе које су донели из својих матица. Узајамно повезани чланови задруга, родова и братства нису били ропски потчињени својим феудалним господарима, нити су живели у крајњој понизности, утучени и брижни, као што су били људи малих родова и инокосних кућа. Крајем прошлог века посетио је Ј. Цвијић чифчије у селу Дољању код Сопоћана, који су били „бедног и измученог изгледа“¹¹. Таквог изгледа биле су и чифчије по другим српским селима у којима је било малих родова и задружних кућа. Тада се у народу говорило: „Само смо пред богом сви једнаки“, а сада се говори: „Пред законом смо сви једнаки“.

Инокосни људи тражили су заштиту живота и имовине од својих ага и бегова и од муслимана на вишум положајима — откупом („митом“) у новцу, намирницама, разним услугама, итд. Такве обавезе биле су тешке и понекад неподношљиве, нарочито у време неродних година и слабе трговине, често и узалудне, засниване на обећањима. У приликама када се заштита није могла стећи откупом и обећањима, она се тражила вештачким орођавањима — кумствима и побратимствима. И сада се хришћани добро сећају старе народне изреке: „Ој, Турчине, за невољу куме“.¹²

Живећи у многим недаћама, у близи за опстанком и очувањем имовине, остављена, готово усамљена, сиротиња раја имала је поуздања и наде у боље прилике, од помоћи из ослобођене Србије, а када она није стизала на време, онда се очекивала од бога и светаца да је спасу беде и коначног истребљења. Услед тога под Тур-

¹⁰ М. Арсенијевић, *С пута*, Трговински гласник бр. 100, Београд 1898.

¹¹ Ј. Цвијић, *Основе III*, 1911, с. 1155.

¹² Дознао сам за ова вештачка орођавања: Будимиру Мијаиловићу, из подгорског села Пустовлаха, кумовао је Захид Реброња из суседног Попића; Маринковићима у Себечеву Грлевићи из Врбасића; Марјановићима у Лукочеву Зуковићи из истог села. Јевто Милановић братимио је Милића Реброњу из Попића, итд.

цима је дуго била претерано побожна и понизна према спасиоцима и својим господарима. Због тога је настало оно необично и упадљиво поштовање према свештеницима као верским пастирима и према агама и беговима као заштитницима пред турским властима. Поштовање према умрлим прецима огледа се у стриктном издавању даћа (подушја) и помињању заслужних предака, који, по веровању, штите у невољама као што штите и хришћански свеци. То поштовање предака и предања о јунацима и о косовској погибији знатно је утицало на одржавање националне свести и код, себи пре-пуштене, сиротиње раје.

Исламизирано арбанашко становништво слабо је побожно, ка-ко раније тако и данас. Они су, као мусимани, имали извесне по-властице у друштвеном животу (ношење оружја, китњастог одела, забављања итд.), па нису били толико зависни од милости својих господара као Срби хришћани. Њихова јака национална свест одржава се из поноса што су потомци својих јуначких предака. Тај охоли понос утицао је и на неке српске исламизиране родове, који с њима живе помешани, па се ради тога радо издају за Арбанасе.

Хришћани су примили ислам не из каквих верских убеђења, него ради заштите у невољама у које су упадали или је претила опасност да упадну. Непрестана убиства, паљевине, претње, отимачине, материјална беда и глад присилавали су хришћанско становништво да се сели или да се „турчи“ (прима ислам), да би, под окриљем нове вере, одржало голи живот и имовину. По једном родовском предању које сам забележио у Грачанима код Сопоћана, отац је заклињао синове на самртном часу овако: „Ако пођете по добру, онда га свуда нашли; ако (пођете) по злу, (онда) пре га нашли него што би до њега стигли“ (тј. пре нашли мање зло него велико од мусимана). Искусни отац је добро познавао прилике у којима је живео, па је синовима саветовао покоравање и повлачење под притиском насиљника („зулумџара“, „арамија“), а не крвави отпор, који се готово редовно завршавао на штету хришћана. Помирљиви савети старијих људи, који су били у великом поштовању својих млађих, знатно су утицали на психичке особине хришћанског становништва, по којима се они разликују од својих крвних рођака мусимана.

Примање ислама трајало је за све време под Турцима, па га је изузетно било и после 1912. За род Џогдане, у јошаничком насељу Муровцу, казује се да су крајем прошлог века пошли из села Беле Цркве, код Рожаја, као хришћани, а у Муровце стигли као мусимани. Род Марковићи у Вражогрнцу примио је ислам почетком овог века, па су његови припадници и сада мусимани и издају се за „Турке“ (старином из Бихора). Један младић од Матковића, из подгорског Селца, ушао је 1920. у кућу одиви мусиманки у род Богутовача у истом селу, па се с њом, иако су и једно и друго српског порекла, услед прекора и омразе са својим рођацима хришћанима, одселио у Турску. Јаблан Пајовић из Присоја, засеока Драгаљевине, отишао је 1918. одиви мусиманки у кућу у Дугу Польану и тамо се „потурчио“. Неке хришћанке, као удовице, преудале су се после првог светског рата за мусимане ради удобнијег

живота; оне су и сада потајне хришћанке, а у друштву су праве муслиманке.

У почетку мењања вере ислам је био привидан, неискрен, често само по видним знацима (ношњи, опхођењу, муслиманским поздравима и др.), а хришћанство се тајно неговало. У данашњем верском животу муслиманског становништва у овој области има доста обичаја и обреда који су у опреци с исламом, као: женидба хришћанкама, посећивање или обавезно слање свећа, воска и уља на дан своје напуштене славе црквама и манастирима, поштовање гробова својих предака хришћана. Они уносе бадњаке и божићну сламу, пале лиле код торова уочи Петровдана, чувају славске лонице на таванима у којима су њихови преци кували сланину о свечаностима, итд.¹³ Сви муслимани говоре само српски, а отреситије личности се не стиде српског имена, ни Арбанаси арбанашког. По једном допису, који је објављен 1848. (Новине Читалишта београдског, бр. 12 од 12. марта) у тадашњем Новопазарском санџаку било је кућа у којима су два брата „пак један верује у Христа, а други у Мухамеда, један клања, а други се хрсти. У неким кућама има по три брата и сва три држе се да су Турци, а отац им је Србин, и тако синови клањају, а отац се хрсти, а кад бајрам (верска свечаност) дође, сви заједно прославе, отац иде у цркву, а синови у џамију... И то се може наћи, да два брата Турчина (у ствари муслимана) у једној кући живећи један држи жену булу (муслиманку), а други хришћанку, па једној име Ана, а другој Назија“.

О тешким верским приликама у домаћем животу под Турцима казује се, по предању, о некој девојци, која се јадала: „Отац ми се клања (моли богу по исламским прописима), мајка ми се хрсти, а ја се каменим“.¹⁴ И сада од родова Коматина и Кучевића има хришћана и муслимана, а муслимани Забуловићи и Марковићи значу своје очеве који су били хришћани. Многи исламизирани родови задржали су своја стара презимена, као Марковићи, Аксићи у Грчеву, Бабинићи у Покрвенику, Бабићи у Надумцима, Бешићи у подгорском Забрђу, Зорнићи у Веверу, Брзаци у Бањи и Откову, Вујадиновићи у сопоћанском Дољану, Глогићи у Дојевићу, Новалићи у јошаничким селима итд. Напротив, многи исламизирани српски родови тежили су да прикрију своје српско порекло, нарочито после 1878. на тај начин, што су своја стара презимена напустили и почели да се презивају по местима одакле су се доселили, нпр. Расовци из Расна, Црновршани из Црнога Врха, Биорци из Бихора, итд. Кучи су међу муслиманима нарочито били омрзнути (називају их погрдно „Кучанијом“). Та омраза је, по свој прилици, донета из матице, па се зато многе кучке породице, муслиманске и хришћанске, не издају за Куче, да би на тај начин избегле стару омразу, а неке су се тек после ослобођења 1912. почеле издавати за Куче.

¹³ Ј. Поповић, *Новопазарски Санџак*, Слава бр. 6, Ниш 1896, с. 25.

¹⁴ Theodor Ippen, *Rascien, Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und Herzegovina II*, 1894, с. 479.

Потурице су имале незнатне користи од „турчења“. Нови мусиман, иако је добијао част и неке повластице у новом верском друштву, брзо је падао у материјалну беду, јер је губио материјалну помоћ од својих нових верника, а стицао презрење старих. Нису их желели ни имућни мусимани, јер је њима била потребна потчињења и понизна раја као радна снага, а не равна њима. Да би у очима својих нових верника био исправан и одан, „потурица“ је понекад постојао „гори од Турчина“. Од њих сам забележио казивање да су преци постали Тури (мусимани) још „кад је гавран поцрнио“, иако сам за неке дознао да су им преци прешли у ислам крајем прошлог или почетком овог века. Многи хришћани страдали су од потурица истог рода или су се због њих расељавали.

После успешних српских устанака и ратова противу Турака 1804, 1815, 1833. године (добијање хатишерифа), 1867. године (предаја града Београда), и 1876. до 1878. године хришћанско становништво је непрестано гајило наду да ће се брзо ослободити Турака и сјединити са Србима у Србији. Мусиманима, нарочито имућним и оним који су били на положајима то није годило, па су стрепели од српских покрета. Тако се појачала нетрпељивост и омраза према хришћанима. Они су Србе у Србији до 1912. године називали погрдним називом Шијаци, а оне у својој области — Власи, Србови, Ђафири, рајетина и фукара, а то су све понижавајући називи (простаци, глупаци). Зато су упорно тежили да Србе што јаче економски потчине и осиромаше и да у њима изазову страх приликом сваког покушаја да се сједине са Србима ослобођене Србије. Тадашње српске тежње нису годиле ни исламизираном арбанашком становништву, које је уживало неке турске повластице. Крајем прошлога века, писци бележе да је после ратних догађаја од 1878. године у крају између Новог Пазара и Рожаја владала права анархија, од које су стрепеле и турске власти. Убити „Ђаура“ (неверника, хришћанина) било је севап (добро дело). У тешким приликама се хришћанско становништво често одсељавало преко тадашње државне границе у слободну Србију, а оно које је остало, држало се тешког искуства „да покорну главу сабља не сече“, постало је у почетку привидно, затим стално покорно, потиштено, више побожно, а ако је то потребно — неискрено и препредено.

Висока национална свест хришћана појачавала се у уверењу да ће се ускоро ослободити тешког животног јарма, нарочито у време српско-турских ратова 1876. до 1878. године. То се потврђује једном писменом изјавом о оданости, која је писана 9. јуна 1878. на Боровој глави, на Ибрау, тадашњем српском владаоцу, коју су потписали Патер Ратковић из Калудре, Мијаило Тимотијевић из Тушимље, Миленко Виријевић из Биочина, Јевтимије Милутиновић из Кравића, Сава Милошевић из Супња, Мијаило Амановић из Кућана, Филип Матовић из Рикова, Димитрије Томовић из Бара, Вучко Арсенијевић из Кальина, Арсеније Мијаиловић из Белућа, Петар Требаљевац из Крушева ибарског, Аксентије Миленковић из Посења на Ибрау, Миладин Миковић из Поткомља.¹⁵

¹⁵ Српске новине XL, VI, бр. 134, Београд 1878, с. 591.

После присаједињења области Рашке Србији 1912. године, исламско становништво није се могло лако ни брзо навићи на друкчије државно уређење и друштвене прилике, управо на једнака грађанска права, дужности и обавезе. Вековима понижавана раја, која је у турском царству на Балканском полуострву чинила огромну већину, ослободила се потчињености и постала равноправна с муслиманима у новој држави. Али се муслиманима чинило да су српским законским одредбама понижени у друштву и у вери. Према новинама које су се поступно, силом прилика, увлачиле у њихове куће, имали су посебан отпор, јер су у њима гледали прогањање старог начина живота и верских учења. Они нису желели отварање грађанских школа, нису давали децу на нове занате, нису посећивали културно-просветне установе (библиотеке, спортиве, јавне приредбе и сл.). Пред њиховим очима из дана у дан је нестајао стари начин живота, „јавашлук“, застареле навике и штетни обичаји. Услед таквог глеђишта слабо су културно напредовали и непрестано падали у материјалну беду. Од примитивног сточарења мало су имали користи, земљорадњом су се нерадо бавили, источњачки, застарели занати постали су неисплативи, чифчијски приходи укинути, а грабеж туђе имовине искорењен. Све то давало је повода њиховом незадовољству и нерасположењу у новим приликама, а за „јавашлуком“ и „севдахом“ из прошлости су уздисали. То је видни израз њиховог нерасположења и непомирљивости за изгубљеном влашћу и земљишним поседима.

У новој држави за мусимане испитивање области била су два излаза: да се покоре и прилагоде новој друштвеној средини или да ту средину напусте. Сиромашније и мање верски затуцане личности снашли су се: своје материјалне потребе обезбеђују на пословима и савременим занатима, а с бОљим имовним приликама настало је њихово ведрије расположење, које расте из дана у дан. Имућнији и компромитоване личности напустиле су средину у којој су живеле и одселиле се за Турску. Заостали њихови потомци, упркос гневу својих очева, прилагођавају се данашњој друштвеној средини и поретку: школују се, уче занате, негују спортиве, зидају савремене куће, посећују школе, итд.

Преласком од сточарског на земљорадничко занимање настали су теже и напорније обавезе у разним земљорадничким пословима на које сточари нису били навикли. Прилагођавање новим приликама дуго је трајало.¹⁶ Осим тога, на слабу марљивост у зем-

¹⁶ И сада се прича за помухамедањене претке рода Мурића да су седели на некаквој каменој плочи поред воде и ту радије помрли од глади него да постану земљорадници. — У дјевеском Дивичњаку упитао сам једну старију да ли је добра вода за пиће у извору који је био запуштен. Она ми је убедљиво одговорила: „Вода је добра, али су рђави људи да воду уреде“. У мухамеданском селу Бабрежу има само два природна извора, оба неуређена, одакле се узима вода за пиће и друге домаће потребе. Када настану јаче кишеве, онда се извори замуте. Пошто су извори оштећени, то нико неће да их доведе у ред само зато што међу људима нема слоге за опште сеоске потребе.

И појединци су врло често нехатни у неких својим потребама. Нису претке куће, хришћана и мухамеданаца, у планинским крајевима, пред чијим

љорадничким пословима утицало је на наше мухамеданце источњачко веровање у „к'смет“ (судбину), од кога тобож зависи људски живот и који се не може избећи. Њихову слабу марљивост заузимао је и путописац Лефевр, 1611. године. Он казује да је земља у непосредној околини Новог Пазара слабо обрађена иако је плодна и да је то услед немарљивости становника „који раде само толико да могу преживети, па се чини да им није стало до тога да им преостане штогод“.¹⁷

Примитивно сточарско занимање давало је слабе приходе за удобнији живот, а с преласком на земљорадњу појавиле су се многе несташице у новом занимању, знатно сложенијем од сточарства. Тада је сиромашно становништво задовољавало своје потребе крађом и грабежом. И сада се у народу казује да је у недавној прошлости човеку било недостојно да превари и да украде, а достојно је, па се шта више сматра витешким, да се у невољи отме оно што је потребно. Пошто су наши планински крајеви прилично пасивни, то су тамо до 1912. године биле честе отимачине и крађе. Тада су строгим законским прописима спречене отимачине, али су зато појачане крађе, којима су подједнако били склони и хришћани и мухамеданци. Побољшањем привредних прилика, јавне безбедности и појачаним културно-просветним утицајима, број крађа опада.

Становништво обе вероисповести готово подједнако је неповерљиво према свему што је непознато и неубичајено. Неповерење је остатак из недавне прошлости, настало по стеченим искуствима. До ослобођења, становништво је често било неоправдано клеветано, завођено, глобљено, осуђивано и тинуло. У таквим приликама развила се претерана опрезност у међусобним односима. Сада, после срећених друштвених и привредних прилика видно се истиче ведрије расположење становништва, које се изражава поносом, песном, игром, одевањем, подизањем удобнијих кућа, итд.¹⁸

праговима нема уравњена простора и стазе за јубобнији прилаз кући, него се од прага непосредно иде узбрдо и низбрдо. Њихова гувна нису брижљиво окрасана и пукотине на њима доволјно зачепљене, па се неки део овршеног жита изгуби по трави и у пукотине, итд.

¹⁷ В. Јелавић, *Кратки француски путопис*, с. 479.

¹⁸ Етносихичким проматрањима нисам обухватио арбанашко становништво у ѕањском селима поред Ибра. Оно је отаџник досељених Арбанаса на Косову и њему припада.

ПРИЛОЗИ

ФОТОГРАФСКА ДОКУМЕНТАЦИЈА

(снимци пишеви)

REVIEW

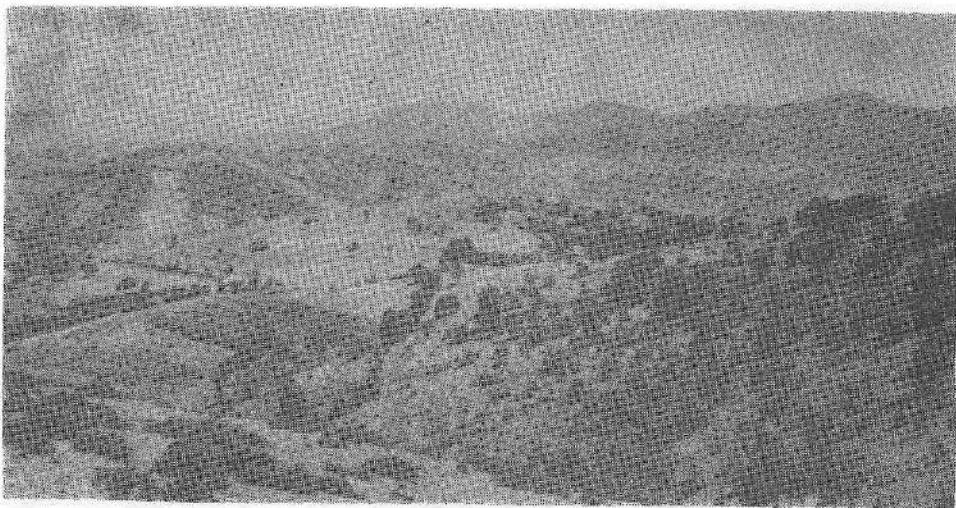
INTERFERENCING AND DIAHOTOC

By R. E. L. TURNER

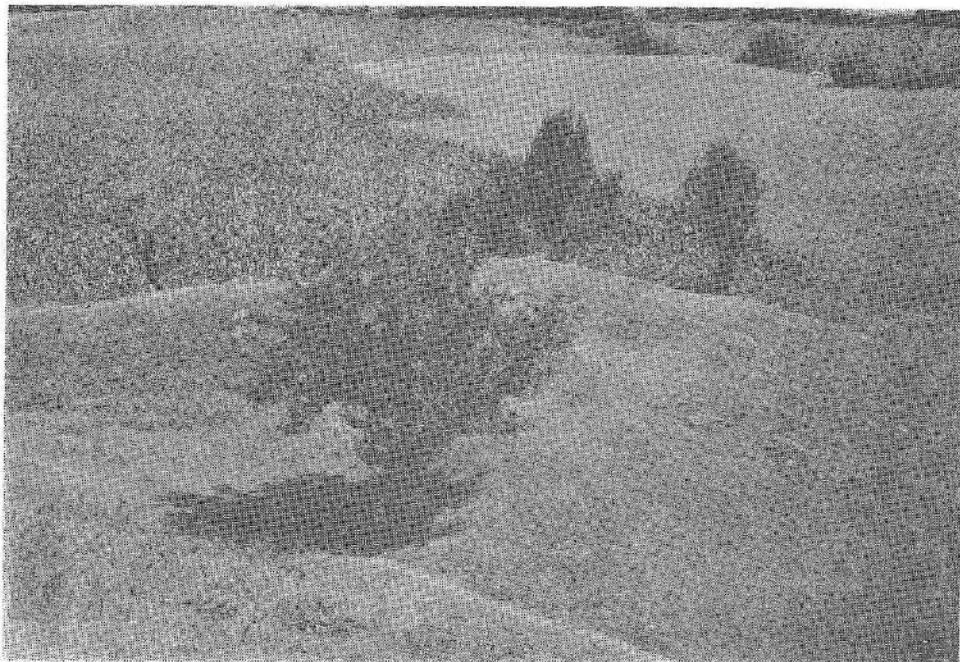
Department of Zoology,
University of Cambridge,
Cambridge, England

(Received 12 January 1965)

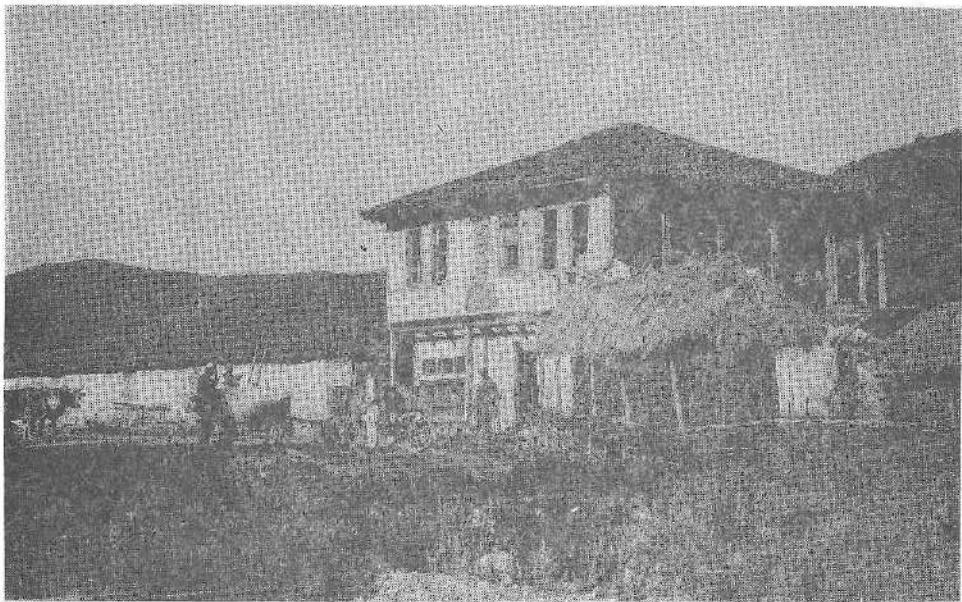
Editorial handling: J. C. H. WILSON

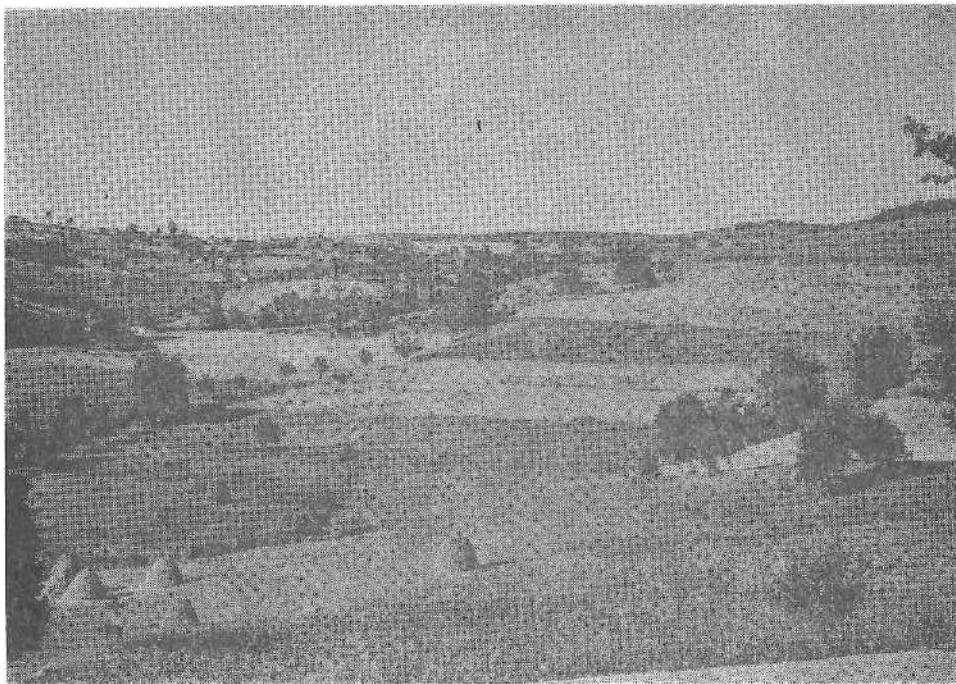
Фот. 1.
Прорећена шума у с. Милатковићу 1952.

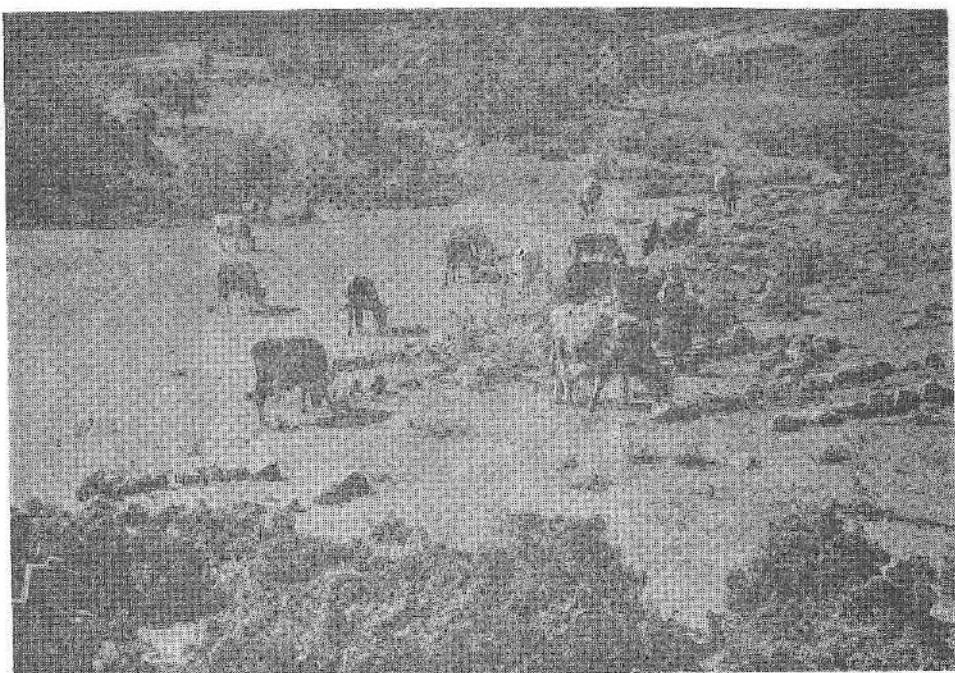
Фот. 2.
Стара рударска шлакња у с. Ковачима 1955.

Фот. 3.
Билећића хан у с. Осаоници 1931, порушен 1941.

Фот. 4.
Сточарско насеље с. Крушева и његова привреда 1952.

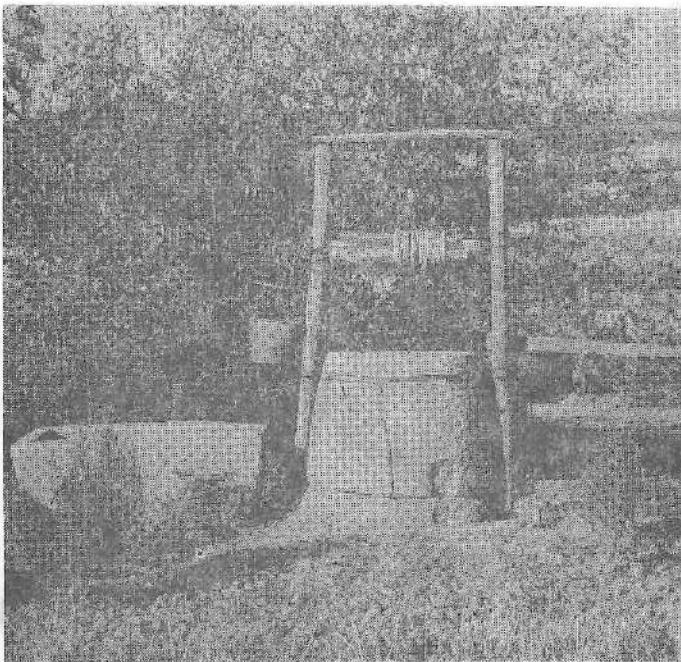
Фот. 5.
Говеда на паши у с. Штитарима 1952.

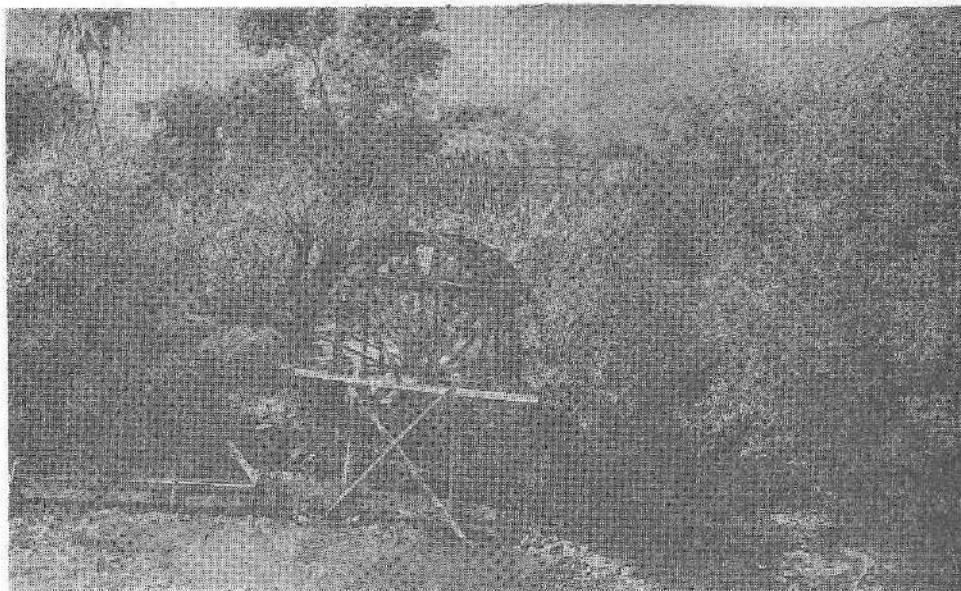
Фот. 6.
Чобани код стоке на Карвасалији код с. Рајетића 1952.

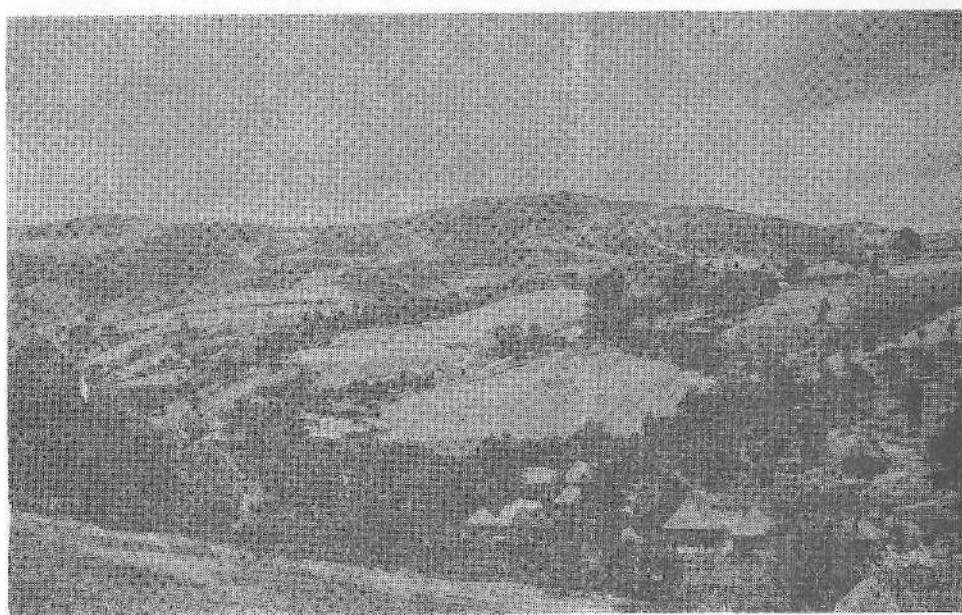
Фот. 7.
Овце на појилу у с. Црчеву 1931.

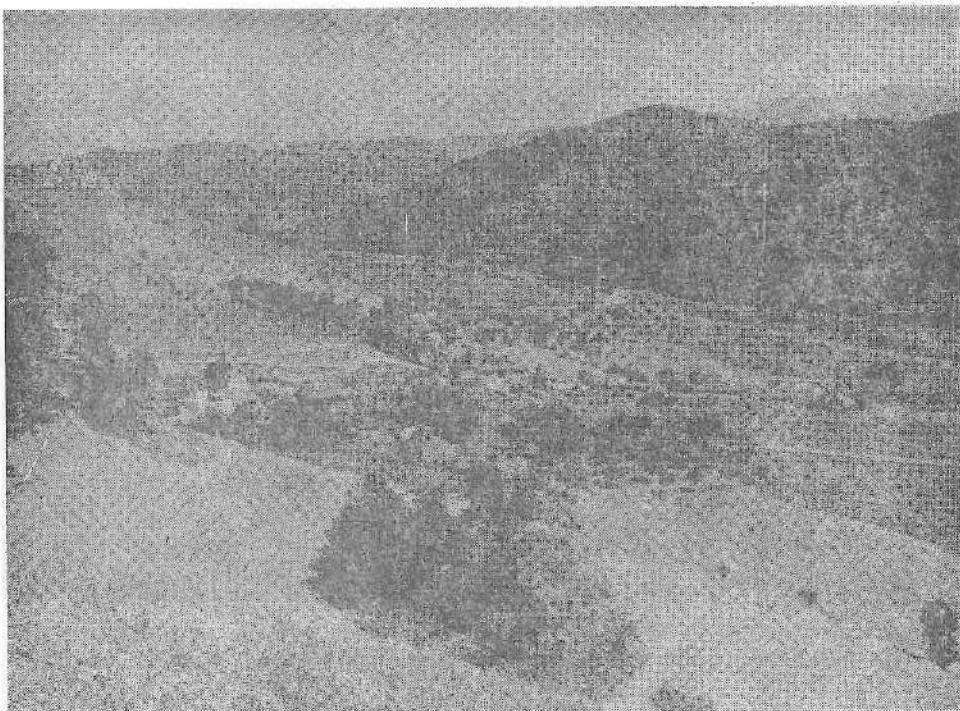
Фот. 8.
Бунар с монолитним „сантрачом” у с. Житковицу 1952.

Фот. 9.
Коло на Рашићу код с-це Рашике 1952.

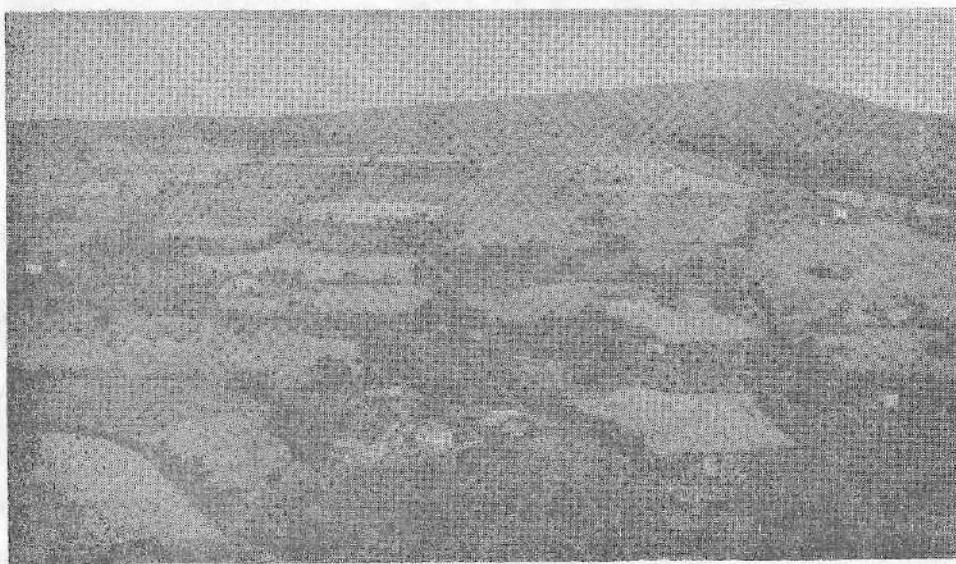

Фот. 10.
Планинско насеље: доњи крај с. Кузмичева 1952.

Фот. 11.

Насеље на ободу долине: доњи крај с. Скукова 1952.

Фот. 12.

Насеље разбијеног типа: с. Покрвеник 1955.

Фот. 13.
Насеље збијеног типа: с. Д. Кориља 1952.

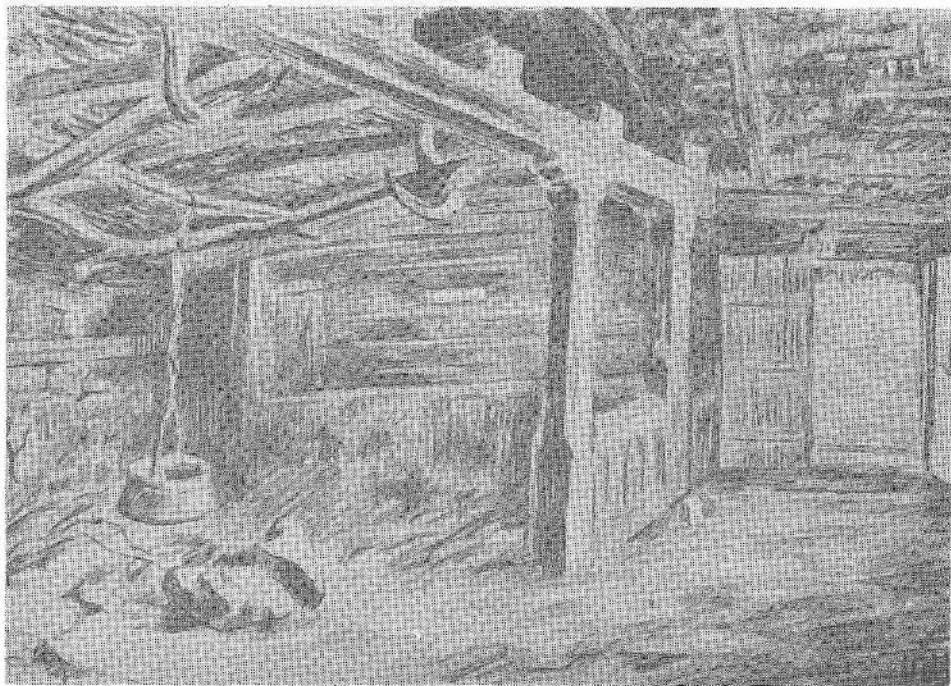

Фот. 14.
Повремено насеље: циганске черге у с. Шавцима 1952.

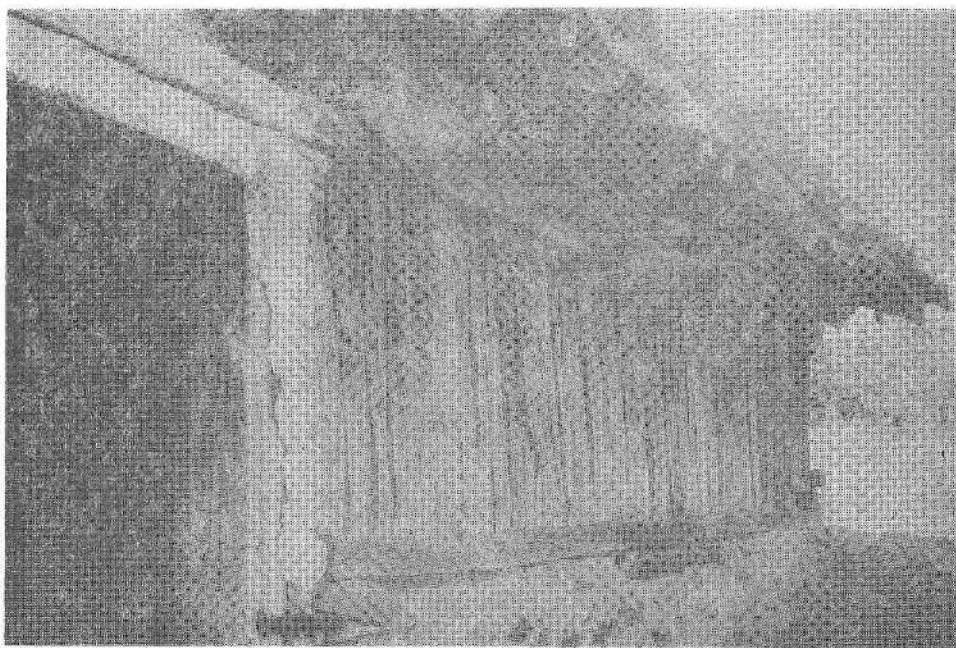
Фот. 15.

Кућа плотњача у с. Кравину 1952.

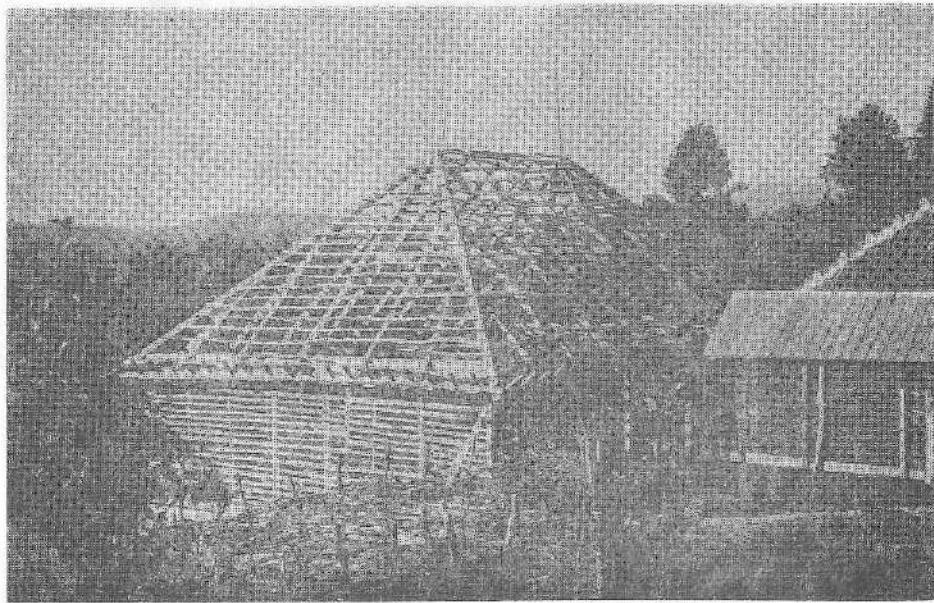
Фот. 16.

Унутрашњост куће у с. Раству 1931. (по цртежу Н. Тиличенка)

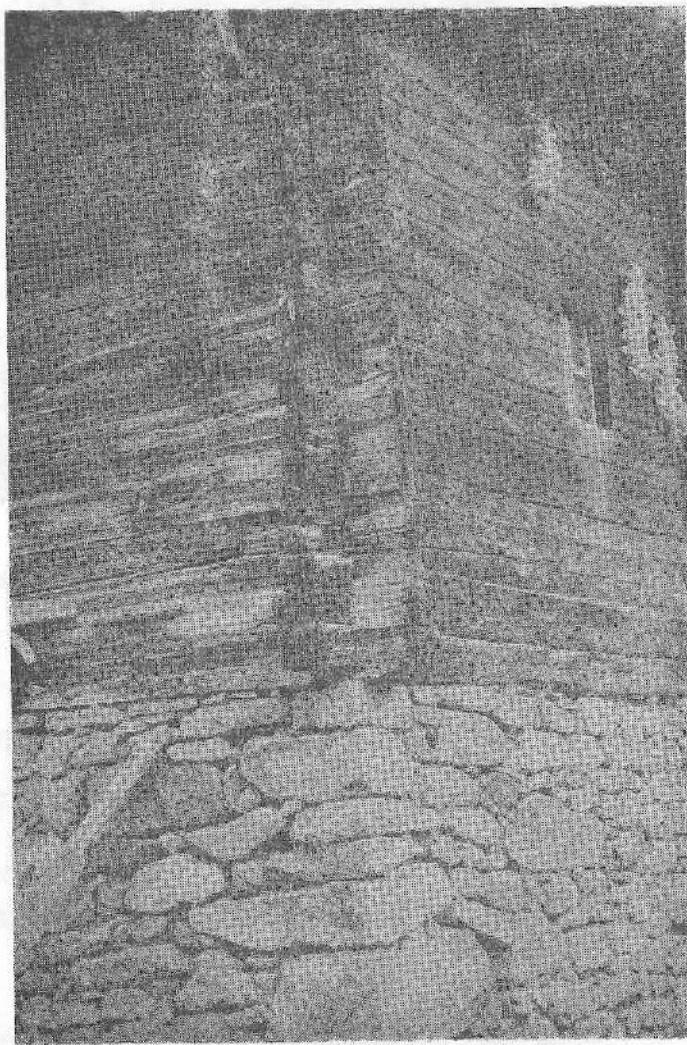
Фот. 17.

Усправне „дизме“ на кући у с. Пожежини 1952.

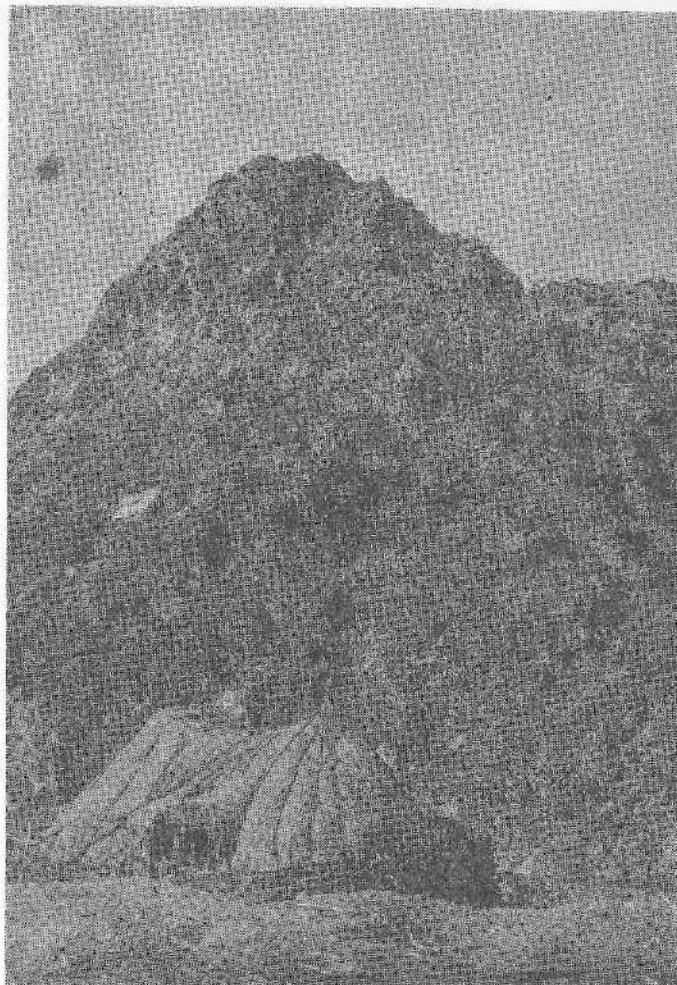
Фот. 18.

Конструкција куће с кровом за сламу с. Пурђу 1931.

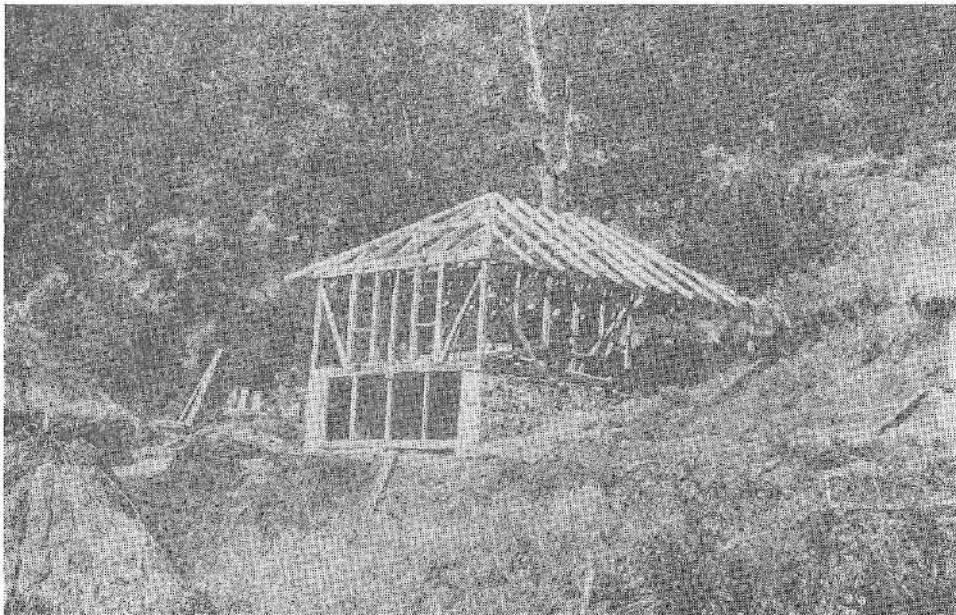
Фот. 19.

Усеци („херцт“) на кући брвначи у с. Кузмичеву 1932.

Фот. 20.

„Кривача“ под Кричом у с. Постењу на Рајкој 1954.

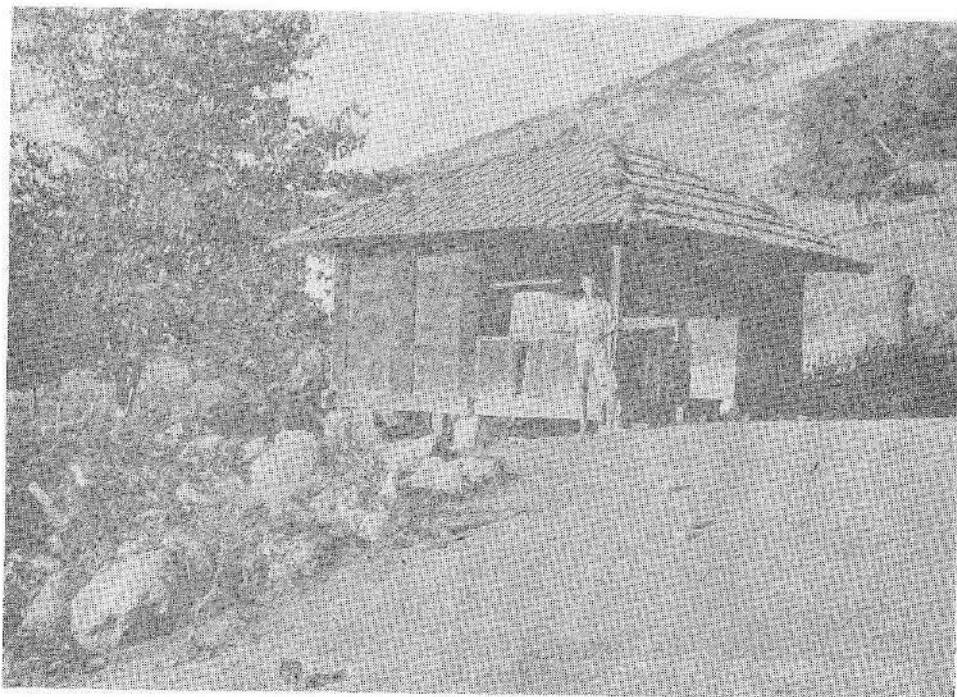
Фот. 21.

Конструкција куће од мешовите грађе у с. Радашнци 1952.

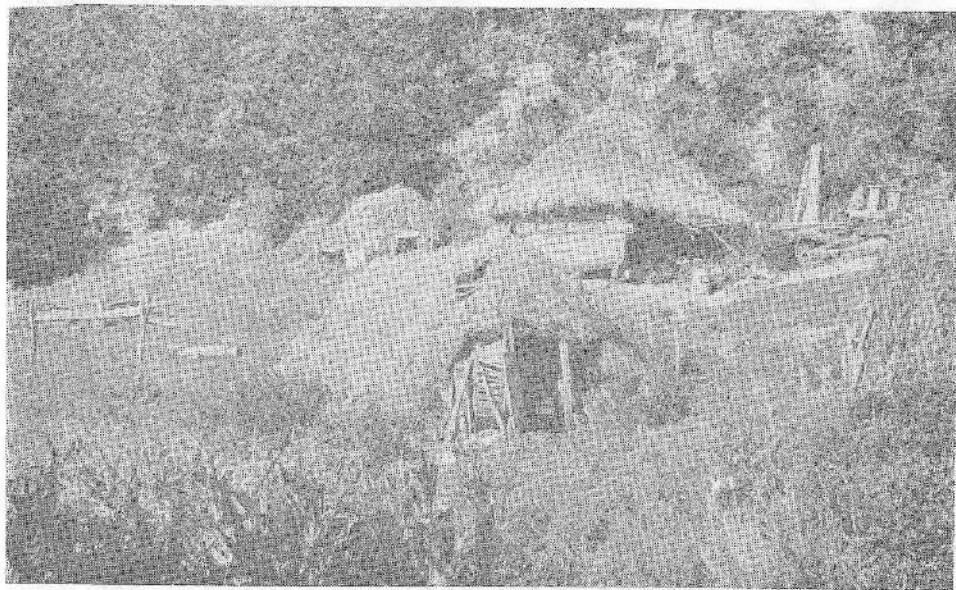

Фот. 22.

Детаљ са куће чатмаре у с. Вожковићу 1952.

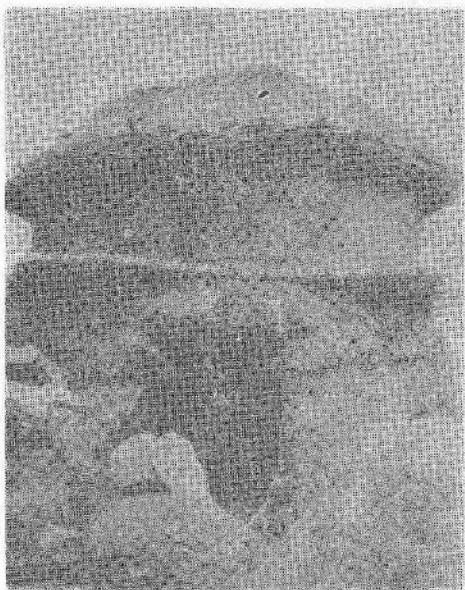
Фот. 23.
„Колиба с хајатом” (тремом) у с. Манасама 1947.

Фот. 24.
Кошара за овце, у позадини млекар у с. Радаљици 1952.

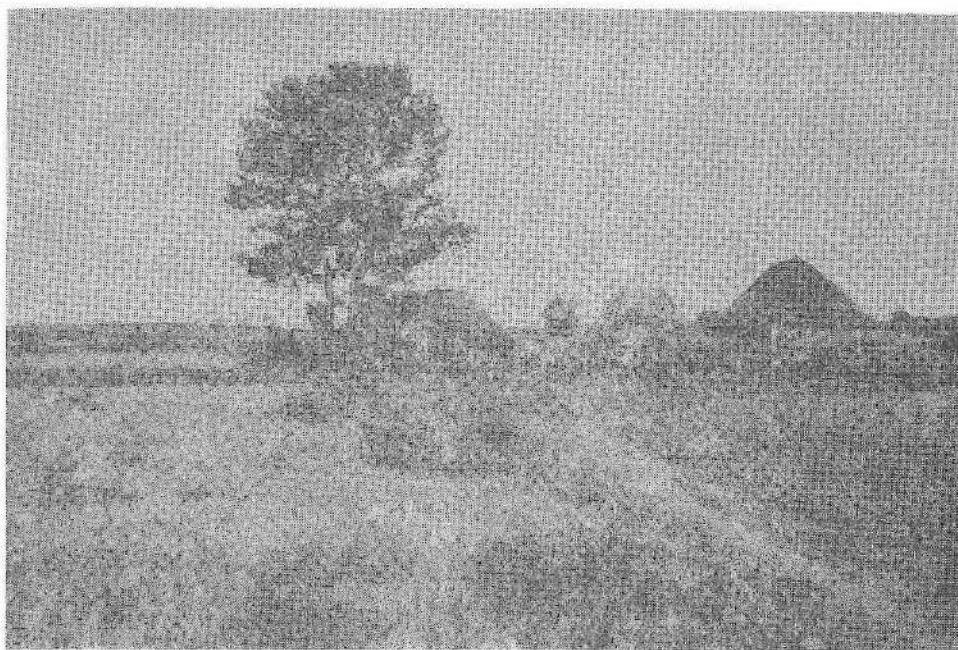
Фот. 25.
Трап за кромпир у с. Вojковићу 1952.

Фот. 26.
Пушница за сушење воћа у
с. Надумцима 1932.

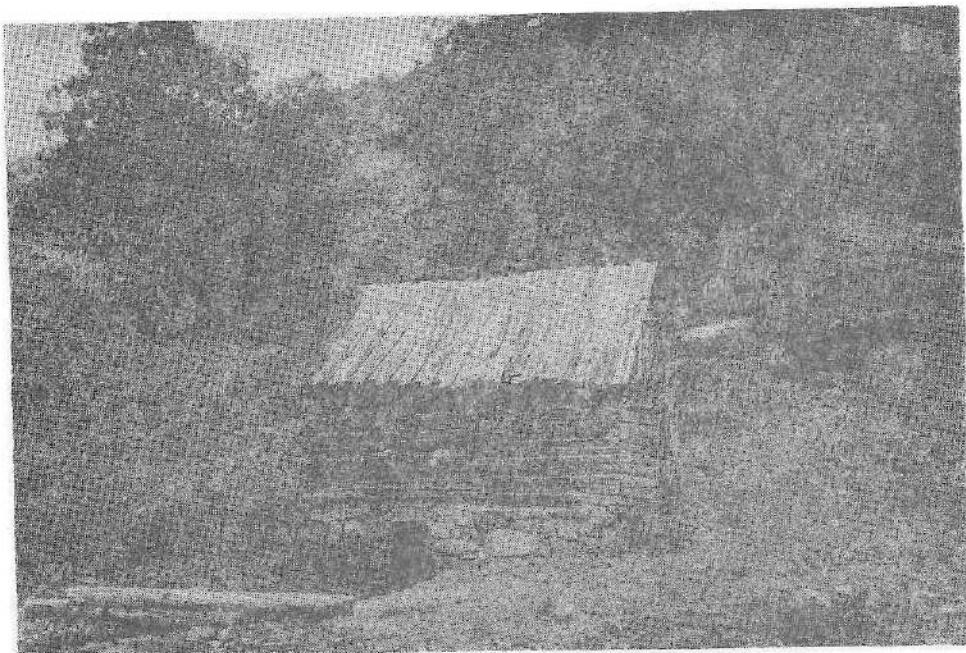
Фот. 27.
Плетени кокошар у с. Слатини 1952.

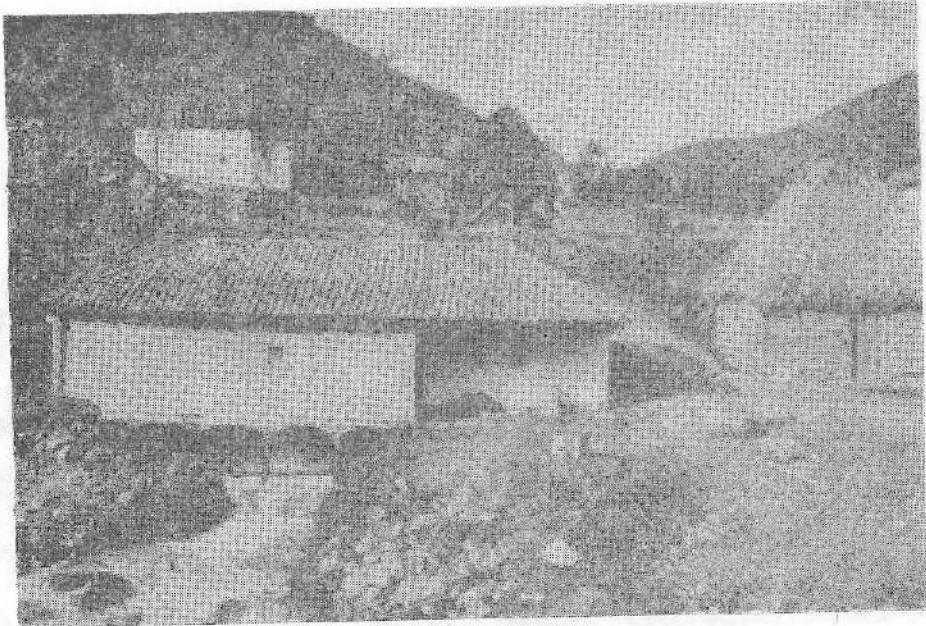
Фот. 28.
Бачија у с. Окосама 1952.

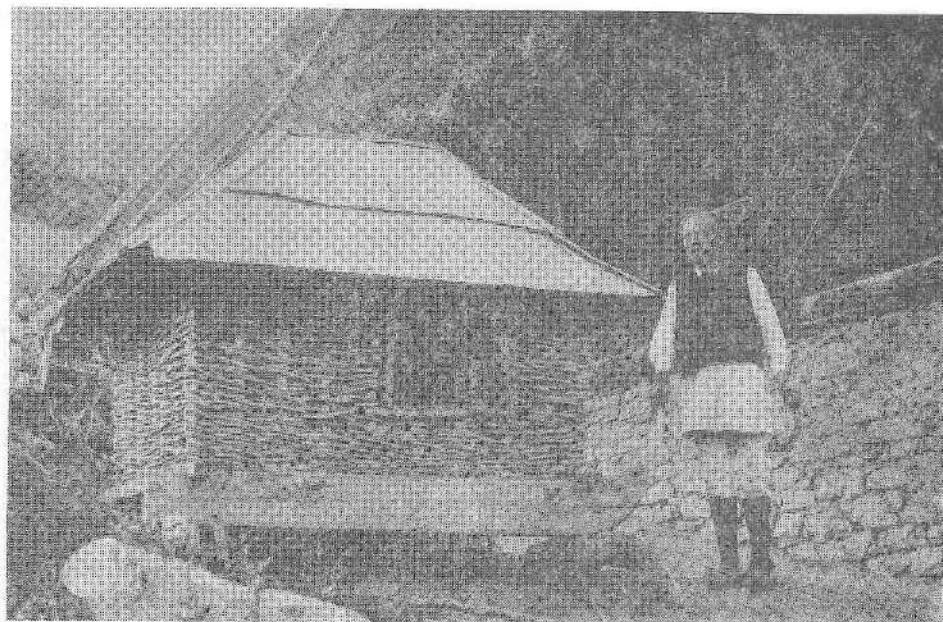
Фот. 29.
Плевња у с. Житковицу 1952.

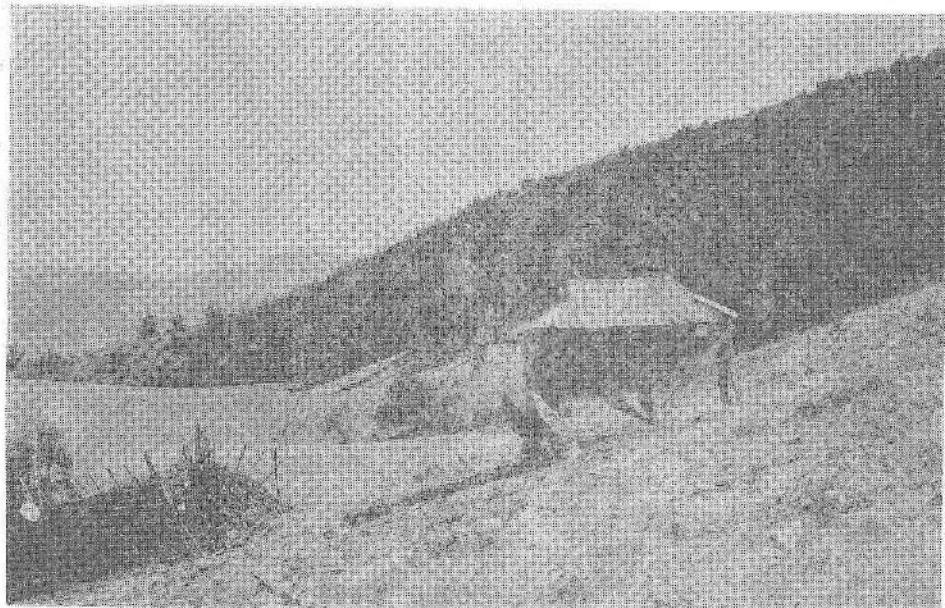
Фот. 30.
Воденица у с. Грађановићу 1952.

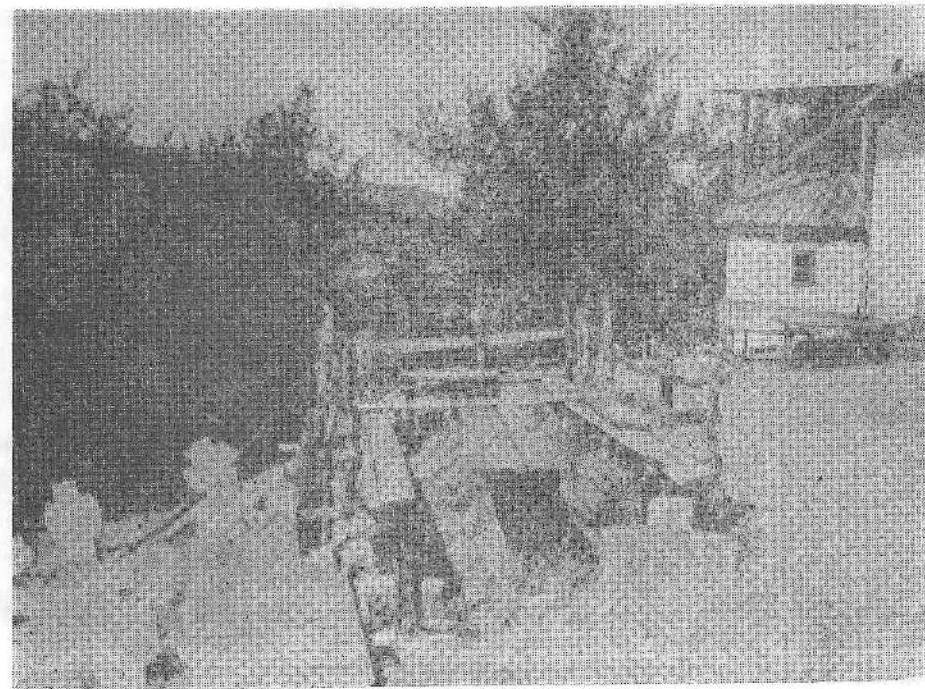
Фот. 31.
Воденица у с. Дољанима код Сопотница 1929.

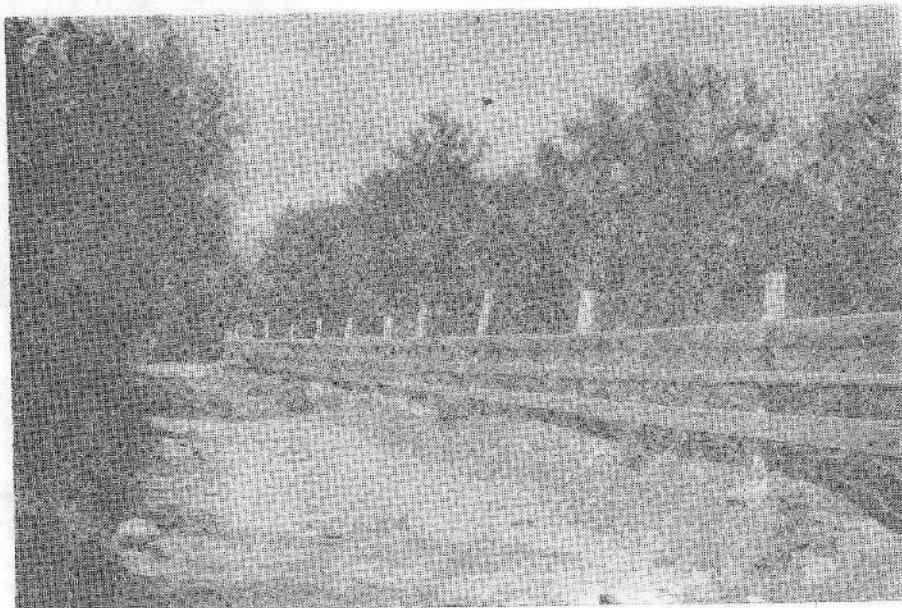
Фот. 32.
Кућер од плетери у с. Свиланову 1931.

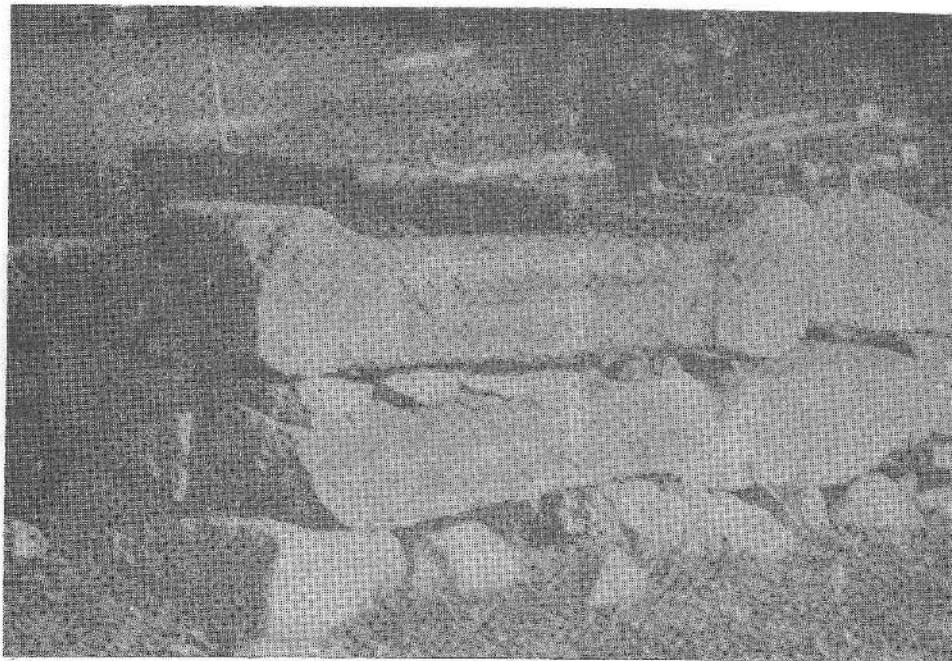
Фот. 33.
Кућер од брвана у с. Раству 1931.

Фот. 34.
„Совралук“ у с. Дмитровој Речи 1952.

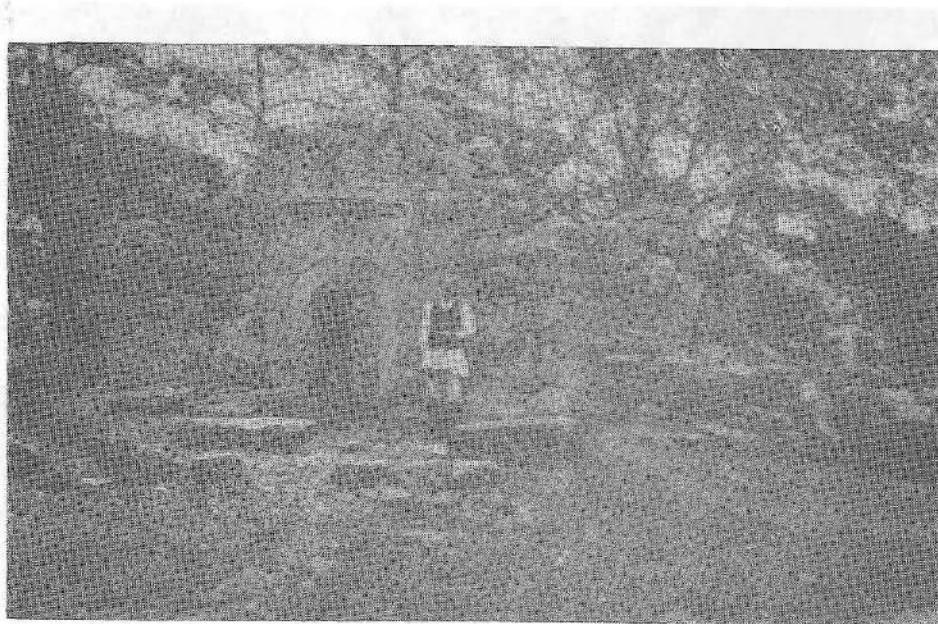

Фот. 35.
Ограда од јелових стабала у с. Шароњама 1933.

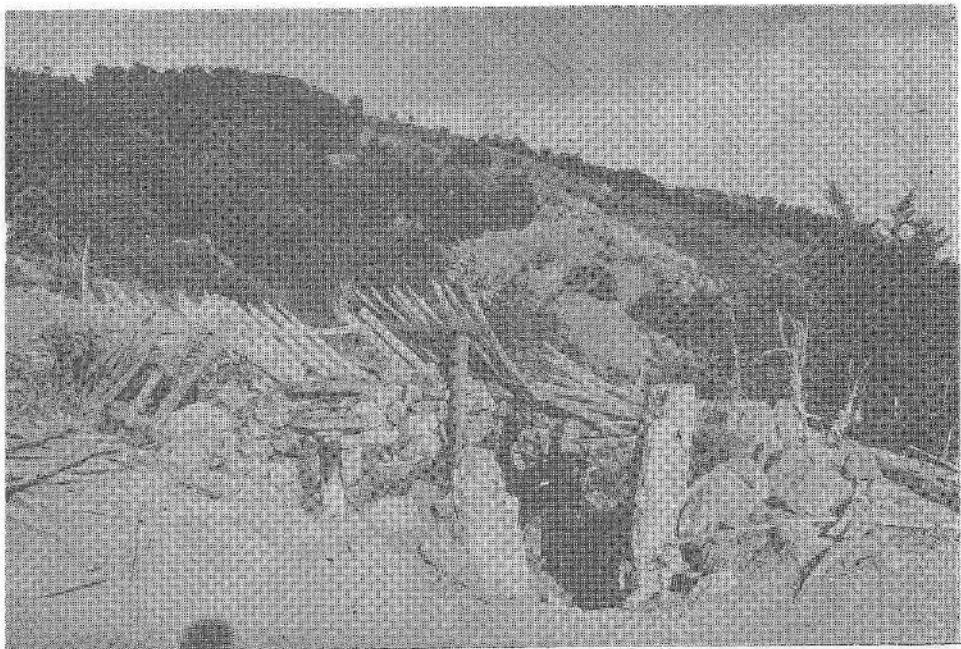
Фот. 36.

Римске аре на темељима црквине у с. Вучој 1954.

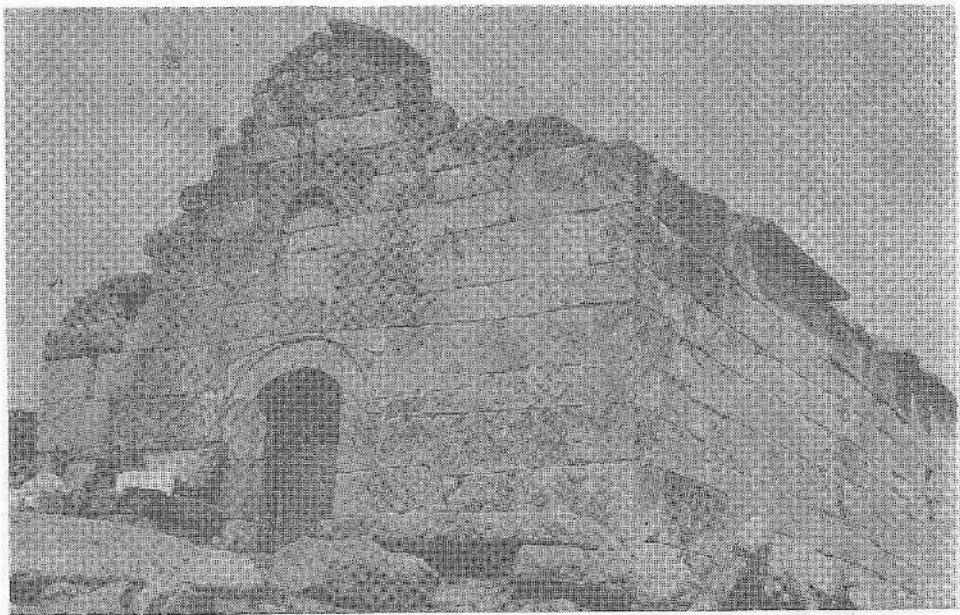

Фот. 37.

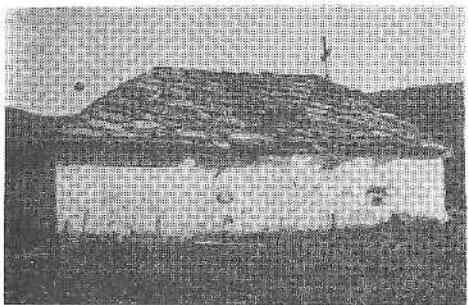
Црквина у с. Ковачићима 1933.

Фот. 38.
Црквина Бурђеве Цркве у с. Кашиљу 1952.

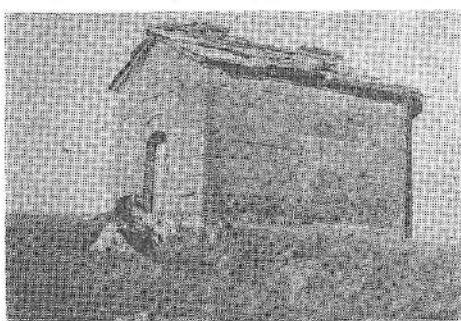
Фот. 39.
Црквина Лазарица у с. Пурђу 1933.

Фот. 40.
Црква у Д. Јанчи 1931.

Фот. 41.
Западни део црквине у с. Берисевићу
1931.

Фот. 42.
Црвица Мариница у с. Дојиновићу
1933.

Фот. 43.
Западни зид црквине у с. Свиланову
1931, порушена 1933.

R A Š K A

Etude anthropo-géographique

La région anthropo-géographique de Raška s'étend de la partie est d'une région ethniquement plus grande, avec des villages dans la vallée de la rivière Raška, de la ligne de partage de la rivière Rogozna et de ses pentes inclinées vers la rivière Ibar, de la bouche de la rivière Jagnjenica à Banjska jusqu'à l'embouchure de la rivière Raška. Cette étendue renferme huit vastes contrées et dix petites contrées. La région se trouve entre le $42^{\circ}52'$ et le $43^{\circ}2'$ de latitude géographique au nord de Greenwich et le $20^{\circ}13'$ et le $20^{\circ}50'$ de longitude géographique à son est. C'est une région montagneuse. Par ses particularités géographiques et ethniques elle se diffère de la région de Kosovo au sud-est et de la région de Štavice, du plateau de Pešter et de Sjeničko Polje à l'ouest. La région est exposée de sud-ouest vers nord-est. La plus haute côte est de 1504 m; la plus basse côte se trouve à l'embouchure de Raška à 400 m d'altitude. Etant donné que le sol n'est pas qualitatif, que le climat et l'insolation ne sont pas partout les mêmes, que la répartition de l'eau de source, des forêts, des pâturages et du sol agricole n'est pas bonne, la colonisation de la population fut inégale, ce qui avait comme résultat une différenciation ethnique de la population par contrée. Cependant, les bonnes communications entre les habitats n'avaient pas permis que cette différenciation soit trop visible. Pour cette raison la population de Raška fait une intégrité ethnique qui se trouve entre la population montagneuse d'une part et la population de la région de Stari Vlah (aux caractéristiques ethniques de Herzegovine) d'autre part.

La première mention de Raška date de 1186 dans une décision du Conseil de Kotor. Vers la moitié du 12-e siècle ce nom fut noté en latin dans l'arbre généalogique de Bar. Le nom RAS est une métathèse du nom thraco-illyrien de la ville d'Arca. Par ce nom fut d'abord nommée la rivière et puis le territoire de la tribu qui vivait le long des deux rives de cette rivière. Cependant, le nom n'est resté que pour la rivière. Maintenant on s'efforce de le faire revivre pour la région — Raška, et pour la population — Rašani. Même la population préfère ces noms que les noms étrangers: Sandžak et Sandžaklija.

Pendant la période tercière de l'écorce terrestre une éruption et un écoulement des masses éruptives par des roches sédimentaires du système dinarique ont eu lieu. La partie occidentale de la région est composée de calcaires trias et de dolomites. Les vallées sont d'origine tectonique et érosive, avec des lacs qui avaient contribué à la formation d'un relief plein de terrasses et de falaises. L'est de la région est formé d'andésite, de serpentine et d'ardoise. Les roches éruptives

renferment en soi de filons et de sources d'eau minérale chaude ou froide.

Raška est une région montagneuse. Le climat y est le plus froid de toutes les régions serbes, avec beaucoup de neige. Les vents d'automne et d'hiver sont glacials. A Rogozna même les nuits d'été sont froides. Les vallées sont protégées des vents glacials par de hautes montagnes et le climat y est plus doux.

Les terrains calcaires abondent en sources. Cependant, les sources sont rares dans les régions à l'andésite ou au trachyte décomposés. Sur le bord calcaire jaillissent de grandes sources qui fournissent de l'eau à des rivières Raška, Ljudska et Jošanica. Les forêts aux arbres caducs y prédominent, bien qu'il y ait aussi de conifères. Ces forêts sont un bon abri pour le gibier.

Depuis les temps les plus anciens c'était une région d'éleveurs. Cependant, dans la période pré-slave la population des vallées s'occupait aussi d'agriculture. Depuis la libération en 1912 quand le régime féodal fut aboli, la population commença à cultiver la terre plus intensivement et de s'occuper de l'élevage de bétiaux, de la culture fruitière, de l'artisanat rural etc. L'exploitation des mines, qui fut très développée au Moyen-âge, avait presque disparu depuis l'arrivée des Turcs. Maintenant on s'efforce de reprendre cette exploitation.

Au Moyen-Age la région de Raška fut une croisée des chemins stratégiques et commerciaux. La route la plus importante de ce temps-là fut la route de Dubrovnik. Cependant, ces routes avaient d'abord perdu leur importance stratégique et puis commerciale. Maintenant il y a une route ferroviaire commerciale qui passe par la vallée de Ibar et qui lie la Serbie du Nord avec Salonique. On exporte de bétiaux et de leurs produits, d'objet en bois et en pierres.

Les habitats sont relativement petits et dispersés, habités par des parentés. Cependant dans la partie occidentale il y en groupés. Les plus petits habitats des pentes ensoleillées se trouvent à l'altitude de plus de 1000 m. La ligne de partage de la rivière Rogozna est la frontière entre la maison en briques de Kosovo et la maison en bois, qui est devenue rare. Aujourd'hui prédominent des maisons faites en matériaux mixtes — pierres et treillis. La maison principale, avec un foyer au centre, est la demeure de tous les membres d'une famille. Autour de cette maison se trouvent les maisons des membres mariés et les maisons auxiliaires.

Le passé ethnique de Raška était tumultueux. Il y avait toujours quelques changements, depuis les temps les plus anciens jusqu'à nos jours. La région fut habitée dans la période pré-historique, ce qui était prouvé par des recherches qui sont en cours. Après la colonisation des Slaves au début du VII-e siècle ce fut une région tributaire complète d'où se forma le premier état serbe, dont le rôle historique fut très grand dans le IX-e siècle. Au Moyen-Age il fut à la tête du pays serbe. Pur une lente expansion territoriale la population était venue en contacts plus étroits avec les autres tribus sud-slaves et slaves, et puis avec les autres peuples.

En 1371 la région fut sous l'autorité de Nikola Altomanović. En 1374 elle fut conquise par le prince Lazar. Après le combat de Koso-

vo (1389) les Turcs n'y avaient occupé que les fortifications stratégiques et les mines. Cependant, au début de la seconde moitié du XV-e siècle toute la région se trouva sous la domination turque. Alors, fut créée Hovi Pazar, ville principale, qui avait substitué la vieille ville commerciale de Stari Pazar, c'est-à-dire la ville de Trgovište du Moyen-Age. Vers la fin du XV-e siècle les Turcs changèrent son ancien nom de »župa Rasa« en »Hovopazarski kadiluk«. Ce Novopazarski kadiluk, qui avait aussi renfermé les régions occidentales, faisait part de »Bosanski sandžak«.

Vers la fin du XVII-e siècle apparut en Europe un mouvement pour la libération des chrétiens balkaniques des Turcs. La population de Raška y prit part. L'action fut guidée par Staniša Mlatišuma. Au début des guerres entre l'Autriche et la Turquie (1688) la région fut temporairement libérée des Turcs. Cependant, déjà l'année suivante la situation changea en faveur des Turcs. Les troupes autrichiennes retraitèrent. La population à la renommée compromise n'avait pas osé attendre la vengeance turque. Alors la population de Raška s'incorpora à la grande migration de la population de Kosovo et Metohija (1690). Alors dans la période directement avant 1690 il y avait beaucoup d'habitats désertés, beaucoup de cimetières et d'églises en ruines. Il y a aussi des restes du Moyen-Age: ruines des vieux châteaux, des monastères, de nombreux puits de mine. C'est pendant cette grande migration qu'émigrèrent beaucoup d'habitants de Raška et beaucoup de colonistes d'avant 1690 qui y étaient venus des régions dinariques.

Les Turcs avaient vite apperçu que le territoire desert n'était pas profitable. Pour cette raison ils avaient tout-de-suite proclamé que les désastres de la guerre seraient oubliés et que le peuple devait revenir à son foyer. En 1691 Kalinik I fut nommé patriarche de Peć par le Sultan. La population qui s'était réfugiée dans la montagne retourna. C'est cette population qui entrait la continuité entre la population ancienne et la nouvelle population. Depuis cette période commença la colonisation de la population de Monténégro et un peu moins de celle de Herzegovine et des autres régions. Cette population est encore en état de symbiose ethnique avec la vieille population. Jusqu'à présent elle n'a pas encore donné un nom approprié à la région et aux habitants. Le nouveau type ethnique qui se trouve en phase de formation ressemble beaucoup à la population de Stari Vlah, parce qu'il vit et se développe dans les conditions naturelles, économiques et culturelles très semblables. Les caractéristiques linguistiques des montagnards monténégrins y prédominent. Cependant, la population est encore en train d'adaptation aux caractéristiques naturelles de la région.

Lors de l'émigration la population de Raška utilisa les routes dans la vallée de Ibar pour se diriger vers la Serbie du Nord et moins la direction vers la montagne de Kopaonik et la ville de Kruševac. Une émigration eut lieu après les guerres de 1878 vers la région de Toplica et puis en 1912 et 1913 quand les tribus musulmanes émigrèrent au sud et en Turquie.

Selon les documents du Moyen-Age il y avait d'anciens Illyriens ou Valaques romanisés. Cependant, il y en a peu aujourd'hui. Après la colonisation des Slaves ils s'étaient retirés dans les régions littorales.

Il y en avait beaucoup dans la région de Stari Vlah (dont le nom de la région), mais ils avaient émigré au sud après que la frontière serbo-turque fut fixée en 1834. Le reste de la population romanisée s'est tout-à-fait serbisée. Cependant, il y a beaucoup de toponymes qui rappellent leur présence.

Au début du XVIII-e siècle la population albanaise du plateau de Pešter (Klimenti et Hoti) commença à coloniser la région. Ces Albanais se mêlerent avec la population serbe et n'ayant pas eu de contacts avec leur pays natal, ils avaient perdu leur langage et certaines caractéristiques ethniques. Maintenant on ne peut plus les distinguer des Serbes.

Les premières familles de Circassiens se colonisèrent à Kosovo en 1864. Là ils formèrent trois habitats, dont un se trouva au pied de »Mali Zvečan«, le deuxième à Donji Suvi Dol à Banjska près de Mitrovica et le troisième forma la faubourg de Novi Pazar. Cependant, en 1912 ils avaient émigré au sud pour toujours. Les Bohémiens n'y vivaien que pendant l'été, tandis que pendant l'hiver ils émigraient au sud. Ils furent chaudronniers.

La région de Raška a 6568 maisons c'est-à-dire familles:

Familles orthodoxes serbes	3606	maisons soit	54%
Familles serbes semi-musulmanes	1814	„ „ „	27,6%
Kulises serbisés	125	„ „ „	1,9%
Familles albanaises serbisées	820	„ „ „	12,4%
Familles albanaises non-serbisées	185	„ „ „	2,9%
Familles russes	1		
Familles turques	12		
Familles tatares	2		
Familles tziganes	3		
Total			99,6%
	6868		

Il y a 5420 familles d'origine serbe (82,4%) et 1148 familles d'autre origine (17,6%). Sur chaque cinquième famille serbe vient une famille d'autre origine. 29 habitants vivent sur un mètre carré. Bien que la région soit montagneuse elle n'est pas surpeuplée. Selon certaines données la densité de population fut plus grande pendant le Moyen-Age qu'à présent.

Petar Ž. Petrović